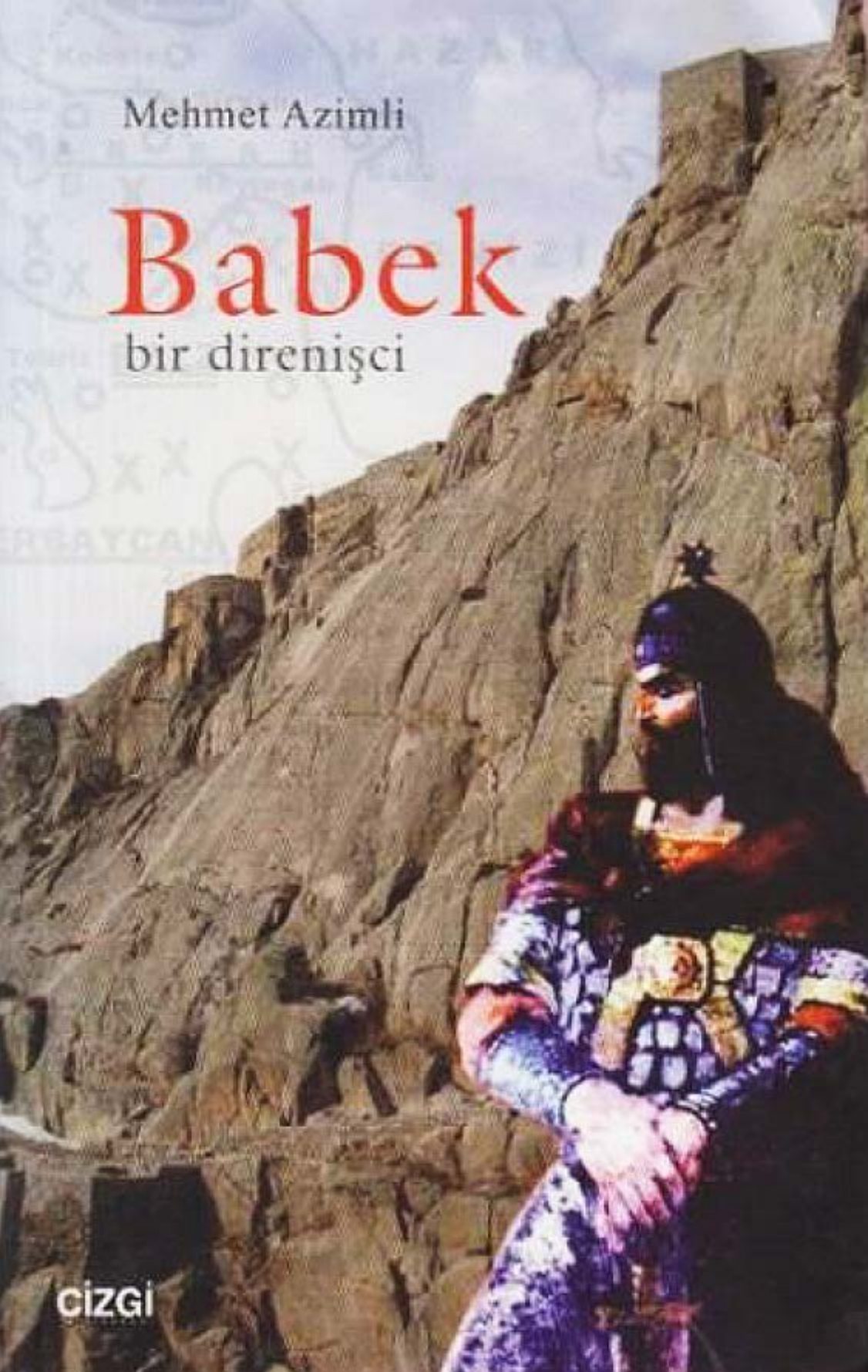
Mehmet Azimli

Babek

bir direnişçi

Cizgi

"Bir Direnişçi"

Babek

Mehmet Azimli

Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ

1968 yılında Sille'de (Konya) doğdu. İlköğrenimini Sille İlkokulu'nda, orta öğrenimini Konya İHL'de tamamladı. 1991'de Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1991-1998 yılları arasında Ordu-Ulubey İHL'de ve Konya-Karapınar HL'de çalıştı. Selçuk Üniversitesi'nde 1994'te yüksek lisansını, 1999'da doktorasını tamamladı. 1998-2012 yılları arası Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslam Tarihi Anabilim dalı'nda çalıştı. 2005 yılında doçent oldu. Yazdığı eserler yüzünden Dicle Üniversitesi tarafından geciktirilen Profesörlük ünvanını 2013 yılında Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde aldı. Azimli, evli ve üç çocuk sahibi olup Arapça ve İngilizce bilmektedir. Yayınlanan elliden fazla makale ve uluslar arası sempozyum bildirisi yanında basılan eserleri şunlardır:

1. *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, Konya 2013(İkinci baskı).
2. *Halifelik Tarihine Giriş*, Konya 2012 (İkinci baskı).
3. *Son Müderris, "Musa Kazım Efendi"*, Konya 2008.
4. *Hz. Safvan b. Muattal*, İstanbul 2008.
5. *Hz. Ali Neslinin İsyanları*, Konya 2013 (Üçüncü baskı).
6. *Diyarbakır ve Çevresinin Müslümanlaşma Süreci*, Konya 2010.
7. *Siyeri Farklı Okumak,* Ankara 2013 (Beşinci baskı).
8. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-1, Hz. Ebu Bekir*, Ankara, 2013(İkinci baskı).
9. *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2, Hz. Ömer*, Ankara, 2012.
10. *Tarih Yazıları*, Ankara, 2013.

e-mail: mehmetazimli@hotmail.com

"Bir Direnişçi"

Babek

Mehmet Azimli

Çizgi Kitabevi

Çizgi Kitabevi Yayınları: 428
Tarih ·
*
Genel Yayın Yönetmeni
Mahmut Arlı
*
©Çizgi Kitabevi
Temmuz 2013
*
ISBN: 978-605-4639-84-7
Yayıncı Sertifika No:17536
*
KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
- Cataloging in Publication Data(CIP) -
AZİMLİ, Mehmet
"Bir Direnişçi" Babek
*
ANAHTAR KAVRAMLAR
- Key Concepts -
Babek, Babek İsyanı, Abbasiler
Babek, Babek Rebellion, Abbasids
*
Baskıya Ön Hazırlık: Çizgi Kitabevi Yayınları
Tel: 0332 353 62 65- 66
Baskı: Sebat Ofset – KTB S.N: 16198
Matbaacılar Sitesi Yayın Cd. No: 2 / Konya
0332 342 01 53
Cilt: Göksu Cilt Evi - Tel: 0332 342 02 07
*
ÇİZGİ KİTABEVİ
Sahibiata Mah. Mimar Muzaffer Caddesi
Helvacıoğlu Apt. No:41/1 – Meram / Konya
Tel: 0332 353 62 65 – 353 62 66
Faks: 0332 353 10 22
bilgi@cizgikitabevi.com
www.cizgikitabevi.com

Her türlü baskıya karşın, özgürce düşünebilmeyi üstün tutanlara ithaf ediyorum

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9
GİRİŞ 17
İSYANIN COĞRAFYASI 17
İslam Öncesi 17
Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemleri 20
Emeviler Dönemi 26
Abbasiler Dönemi 30

BİRİNCİ BÖLÜM 33
TARİHSEL ARKA PLAN 33
HAREKETİN KÖKENİ 33
Mazdekizm 33
Ebû Müslim Horasânî 36
Hurremiyye Adı 39
İSYANIN GEREKÇELERİ 41
Hızlı İslam Fetihleri 41
Mevalî Problemi 50
Kültürel Tepki 54
Ağır Vergiler 58
İskan Siyaseti 59
FİKİRSEL YAPI 61
İnanç-İbadet 62
Tenasuh 63
Kadın 64
BABEK ÖNCESİ İSYANLAR 67
Hıdaşiyye 68
Sünbaziyye 68
İshak et-Türkî 71
Üstazsiz İsyanı 72
Mukannaiyye 72
Diğer İsyanlar 74

İKİNCİ BÖLÜM 77
BABEK VE İSYANI 77
BABEK'İN HAYATI 77
İsmi 77
Nesebi 78
Çocukluk ve Gençliği 80
Liderlik 81
BABEKİYYE'NİN GÜÇLENMESİNİN NEDENLERİ 83
Bölge Halkının Desteği 84
Bizans Yardımı 86
Babek'in Etkin Kişiliği 88

Abbasi Ordusundaki Değişim 89
Abbasi Hilafetinde İç Karışıklıklar 91
Cazip Unsurlar 94
Coğrafi Konum 95
SAVAŞLAR 96
Memun Dönemi 99
Mutasım Dönemi 103
Afşin 105
Erşek Savaşı 107
Heştadser Savaşı 108
Bezz'in Ele Geçirilmesi 110
Babek'in Yakalanması ve İdamı 116
Afşin'in Akıbeti 123
BABEK İSYANI'NIN BASTIRILMASINDA 125
ROL OYNAYAN FAKTÖRLER 125
Abbasi Hilafetinin Sağlam İdari Yapısı 126
Hassa Ordusu 127
Afşin Faktörü 128
İsyanın Kurumsallaşamaması 129
BABEK SONRASI HURREMİYYE 130

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 135
İSYANIN ETKİLERİ 135
ABBASİ SİYASETİ ÜZERİNDE ETKİSİ 135
İKTİSADİ VE TİCARÎ HAYATA ETKİSİ 136
YARI-BAĞIMSIZ DEVLETLERİN ORTAYA 139
ÇIKMASI 139
ABBASİLERİN YIKILIŞ SÜRECİNE GİRMESİ 141
SİYASİ VE SOSYAL HAREKETLER 145
ÜZERİNDE ETKİSİ 145
Mazyariyye İsyanı 148
Mengüçür İsyanı 149
Zenc İsyanı 150
Karmatî İsyanı 152
Hasan Sabbah Hareketi 158
Anadolu Aleviliği 160
Kızıl Başlık 163
Tenasüh 164
Bir İftiranın Tekrarı(Çerağ-Mum Söndürme) 166
SONUÇ 1
BİBLİYOĞRAFYA 1

Önsöz

İlk dönem fetihlerinin durduğu ve İslam dünyasının artık içine dönüp, kendisiyle hesaplaştığı dönem, Abbasilerin yükseliş zamanı yıllarına rast gelmektedir. Bu dönem İslam'ın asırlardır süren uzun tarihi açısından üzerinde önemle durulması ve incelenmesi gereken birçok dini, siyasi ve sosyal hareketleri içerisinde barındırmaktadır.

Bu çalışmamızda incelediğimiz olay Babek Hurremî'nin isyanıdır. Abbasiler döneminde Azerbaycan ve İran bölgesinde ortaya çıkan bu isyan, dünyanın o yıllardaki en büyük ve güçlü devletine karşı gerçekleştirilen bir isyan olmakla birlikte, aynı zamanda bütün hilafet tarihi boyunca etkisini göstermiş ve o yıllardaki dünya siyasetini de etkileyen bir olay hüviyetinde olmuştur.

Aslında Babekiyye isyanı için Abbasiler döneminde meydana gelen en büyük isyan ve Abbasi hilafetini en fazla tahrip edeni denilebilir. Abbasileri yıllarca uğraştıran bu hareket, o yıllar devlet için büyük sorun olmuş ve yirmi yıllık bir süreçte bastırılabilmiştir. Abbasiler belki bu hareketi ortadan kaldırabilmişlerdir, fakat bu isyan da Abbasileri çok yıpratmıştır. Hatta hareketin önderi Babek, bölge halkının önderi haline gelmiş ve bu sayede Babek'in verdiği zarar ve etki, Abbasilerin yıkılış sebepleri arasında sayılmıştır.

Abbasilerin yükseliş döneminin bu isyanla sona ermesi, hilafetin duraklama ve gerilemeye yüz tutması ve bir daha istikrar sağlayamaması, bu isyan sırasında harcanan maddi harcamadan öte, yarım milyon insan kaybı verilmesi, Babek karşısında uzun yıllar başarısız olan orduyu yenileme ihtiyacı hissedilmesi ve bir kan değişimi düşünülerek Türklerden oluşturulan Hassa ordusunun meydana getirilmesi, sonraki yıllarda değişik bölgelerde ortaya çıkacak isyan hareketlerine de örnek teşkil ederek İslam dünyasında etkisini devam ettirmesi olayın önemini göstermeye yeten amillerdendir.

Tarihin bu dilimindeki bu önemli olayı değişik boyutlarıyla incelemek ve hem o tarih dilimine ışık tutmak hem de bu olayın etkilerini ve sonuçlarını tahlil yapmak istiyoruz. Çalışmamızda önce Babek isyanı öncesi bölgenin siyasi coğrafi ve sosyal durumunu inceledik. İlk bölümde isyanın arka planını incelerken, bu isyanı hazırlayan sebepler ve isyana zemin hazırlayan ayaklanmalara değindik. İkinci bölümde Babek isyanının başından sonuna kadar ki olayları safha safha ele aldık. Son bölümde ise isyanın genel bir değerlendirmesini ve etkilerini inceledik.

Çalışmam sırasında, Kiril alfabesini bana öğreterek Kirilce metinleri çözmemi sağlayan Prof. Dr. Emrullah Güney'e, gerek Azerbaycan'dan bazı belgelerin getirilmesinde gerek çalışmamın gerçekleştirilmesinde yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Ahmet Taşğın'a, haritaların çizimi konusunda teknik yardım sağlayan (rahmetli) Ahmet Artuk'a, son okumasını yapan Ahmet Ay'a teşekkürü bir borç bilirim.

İkinci baskı ile sizleri baş başa bırakıyoruz...

Mehmet Azimli

Çorum-2013

Araştırmanın Amacı ve Metodu

Azerbaycan ve Kuzey-batı İran bölgesinde IX. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen Babek Hurremî isyanı, Ortaçağ İslam Dünyasında sarsıcı etkilere sebep olmuş önemli bir harekettir. İsyanın tanınmışlığı çok meşhur olmasa bile, hem kendi çağında hem de sonraki yıllarda İslam Dünyası üzerindeki etkisi, tahmin edilemeyecek ölçüde kalıcı olmuştur.

Bu çalışmamızda o çağda bilinen dünya coğrafyasının, merkezi sayılabilecek bir bölgede meydana gelen bu isyanı araştırmaktaki amacımız İslam uygarlığının zirveye çıktığı bir dönemde meydana gelen bu isyanın çıkış sebeplerini incelemek, bu isyanı besleyen faktörleri tanımak, İslam dünyasının o dönemdeki zaaflarını tespit etmektir.

Ayrıca bu isyanla birlikte oluşan hareketlere ivme kazandıran isyan kültürüne değinmek, bu hareketlerin İslam dünyasına yaptığı etkileri etraflıca inceleyerek, İslam dünyası tarafından tanınmışlığı az olan bu isyanın, aslında İslam dünyasının birçok yönden gerilemesine sebebiyet verdiği gerçeğine temas etmek istiyoruz.

Babek'in de içinde bulunduğu Hurremiyye hareketi değişik dönemlerde bu coğrafya da ilgi görmüştür. Yakın dönemde Azerbaycan'da Sovyetler Birliği etkisi ile Babek'e ve onun hareketine bilim adamları yoğun biçimde ilgi göstermişlerdir.[1] Bu konuda özellikle Azeri bilim adamları, belki de Sovyetler Birliğinin baskısı altında kaldıkları yıllar da kendilerine empoze edilen İslam karşıtlığı duygularının etkisi ile bu meseleye çok önem vererek, Babek'i Arap istilasına karşı çıkan kimse olarak kahramanlaştırmaktadırlar ve bu hareketin Müslüman Araplar tarafından işgal edilen ülkelerinin azatlığı için gerçekleştirilmiş bir destan hüviyetinde olduğunu, Babek'in bölgeye yapılan İslam fetihlerine karşı yurdunu savunan bir kahraman olduğunu, Arap işgalinin bu bölgedeki ticarete darbe vurduğunu sürekli işlenmiş ve halen işlenmektedir.[2] Fakat genelde bu araştırmalardaki metod sübjektif olmalarıdır.

---

[1] *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, Babek*, Bakü, 1976, I, 521.

[2] Hüseyin Kasım, el-Aziz, *el-Babekiyye*, Dimeşk, 2000, s.25.

Azeriler, Babek'in kendilerinden biri yani Azeri Türk'ü olduğunu belirtirlerken, Azerilere komşu bölgede yaşayan diğer milletler de Babek'e sahip çıkmaktadırlar. İran'da da buna benzer çalışmalar bulunmaktadır.[3] Fakat İran'da belki de son dönem Komünizm karşıtı bir ideolojinin hakim olmasından olsa gerek, bu konuda çok yeterli bir araştırma yapılamamıştır. Yapılan çalışmalar da konuya önyargılı bir yaklaşımın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca Ermenilerin bu hareketin lideri Babek'i sahiplendikleri aktarılmaktadır.[4] Hatta onun bir Kürt kökenli bir direnişçi olduğunu bile savunanlar bulunmaktadır.[5]

Bütün bu kesimlerin ideolojik olarak sahip çıktıkları ve çoğu kez sübjektif olarak değerlendirmeye tabi tuttukları bu isyan ve lideri Babek'i, klasik kaynaklar ve çağdaş araştırmalar ışığında değerlendirmeye tabi tutmak istiyoruz.

Kaynaklar ve Araştırmalar

Babek, bu güne kadar genişçe araştırılamamış bir konudur.[6] Hurremiyye ve Babek'in isyanı konusunda, bu hareketin mensupları tarafından yazılmış bir kitap olmadığı için, bunlar hakkındaki bilgilerimizi genelde klasik İslam tarihi kaynaklarından almaktayız. Klasik İslam tarihi kaynaklarına başvurmadan Hurremiyye ve Babek olayını anlamak mümkün değildir. Zaten Babek'i savunma amacıyla yola çıkanlar bile klasik İslam tarihi kaynaklarını dışlayamamışlardır. Çünkü o dönemdeki diğer tarihi verilerde bu konuda yeterli bilgi bulunamamaktadır. Bu konuda elde edilebilen bilgilerin ağırlığı, o dönemde yazılan klasik İslam tarihi kaynaklarına dayanmaktadır. Ermeni ve Süryani kaynaklar ise bu konuda İslam tarihi kaynaklarını kullanmakta ve genelde çok yüzeysel bilgiler vermektedirler.[7] Bu da bizim klasik İslam tarihi kaynaklarına dayanmamızı zorunlu kılmaktadır.

---

[3] Bkz. Said Nefisî, *Babek*, Çev; Mahmut Ayaz, İstanbul, 1998, s. 7.
[4] Hüseyin Kasım, 22.
[5] Kemal Burkay, *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan*, İstanbul, 1997, s. 132.
[6] Ebu'l-Fez, Elçibey, *Tolunoğulları Devleti*, Çev; Selçuk Akalın, İstanbul, 1997, 54.
[7] Hüseyin Kasım, 22.

Ancak burada dikkat edilmesi gereken hassas bir nokta bulunmaktadır. Klasik Müslüman tarihçilerin eserlerinde anlatılan Babek zorba, sapık, cani, gibi sıfatlarla vasıflandırılmıştır. Tarihçiler Babek'e olan kızgınlıklarını satırlarına da aksettirerek onun hakkında "melun" gibi sözcükler kullanmışlardır.[8] Bu anlamda İslam dünyasında Babek'in isyan döneminden sonraki yıllarda yazılan eserlerin yazarlarının, genelde Babek ve öğretisine muhalif kimseler oldukları ve ayrıca bu eserlerin çoğunun Babek'e karşı savaşan Abbasi halifeliğini haklı çıkarmak için yazılmış olabileceğini[9] göz önünde bulundurarak, bunların dikkatle tetkik edilmesi gerekmektedir. Bu eserlerden Taberî gibi tarihçiler, Babek isyanı hakkında bazı farklı bilgiler vermekte iken, kaynakların geneli adeta koro halinde Babek karşıtı bir söylem kullanmaktadırlar. Bu sebeple değişik kaynaklardan aldığımız bilgilerin birbiriyle tenkitli bir karşılaştırmasının yapılması gerekmektedir. Ancak bu şekilde Babek ve hareketi hakkında önemli sonuçlara ulaşabiliriz.

Babek hakkında belki de yoğun başarılarından dolayı onunla ilgili abartılı rivayetler aktarılmıştır. Çağdaşlarından aktarılan bu rivayetlerin muteber olmadığı belirtilse de[10] bu rivayetleri aktaran yazarların birçok konuda müttefik olmalarından dolayı, Babek hakkında özellikle ilk çıkışından 201/816 sonraki hayatı konusundaki bilgiler hemen hemen kesin olmalıdır. Klasik dönem İslam tarihçileri bu dönemdeki Babek'in faaliyetlerini aktarmışlardır.

Yaptığımız çalışmanın zorluklarından biri de, Babek hakkında tarih kitaplarındaki bilgilerin sübjektifliği yanında çok az olmasıdır. Bundan dolayı tarih kitaplarının çok kısa anlatmaya çalıştıkları bu ayaklanmayı, verileri toplayarak bu hacimde ortaya koymak ve izah etmek çok müşkül olmuştur.

Araştırmamızda genelde çalıştığımız dönemi anlatan tarihi kaynaklardan faydalandık. Bunların içerisinde klasik İslam tarihi kaynaklarından en fazla yararlandığımız eserler, Taberî'nin *Tarihü'l-Ümemi ve'l-Mülûk*'u ve İbnü'l-Esir'in *el-Kâmil*

---

[8] Hüseyin Kasım, 161.

[9] Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, Çev; Heyet, İstanbul, 1985, II, 414.

[10] Hakkı Dursun Yıldız, "Babek", *DİA*.

fi't-Tarîh'i olmuştur. Bu eserler kronolojik bir tarih anlatımı sunmaktadır. Bu iki değerli eser, Babek ile ilgili savaşları bazen neredeyse günü gününe aktarmışlardır. Bu bilgiler Babek ve hareketinin yapılanması konusunda bize önemli bilgiler vermektedir.

Bu iki önemli eser dışında klasik kronolojik İslam tarihi kitaplarından Dineveri'nin *el-Ahbâru't-Tıvâl*'ı, İbn Kesir'in *el-Bidâye ve'n-Nihaye*'si gibi eserlerden faydalandık. Yine ünlü tarihçi Mesûdi, Babek'in savaştığı bölgeleri ziyaret etmiş gitmiş ve Babek taraftarları ile tartışmış birisi[11] olduğundan eseri *Mürûcu'z-Zeheb*'i özellikle Hurremiyye ve Babek hakkında başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler sunmakta, ayrıca Babek'in Samarra'ya getirilişi ve idamı gibi konuları ayrıntılı anlatmaktadır. Faydalandığımız kaynaklardan Yakubi'nin *Tarihu'l-Yakûbi* ve İbn A'sem'in *el-Fütûh*'unda konu ile ilgili kayda değer bilgiler bulunmaktadır. Makdisi'nin *Kitabü'l-Bed' ve't-Tarîh*'i genel olarak anlattığı olayların içerisinde önemli bilgiler sunmaktadır.

Ayrıca bu konuya değinen Belazurî'nin *Fütuhu'l-Buldân*'ı, *Abu'l-Ferec'in Tarihi, Halife b. Hayyat Tarihi*, Nizamü'l-Mülk'ün *Siyasetname*'si bize bu konuda doyurucu bilgiler sunmaktadır. İbn Nedîm, kitap tanıtımı yaptığı *el-Fihrist* isimli eserinin sonunda Hurremiyye konusunda bir makale yazmıştır. Bu makalede Hurremiyye ve lideri Babek konusunda detaylı bilgiler sunmaktadır. Fakat daha çok Babek'in çocukluğu ve Hurremiyye hareketinin ilk dönemleri konusunda bilgiler vermektedir. Bunların dışında Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ı bölge ile ilgili değerli ayrıntılar vermektedir. Konuyu incelerken bölge hakkında gereken bilgiler için klasik dönem İslam dünyasında yazılmış coğrafya kitaplarından bazılarına da başvurduk. Bunların en meşhuru olan Yakut el-Hamevî'nin *Mucemu'l-Buldân*'ı, isyanın coğrafyası konusunda tatmin edici açıklamalarda bulunmaktadır.

Babek isyanı aynı zamanda mezhepler tarihi açısından da önemlidir. Bu sebeple olayı mezhepler tarihi açısından incele-

[11] Hüseyin Kasım, 16.

yen Bağdadi'nin *el-Fark Beyne'l-Fırâk*, Şehristanî'nin *el-Milel ve'n-Nihal*, Gazali'nin *Fedaihu'l-Batınıyye* gibi eserleri faydalandığımız eserler olmuştur.

Babek konusunda Azeri ve İranlı yazarların yazdıkları kitaplar, genelde Babek'i savunmaya yönelik olup, onu kahramanlaştıran ve Arap işgaline karşı bölgeyi savunan bir kişi olarak tanıtan sübjektif eserlerdir. Ne yazık ki özellikle Fars literatüründe meseleyi detaylıca inceleyen akademik bir eser bulunmamaktadır. Babek'in hareketi konusunda müstakil bir çalışma olarak değerlendirilebilecek *Babek* isimli çalışmasıyla ülkemizde bu konuda hemen hemen tek kitap haline gelen İranlı Said Nefisî'nin kitabı ilmi bir çalışma özelliğinden yoksun görünmektedir. Hemen hemen bütün klasik kaynaklara ulaşabilmiş olan Nefisî, bunlardan aldığı bilgilerin tasnif ve düzeninde hiç de ilmi olmayan bir metot ortaya koymuş, klasik kaynaklardaki bilgileri birçok yerde defalarca tekrarlamış, bundan dolayı anlatım bütünlüğünü kaybetmiş, neticede çalışma okuyucu açısından çok sıkıcı hale gelmiştir. Üstelik referanslarında cilt ve sayfa vermemiş, bibliyografyadan mahrum bir çalışma ortaya koymuştur. Bütün bunların dışında Nefisî çalışmasında Babek'i savunmanın da ötesinde kahramanlaştıran bir üslup kullanmıştır. Bunu da Farsçılık gayreti ile yaptığı hissini vermektedir.

Azeri yazar Ziya Bünyadov'un *VII.-IX.yüzyıllarda Azerbaycan* adlı çalışması ciddi bir çalışma ürünüdür. Ancak Bünyadov'un da yer yer objektifliği bıraktığını görüyoruz.[12] Bünyadov'un kitabı Babek konusun da bilimsel ilk eser konumunda olmasına rağmen, Babek'i savunma önyargısıyla hareket ettiği izlenimini vermektedir. Bünyadov, eserinde genel olarak Babek'i Arap ordularına karşı savaşan bir kahraman olarak nitelemekte, onunla birlikte mücadele edenleri ise vatan şehitleri olarak değerlendirmekte, Babek'i Azerbaycan'ın "Azatlık" mücadelesi veren bir halk kahramanı olarak takdim etmektedir.[13]

---

[12] Bkz. Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakü, 1989, 38.

[13] Bünyadov, 32.

Ayrıca Türkiye de yayınlanmış olan Yusuf Ziya İnan'a ait *Babek isyanı* isimli müstakil bir yayın bulunmaktadır. Fakat bu kitap da konjonktürsel ve dönemsel ideolojik etkilerin tesiriyle yazılmış ve Babek isyanının bir komünist isyan olduğu tezinden yola çıkılarak objektif kriterler olmaksızın önyargılı bir tavırla kaleme alınmıştır.

Babek ve Hurremiyye konusuyla ilgili yazılmış bir diğer eser ise Hüseyin Kasım el-Azizin *el-Babekiyye* adlı eseridir. Yaptığımız çalışma sırasında, Babek isyanı konusunda bu kitap kadar geniş ve ciddi başka bir eser bulunmadığını kanaatine vardık. Yazar bütün klasik ve çağdaş eserlere ulaşmış ve bu konuda çok isabetli yorumlara değinmiştir. Bendeli Cuzî'ye ait *Min Tarîhi'l-Harekâti'l-Fikriyyeti fi'l-İslam* adlı eser de Hüseyin Kasım'ın eseri gibi dikkatli bir araştırma ürünü olarak ortaya konulmuş bir eserdir ve çalışmamızda önemli ölçüde faydalandık.

Çalışmamızda gerek *MEB. İslam Ansiklopedisi* gerek *Diyanet İslam Ansiklopedisi*ndeki konumuzla ilgili Hurremiyye, Babek, Mazdek, Mazyar gibi bazı maddelerden de önemli ölçüde faydalandık .

Kategorik olarak ayırmaya çalıştığımız bu eserlerin dışında çalışmamıza ışık tutan birçok çalışma bulunmaktadır. Bunlardan çağdaş İslam tarihçilerinden Hasan İbrahim Hasan'ın *İslam Tarihi, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* adlı eserler bu konu üzerinde önemli araştırmalar ve yorumlarda bulunmuşlardır. Azerbaycan eski cumhurbaşkanı Ebu'l-Fez Elçibey'in *Tolunoğulları* adlı eserinin giriş kısmındaki yorumları araştırmamız açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Babek'i ne sırf Babek'e düşmanlık düşünceleri içerisinde yazılmış Arap kaynaklarının bakış açısıyla, ne de Farisî ve Azeri gayretle yazılan eserlerde ki mübalağa ile değerlendirmek sağlıklı bir değerlendirme olmayacaktır. Bilakis klasik kaynakları tarihsel kritikle değerlendirip, objektifliği onaylanmış ciddi tarihçilerin görüşlerini karşılaştırarak bir sonuca varmanın daha tutarlı ve bilimsel bir yol olduğu kanaatindeyiz.

GİRİŞ

İSYANIN COĞRAFYASI

Babek isyanı 201-222 (816-837) yılları arasında bu günkü İran'ın kuzey batısı ile Azerbaycan'ın güneyi ve Ermenistan'ın bir bölümünü kapsayan geniş bir coğrafyada yirmi yılı aşkın bir süreçte gerçekleşti ve Abbasilerce bastırıldı. Aynı zamanda Hurremiyye mezhebinin tarihinde gerçekleştirdiği en büyük isyan olan bu ayaklanma, Abbasilerin yükseliş döneminde gerçekleşti. İsyan belki de bundan dolayı o günlerde her yönüyle güçlü bir devlet durumunda olan Abbasiler karşısında başarısız olmak zorunda kaldı.

İsyanın süresinin uzunluğu, verdiği zarar ve etkileri gösteriyor ki; eğer bu isyan bir yüzyıl önce veya sonra gerçekleşseydi, belki de Abbasi hilafeti yıkılabilirdi. İsyanın Abbasi hilafetini bu kadar sarsması, gerek Mazdekî, gerek Farisî unsurların ortak motiflerini bünyesinde birleştirebilme becerisinden olmalıdır.

Bu noktada konuya, Babek'in isyan ettiği coğrafyanın İslam öncesi durumunu ele alarak girmek istiyoruz. İslam öncesi bu bölge dini, sosyo-kültürel, coğrafi durumu ele alınmadan bu isyanın çıkış ve yayılış sebepleri net bir şekilde anlaşılamaz.

Bu bölümde Babek isyanının cereyan ettiği coğrafyanın, İslam öncesi ve İslam sonrası durumunu ana hatlarıyla izah etmek istiyoruz. Bölgenin isyan öncesi coğrafi, siyasi, sosyal ve kültürel durumu bilinirse Babek isyanının daha iyi anlaşılabileceği kanaatindeyiz.

İslam Öncesi

Babek'in isyan ettiği coğrafya, İslam fetihleri bu bölgeye ulaşmadan önce genelde İran bölgesine hakim olan ulusların elinde kalmıştır. Merkezi olarak İran'ın kuzey batısı ve Azer-

baycan'ın da güneyine tekabül eden bu bölge genelde dönemin güçlü devlet yapısına sahip İranlıların başında hangi sülale bulunursa bulunsun, İran toprakları içerisinde addediliyordu. Bu sebeple İslam'dan önce İran'da başa geçen sırasıyla Medler, Persler, Partlar ve Sasanîler gibi sülaleler tarafından yönetilmişti. İslam'dan hemen önceki Sasanî Krallığı'nın kurucusu *Babek b. Sâsân*'dır.[14] Bu ismin incelediğimiz isyanın baş aktörü ile aynı ismi taşıması ilginçtir ve ona ilham kaynağı olduğu söylenilebilir.

Sasanîler, dönemleri boyunca bölgelerine yakın olan ve sınır toprakları üzerinde kendilerine hakimiyet kurmaya çalışan en yakın güç Bizans ile devamlı bir mücadelenin içinde olmuşlardır. Bu iki imparatorluk arasındaki hakimiyet mücadelesi yüzyıllar boyunca sürmüştür. Bu mücadeleler aynı zamanda civardaki zayıf ve etkisiz devletleri hegemonya altına alma şeklinde de devam etmiştir. Bu bağlamda Irak'daki Hireliler, kendilerine yakın bölgede olan Sasanîlere bağlanırken, Şam'daki Gassâniler coğrafya olarak kendilerine daha yakın olan Bizans'a tabi olmuşlar ve himayelerine girmişlerdir.[15] İki ülke arası yüzyıllardır süren hakimiyet savaşı sadece bu bölgelerle sınırlı kalmamış, Yemen üzerinde de devam etmiş ve deniz yoluyla gönderdikleri kuvvetlerle birbirlerine karşı buralara hakim olma savaşı vermişlerdir.

Dönemin iki büyük gücü olan Sasanilerle Bizans arasında en fazla hakimiyet mücadelesi ve savaşlarının gerçekleştiği bölge, Doğu Anadolu ve özellikle de Azerbaycan bölgesi olmuştur.[16] Azerbaycan bölgesi, iki ülke arasında hakimiyet mücadelesi sonucu gerçekleşen savaşlara zemin olmuş ve devamlı iki devletin baskısı altında kalmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri bu bölgenin iki ülkenin sınır bölgesini oluşturmakla birlikte, bölgenin o çağ için yakıt ve gemi yapımında hatta savaşlarda kullanılan önemli bir yer altı kaynağı olan neft gibi

---

[14] Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya Afrika Devletleri*, Ankara 1996, III, 81.

[15] Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi*, Ankara, 1999, 128.

[16] Hüseyin Kasım, 13.

zengin birçok madene sahip olması, ayrıca bölgenin mümbit topraklarından sebze ve meyve gibi o dönem için önemli olan birçok besin maddesinin çıkarılması ve dahası buranın kuzey-güney ticaretindeki önemli bir konumda bulunması idi. Bu bölge üzerindeki savaşların asıl hedefi bu zengin madenleri ve ticaret yollarını ele geçirmek idi.[17] Bölgeye sahip olan devlet önemli bir gelir kaynağına sahip olmuş oluyor[18] ve kuzey-güney ticareti ile birlikte doğu-batı arasındaki dünyanın en önemli ticari can damarı olan ipek yolunun geliri konusunda da avantaj elde etmiş oluyordu.

M.609-626 yılları arasında, Sasanî kisrası Hüsrev Perviz, Bizans üzerine yaptığı dehşet verici saldırılarla bütün Anadolu'yu fethetmiş, hatta Kadıköy'ü alarak İstanbul'u kuşatmıştır. Hüsrev Perviz buna ilaveten Kudüs'ü ele geçirip, Hıristiyanlarca kutsal olan haçı almış, Bizans'ın elindeki önemli bir yer olan Mısır'ı da alarak Bizans'a karşı çok büyük bir üstünlük sağlamıştı.[19]

Bunlara karşılık Bizans Kralı Heraklius M.628 de kiliseden ödünç para alarak İran'a Kuzey Azerbaycan bölgesinden saldırarak cevap vermiş ve Ninive savaşında Sasanileri mağlup etmişti. Hatta İranlıların ateşgedesinde yanan kutsal ateşi söndürmüştü. Daha sonra ise İran'a götürülen kutsal haçı kurtararak Kudüs'e getirmişti. [20]

İslam öncesi bölgedeki dini yapıya gelince, gerek Sasanîlerin gerekse de onlardan önceki sülale olan Partların dinleri Zerdüştlük idi. Bu dine Ateşperestlik de deniliyordu.[21] İslam'dan önceki İran aristokrasisi çok güçlü idi. Toplum sınıflara ayrılmıştı. Zengin köy ağaları olan Dihkanların toplumdaki zulümleri çok ileri boyutlardaydı. Bundan dolayı buna karşı İran'da bazılarınca İslam öncesi ilk sosyalizm olarak da tanım-

---

[17] George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev;Fikret Işıltan, Ankara 1991, 89.

[18] *Azerbaycan Tarihi, En Kadim Zamanlardan XX. Asra dek,* (Red; Bünyadov) Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994, 238.

[19] Ostrogorsky, 89, 95.

[20] Ostrogorsky, 97

[21] Öztuna, 79.

lanan Mazdekizm inancı doğmuş, kadın ve mal ortaklığını savunmuştu.[22] Ayrıca Mazdekizm ve Hıristiyanlığın mezc edilmesi olarak algılanabilecek olan Maniheizm bölgede yayılmıştı.[23]

Bu noktada İslam dönemine dek Arap-İran ilişkilerine değinmek gerekmektedir. Çünkü konumuzun mihverini bölge insanı ile Araplar arası ilişkiler oluşturacaktır. Bu sebep ile bu meselenin tarihi kökenlerinin iyi bilinmesi ve İslam öncesi bu ilişkiye göz atılması gerekmektedir.

Hz. Peygamberin dedelerinden Abdumenaf, Mekke açısından ilk defa dünya ticaret fikrini ortaya atarak Mekke kervanlarının İran bölgesine rahatça giriş çıkış yapabilmesi için anlaşmalar yapmak üzere İran kisrası ile anlaşmıştı.[24] Bu anlaşma sonucunda özellikle Mekkelilerin kervanlarından Rüsûm (gümrük) vergisi alınmıyordu. Böylece bu bölgeyle serbest ticaret sürekli bir şekilde devam ediyordu. Hz. Peygamber'in de bu antlaşma çerçevesinde bu bölgeye ticarete gittiği tahmin edilmektedir.[25]

İranlılar, Arapların yaşadığı toprakları kendilerinin hegemonyaları altında bulunan bir eyaletleri gibi görüyorlar ve bazen Yemen de bulunan kendilerine bağlı valileri, bazen de Kuzey Arabistan'daki etkileri altında bulunan kukla devletleri Hirelilerin yöneticileri vasıtası ile bu bölgeyi hakimiyetleri altında tutmaya çalışıyorlardı. Aralarındaki resmi ilişki, büyük bir devlet ile herhangi bir devlete sahip olmayan bedeviler arası ilişki tarzıydı.

Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemleri

Babek isyanı, Kuzey-Batı İran ve Güney Azerbaycan bölgelerini merkez edindiğinden, İslam sonrası bu bölgenin durumu, konumuz açısından çok önem arz etmektedir.

---

[22] Hüseyin Kasım, 53.

[23] Hüseyin Kasım, 132; Mahfuz Söylemez, *Cündişapur*, Ankara, 2003, s. 60.

[24] Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Çev;Salih Tuğ, İstanbul, 1989, 632. p.

[25] Hamidullah, 632.

Araplar, Hz. Peygamber'in peygamberliğinin ilk yıllarında kendi bölgelerine hakim bir unsur olan ve o günlerde Bizans'a karşı inanılmaz zaferler elde eden Sasanîlerin tabiiyetini kabul ediyorlar ve kendilerine yakın buluyorlardı. Bundan dolayıdır ki İslam'ın gelişinden sonra meydana gelen Sasanî-Bizans savaşında ehli-kitap olan Bizans'ın Müslümanlar tarafından desteklenmesine karşı, Mekkeliler Sasanîler tarafını tutmuşlardı. Bunda kendilerini İran'ın tâbileri olarak hissetmelerinin de payı büyüktü. Sasanîlerin o günlerde Bizans'ı yenmeleri üzerine, Müşrikler sevinmiş, Müslümanlar da üzülmüşlerdi. Bu dönemde Rum suresi inmiş ve Bizans'ın yakında galip geleceği belirtilerek, Müslümanlara moral verilmiştir.[26]

Hz. Peygamber 7/629 yılında da komşu devlet hükümdarlarına İslam'a davet mektupları gönderdiği sırada, Sasanîlere de Abdullah b. Huzâfe ile bir davet mektubu gönderdiği fakat o günlerde Bizans'a karşı her cephede büyük bir mağlubiyet alan kisra Hüsrev Perviz'in mektuptaki "*Allah Rasulu Muhammet'ten Sasanîlerin büyüğüne*" şeklindeki ifade yüzünden "*benim kulum nasıl ismini benden önce yazar*" deyip kızarak mektubu yırttığı nakledilir. Kisra, bununla da kalmamış İran'a bağlı Yemen valisi Bâzan'a haber göndererek kendisine mektup gönderen bu insanı tutup huzuruna getirmesini emretmişti.[27] Bu onların Araplara karşı bakış açısını gösteren en açık göstergelerden biridir.

Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebû Bekir döneminde başlayan fetihler, Hz. Ömer döneminde daha çok Sasanîler üzerinde yoğunlaştı. Bunun en önemli sebeplerinden biri, Bizans imparatoru Heraklius'un bu yeni gücün (Müslümanların) farkına varması ve Yermûk savaşı ile birlikte ordularını geriye çekip savunmaya geçmesi olmuştu.

Aslında Heraklius ve Bizans imparatorluğu o günlerde galip güç idi. Sasanileri her cephede yenmişti ve o günkü dünya

---

[26] İbnü'l-Esir, I, 479.

[27] İbnü'l-Esir, II, 212; Muhammed Hamidullah, *el-Vesaiku's-Siyasiyye*, Çev; Vecdi Akyüz, byy. trz. 158.

coğrafyasında en güçlü devlet başkanı konumundaydı. O, bu yeni güce karşı (Müslümanlara) şiddetle karşı koyması gerekirken, çölden çıkıp gelen bu taze kuvvetin, gücünü nereden aldığını, yaptırdığı bazı araştırmalar sayesinde öğrenmiş ve bunun önünde durulamayacağını çabuk fark ederek fazla kayıp vermeden Toros dağları hattına geri çekilmiştir. Çünkü casusları vasıtasıyla Müslüman ordusu üzerinde yaptırdığı araştırmalar sonucu bu ordu ile savaşılamayacağını anlamıştı. Bizans casuslarının, *"geceleri âbid, gündüzleri savaşçı, parasını vermeksizin hiçbir şeyi yemeyen, her yere barışla giren, galip gelince zulmetmeyen"* şeklinde tarif edilen bu ordudaki bedevî muharrik gücünün İslam'ın cihat ruhuyla birleşmesi sonucu ortaya çıkan gücün önemini Heraklius iyi kavramıştı. Ona yukarıdaki tarifi yapan şahsa söylediği şu sözler önemlidir, *"eğer söylediklerin doğru ise onlar şu ayak bastığım yerlere hakim olacaklardır"*[28] demiş ve hemen ülkesinin topraklarının bir kısmını Müslümanlara bırakıp o meşhur sözü olan *"elveda Suriye"* diyerek İstanbul'a dönmüştür.[29]

Heraklius yaptığı bu siyasi manevra ile bu yeni taze gücün yönünün kendi toprakları üzerinden Sasanîlere doğru yönelmesini istiyordu ve bu niyetini de gerçekleştirdi. Politik bir tavır ile ordularını Müslüman ordularının önünden geriye doğru çekti. Onun bu siyasi manevrası ülkesinin daha uzun süre yaşamasını sağladı. Böylece Arabistan'dan coşkuyla çıkan İslam'ın ilk fetih dalgası, yönünü Bizans'tan doğuya doğru çevirdi. Bu manevra, İslam fetihlerinin ilk fetih dalgasındaki coşkulu gücünü, Bizans dışındaki topraklarda tüketmesine ve belki de Bizans'ın yaklaşık sekiz asır daha dünya tarihinde kalmasına neden oldu.

Sasanîler ise eskiden kalma geleneksel Araplara yaklaşımları gereği, Arabistan topraklarından kopup gelen bu taze gücü küçümsediler. Böylece bir anlamda Bizans'ın oyununa düştüler ve Müslüman orduları ile amansız bir savaşa girdiler, bunda da başarısız oldular.

---

[28] Taberî, *Tarihü'l-Ümemi ve'l-Mülûk*, Beyrut, 1995, II, 445.

[29] Belazuri, *Fütûhü'l-Buldân*, Beyrut, 1991, 140; İbnü'l-Esir, II, 493.

Sasanîlerin bu mücadeleye girmelerinin ana nedenlerinden biri yakın dönemde Bizans'tan aldıkları büyük darbelerdi. İslam'ın dünya sahnesine çıktığı yıllarda İran-Sasanî imparatorluğu dünyada zamanının en büyük gücü durumunda idi. Sasanîler, o yıllar kendisine rakip olan Doğu Roma imparatorluğunu yani Bizans'ı her cephede mağlup etmişti. Bizans'ın elinden birçok bölgeleri almıştı. Suriye ve Mısırdan sonra Anadolu'yu da ele geçirmiş ve Bizans ordularını bütün cephelerde yenip Kadıköy'e kadar dayanmış[30] ve Bizans'ı İstanbul surları içine sıkıştırmışken, Bizanslılar karşısında arka arkaya yenilip geri çekilmek zorunda kalmışlar, hatta en kutsal yerleri olan ateşgedeleri bile ele geçirilmişti.

Bizans'a mağlup olmanın verdiği acıyla Sasanîler, Müslümanlara karşı bilinçsiz bir şekilde saldırıya geçtiler ve arka arkaya sayıları yüz binleri bulan ordular gönderdiler. Fakat her seferinde mağlup oldular. Bu mağlubiyetler Sasanîlere adeta yeni gücün (Müslümanların) önemini algılama yeteneklerini kaybettirdiğinden dolayı daha fazla ve bilinçsizce saldırdılar. Durumun önemini ve bu yeni gücün durumunu fazla irdeleyemeden arka arkaya saldırılarda bulundular.

İşte bu dönemde Bizans'ın Heraklius ile başlattığı karşı saldırılar sonucu ateşperestliğin zayıflayıp, İranlıların Hıristiyanlıkla yüz yüze kaldığı ve belki de Nasraniliğe tabi olup tarihin seyrinin değişebileceği bir sırada, üçüncü bir güç olan Müslümanlar devreye girdiler. İranlılar bu noktada yüzyıllardır savaştıkları Hıristiyanlık yerine, bu üçüncü gücü benimseyerek İslam'ı Hıristiyanlığa tercih ettiler ve onu kabullendiler.

Hz. Ömer'in hilafet dönemi İslam fetihleri açısından en yoğun ve en başarılı dönem olduğu söylenebilir. Bu dönemde özellikle İran bölgesinde yapılan fetihler çok ilgi çekicidir. Bu fetihlerle birkaç yıl içerisinde yüzyıllardır bu bölgede hakimiyet kurmuş olan Sasanîler tarihe karışmış ve bir daha da bölge yüzyıllar boyunca Fars kökenli bir yönetim tarzına kavuşamamıştır.

---

[30] Ostrogorsky, 78.

Bu bölgenin fethine sebep biraz da Sasanîlerin Müslümanlara karşı bilinçsizce saldırmaları olmuştur. Özellikle Kadisiye Savaşı'nda Sasanîler varlarını yoklarını ortaya koymuşlardı.

Hz. Ömer dönemindeki Kadisiye savaşı öncesi yapılan görüşmeler sırasında İran kralı Yezdicerd, Müslüman elçilerini aşağılayan konuşmalar yapıyor, bunun yanı sıra Sasanîlerin ünlü komutanı Rüstem, Müslüman elçilere; "*eskiden beri Arapları yönettiklerini, beslediklerini, kavgalarını ayırdıklarını, onları buralara sürükleyen şeyin açlık olduğunu,*[31] *dönüp gitmeleri halinde onları açlıktan koruyacaklarını ve sevdikleri şeyleri onlara vereceklerini*" söylüyordu.[32]

Arap-İran ilişkileri eskiden beri İranlıların kendilerini Araplardan üstün görme esası üzerine kurulmuştu. Arapları aşağılıyorlar, onları yönetilmesi gereken bedeviler olarak tahkir ediyorlardı. Yukarıda aktardığımız Sasanîlerin ünlü komutanı Rüstem'in, Kadisiye Savaşı öncesi, yapılan görüşmeler sırasında Müslüman elçilere karşı Arapları kastederek sarf ettiği tahkir edici sözleri, İranlıların Araplara karşı nasıl bir zihni durum içerisinde olduklarını, onlardaki İslam öncesinden gelen bakış açısını göstermesi açısından çok önem arz etmektedir.[33]

Bütün bunlar gösteriyor ki kendilerinde gördükleri ihtişam ile büyük bir gurura kapılan İranlılar, o dönemde güçlü bir devletleri olmayan ve dağınık halde yaşayan Arapları hiç önemsemiyorlar, küçük ve hakir görüyorlar, onları kendilerinin bir alt sınıfı ve halk tabakası olarak vasıflandırıyorlardı.

Sasanîlerin Kadisiye'deki orduları, bütün kalabalıklığına, teçhizatına, fillerle desteklenmesine ve İranlıların en önemli komutanı Rüstem'in yönetmesine rağmen sonuçta mağlup oldu ve Rüstem öldürüldü.[34] Bunun arkasından başkentleri Medain'de de tutunamadılar.[35] Daha sonra Celula'da karşı koymaya çalıştı-

---

[31] Belazuri, 255.
[32] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* Beyrut, 1974, VII, 40.
[33] Bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil,* Beyrut, 1995, II, 465.
[34] Belazuri, 257.
[35] İbn Kesîr, VII, 43; Belazuri, 263.

lar.[36] En büyük darbeyi ise *Fethu'l-Fütuh* (Fetihler Fethi) denilen Nihavent Savaşı'nda aldılar.[37] Hazineleri Müslümanların eline geçti. Son Sasanî kralı Yezdicerd ise dağ bayır demeden Hindistan'a doğru kaçıyordu.

Küçük gördükleri Arapların, gözlerinde büyüttükleri kendi imparatorluklarını birkaç yılda yerle bir edip İran'ın önemli şehir merkezlerini ele geçirmeleri ve sonunda Yezdicerd'in İslam orduları önünden çekilip şehirden şehire kaçarken[38] bir dağ başında bir değirmenci tarafından öldürülmesi [39] ve impâratorluklarının bir anda yıkılması, İranlılarda büyük bir şok meydana getirmişti. Bu mağlubiyeti hazmedememişlerdi. Çok büyük bir şaşkınlığa düşmüşlerdi. Araplara efendi ve yönetici iken, bir anda raiyye, yönetilen olmuşlardı.

Yezdicerd'in arka arkaya gönderdiği on bir ordunun savaşlarda mağlubiyeti sonucu Sasanî devletinin tarihe karışması ve bu hızlı fetihlerle Araplar tarafından ülkelerinin istila edilmesi sonucu, İranlılar Arap fetihlerini kin ve nefretle karşıladılar. Savaş meydanında yenilen İran bölge halkları, zamanla İslam'ı benimseseler de bu yeni güce (Müslümanlara) karşı tepkilerini değişik boyutlarda sürdürmeye devam ettiler.

Müslüman orduları, İran'a girdikten sonra fetihlerine doğu ve kuzey yönünde iki ana koldan devam ettiler. Kuzey'e giden fatihler İran'ın kuzey batısına ve Azerbaycan bölgesine doğru ilerlemeye devam ettiler.

Bu bölgeye yapılan fetihlere dikkat ettiğimiz zaman, ilk İslam fetihlerinin kuzeye doğru fazla yayılamadığını, daha çok doğuya doğru yayıldığını gözlemliyoruz. Bunun sebebi gerek Karadeniz gerek Hazar denizi engelinden dolayı kuzeye giden tek yolun Kafkasya bölgesinden geçiyor olmasıdır. Kafkasya ise tarih boyunca aşılması çok zor dağlık ve iklim şartları müsait olmayan ayrıca savaşçı kavimlere sahip bir geçit olmuştur.

---

[36] Belazuri, 265.
[37] İbnü'l-Esir, III, 5; Belazuri, 300.
[38] Belazuri, 312.
[39] Zehebî, *el-İber*, Beyrut, 1985, I, 24.

Özellikle Hazarlar bu fetihlerin önünde büyük engel idi. İlk fetih yıllarından itibaren Müslümanlar bu bölgede çok zorlanmışlar ve yoğun çabalarına rağmen bu burayı aşamamışlardı.

Müslüman Araplar Azerbaycan'a geldiklerinde bu bölgeler Hazarlar, Ermenistan, Bizans ve Sasanîler arasında paylaşılmış idi. Azerbaycan ise Hazar ve İranlılar arasında savaş alanı olmuş ve yağmalanarak katliamlar yapılmıştı.[40]

Azerbaycan, Ermenistan ve Kafkasya bölgesine ilk İslam fetih hareketinin 21/642 yıllarında Hz. Ömer döneminde bu bölgeye görevlendirilen Huzeyfetü'l-Yeman eli ile gerçekleştiği aktarılır.[41] Hz. Ömer 22/643 yılında ise Azerbaycan bölgesine Bükeyr b. Abdullah'ı gönderdi. Gelen Arap ordularına karşı Behram b. Ferahzat'ın, bir isyana teşebbüs ettiğini ve onlara önemli zararlar verdirttiğini görüyoruz.[42] Bir yıl sonra Muğire b. Şube'nin de sefer yaptığı bu bölgeye, daha sonra Utbe b. Fergat görevlendirildi.[43] Bu dönemde Babu'l-Ebvab, Mukan bölgeleri fethedildi. Yöre halkıyla yapılan savaşlar sonunda bazı anlaşmalar sağlanmıştı.[44] Hz. Ömer bu bölge insanlarını kitap ehli saymıştı.[45] Hz. Osman döneminde bölgede Habib bin Mesleme komutasında ordular görev yaptı.[46]

Emeviler Dönemi

İlk İslam fetihlerinin yapıldığı esnada Azerbaycan bölgesi İran'a yakın olduğu için ilk zamanlar İran bölgesi içinde mütalaa ediliyordu. Sonraki yıllarda ayrı bir bölge olarak değerlendirilecektir. Babek isyanının coğrafyası olan kuzey-batı İran ve Azerbaycan bölgesinin Emeviler dönemindeki durumuna göz

---

[40] Cihangir Zeyneloğlu, *Azerbaycan Tarihi*, İstanbul, 1924, 18.
[41] Belazuri, 321.
[42] Taberî, II, 539.
[43] İbnü'l-Esir, III, 27.
[44] Belazuri, 322.
[45] Hüseyin Kasım, 59; *Azerbaycan Tarihi, En Kadim Zamanlardan XX. Yıla Dek*, 249.
[46] Belazuri, 198.

attığımızda, genel olarak Cezire eyaleti valiliğine bağlı olarak yönetildiğini görüyoruz.

Bu bölgedeki Hz. Ömer dönemi fetihleri sonrası adil yapılanma Emevilerle birlikte yerini, baskılara bırakmıştı. Bu dönem de bölgeye Arap nüfusu yerleştirilerek, bazı köy ve çiftlikler satın alınıp iskanlar yapıldı ve yerli halk buralarda Arapların çiftçileri (hizmetçileri) oldu.[47]

Bu tip uygulamalar, bölge insanında içten içe nefret uyandırıyordu. Gelen Araplar ile bölge halkları arasındaki savaşlar ilk zamanlar hafif iken, sonraları şiddetlendi. Muaviye döneminden itibaren bölgedeki yerel güçler, Emevi ordularına karşı savaşıyorlardı. Ayrıca Emeviler, bölgeye yeni ağır vergiler yüklemeye başladılar. Bölge insanına yapılan Mevalî muamelesi, Hişam b. Abdülmelik'in sıkı vergi politikası yerli toprak sahiplerinde rahatsızlıklar meydana getiriyordu. Abdülmelik b. Mervan ve Mervan b. Muhammet döneminde bölgedeki sert politikalar had safhaya ulaşmıştı. Sonuçta Emevilerin baskıları bölge insanlarının bir anlamda uyanışına ve tepki olarak da yoğun şekilde Şia'ya ve Abbasilere destek olmalarına yol açmıştı.[48]

Cezire valisi olan Mesleme b. Abdülmelik'in 91/710 yılında öncü kuvvet komutanı olarak gönderdiği Haris b. Ömer et-Tâi Azerbaycan'da yaptığı fetihlerde birçok esirler aldı.[49] Ayrıca Mesleme buralardaki birçok şehir ve kaleleri fethetti.[50] Babu'l-Ebvâb bölgesine kadar ulaştı ve birçok yerleri talan edip şehirleri yıktı.[51] Azerbaycan üzerine tekrar yürüyen Mesleme, 110/729 da burada Türklerle savaştı onları yendi ve bu gazaya Tin Gazası denildi. [52]

---

47 Belazuri, 322.

48 Bkz. Mehmet Azimli, *Ali Neslinin İsyanları,* Konya 2013.

49 Muhammed Hudaribek, *Muhadaratu't-Tarihü'l-Ümemi'l-İslamiyye,* Beyrut, 1986, 541.

50 İbn Kesîr, IX, 82.

51 Taberî, IV, 129.

52 İbn Kesîr, IX, 259.

Bu dönemde bölgeyi elinde tam olarak tutamayan Emevilerin, bölgeye hakim olmak isteyen Hazarlar ile mücadelesi hat safhaya çıkmıştı.[53] Bölgeye Cerrah b. Abdullah görevlendirildi. Cerrah'ın orduları bölgede savaşırken müthiş bir yenilgiye uğradılar. Komutan Cerrah öldürüldü. Emevi orduları 112/731 de Erdebil, Diyarbakır, Musul'a kadar geri çekilmek zorunda kaldı. Olayları duyan halife Hişam çok endişelendi ve tekrar kardeşi Mesleme'yi bölgeye gönderdi.[54]

Mesleme'nin 113/732 de Türk hakanının ülkesine girerek şehir ve kaleler fethedip birçok asker öldürüldüğünü, esirler aldığını, Lencer dağı yakınında Hakanın oğlunu öldürdüğünü;[55] Derbent bölgesine kadar ilerleyerek burayı tahkim ettiğini sonra da yeni bir mağlubiyetten korkarak tedbir olarak geri dönüp orduyu sağlama aldığını görüyoruz.[56]

Sonraki yıllarda Emevi ordularının buraya akınları ve devletin bu bölgeyle ilgili problemi devam etti. Diğer fütuhat bölgelerinde fetihler hızlı bir şekilde ilerlerken, bu bölge aşılıp Kafkasların kuzeyine bir türlü geçilememiştir. Bunda coğrafi şartların ve savaşçı kavimlerin gücü yanında, biraz da Emevilerin yanlış politikalarının da tesiri vardır. Emeviler döneminde bu bölge meselesi, kangren halini almış yüz binlerce dirhem harcanarak ve on binlerce asker gönderilerek halledilmeye çalışılmıştır.[57] Meseleyi silahlı çözümden farklı bir şekilde düşünemeyen ve halkı aşağılayan Emevi yönetimi yıllar boyunca meseleyi böyle zecri zorba yöntemlerle halletmeye çalışmıştır.

Halbuki o yıllarda gerek kuzey Afrika gerek doğuda devam eden, Emevi fetihleri bir gerileme olmaksızın aynı hızla sürüyor ve Emevi orduları Batıda Fransa'ya, Doğuda Çin sınırlarına ulaşıyordu. Fakat Azerbaycan, Ermenistan bölgelerinde bir türlü başarı sağlanamıyordu. Emevilerin bölgedeki fetih

---

[53] Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile,* İstanbul, 1993.
[54] Taberî, IV, 139.
[55] Taberî, IV, 149, İbn Kesîr, IX, 304.
[56] İbnü'l-Esir, V, 173.
[57] Geniş bilgi için Bkz. İsmail Hakkı Atçeken, *Devlet geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik,* Ankara, 2001, 165 vd.

politikası tamamen iflas etmiş, o günlerdeki Emevilerin en güçlü komutanı durumunda olan Mesleme b. Abdülmelik bile bu bölgede aciz kalmıştı. Çünkü bölge iyi tahlil edilmeden dayatmacı yöntemlerle, halkın tepkisi önemsenmeyerek her şeyin kılıçla halledilebileceği düşünülerek, şehirler yakılarak, yıkılarak insanlar aşağılanarak, zulmedilerek ve bölge halkının büyük tepkisini çeken nüfus iskanları yapılarak ele geçirilmeye çalışılmıştı. Sonuçta da Emeviler bir türlü bu bölgeyi aşıp kuzeye Kafkaslara ulaşamamışlardı. Hatta dönem dönem mağlubiyetler tadıp, toprak kaybına uğramışlar ve Diyarbakır'a kadar çekilmek zorunda kalmışlardı.

Dört halife ve Emeviler döneminde üzerlerindeki şoku atlatarak fetihlerin ve İslam'ın bölgede kalıcı olduğunu gören gerek Güney Azerbaycan gerek Kuzey İran bölgesi insanları, tepkilerini muhalefet hareketlerini destekleyerek ortaya koydular. Bu bölgede Arap kültürünün yayılmaması için çok çalıştılar. İmparatorlukları yıkılmış ve bir anda esir bir millet durumuna düşmüş olan bölge insanı, isyan edemeseler de tepkilerini bu şekilde ortaya koymaya çalıştılar.

Sonraki yıllarda değişik zamanlarda ortaya çıkan Şiî isyanları, en büyük desteği bu bölgelerden buldu. Bundan dolayı bu bölgelerde ortaya çıkan isyan hareketlerinin benzerlerini ne Mısır, ne Afrika, ne de diğer bölgelerde bulabiliyoruz.[58] Bölge, İslam sonrası muhalefet hareketlerine destek verdi. Özellikle İran ve Azerbaycan bölgelerinden gelen mevalilerin doldurduğu Kufe şehri bu işin öncülüğünü yapıyordu.[59]

Çoğunluğunu mevalinin oluşturduğu Kufe şehri, Muaviye'ye karşı Hz. Ali'yi desteklemişti. Hz. Hasan orada halife ilan edilmişti. Hz. Hüseyin Kufe'lilerin teşviki ile hilafet için yola çıkmış ve şehit olmuştu. Hz. Hüseyin'e destek adına ortaya çıkan Tevvabûn isyanı Kufe'den çıkmıştı. Muhtar es-Sekafî

---

[58] Ahmed Çelebi, *Örnek Halifeler Dönemi,* Çev; H. Fehmi Ulus, İstanbul, 1997, 34.

[59] Bkz. Mahfuz Söylemez, *Kûfe,* Ankara, 2001.

Kufe'yi merkez edinmişti. Nihayet Zeyd b. Ali Kufe'lilerin teşviki ile orada isyan etmişti.[60]

Dört Halife döneminden sonraki yıllarda Emevilerin takip ettikleri ırkçı Arapçılık siyaseti, İran bölgesinden olup da yeni dine giren, fakat soyundan dolayı hor görülen Mevalî denilen bu insanlarda kine dönüştü. Emeviler bu insanları küçük görüyor, bunlarla kız alış verişi yasaklıyordu.[61] Meseleyi, mevalî için ayrı camiler açmaya kadar götürüyorlardı. Daha sonraki yıllarda özellikle doğudaki divanların Farsça yazımı yasaklanıyor ve Arapça'ya çevriliyordu.[62] Bunun gibi olaylar sonucu bu insanlar muhalefet hareketlerini destekliyorlar ve bu sebeplerle, Mevalî de Arap milliyetçiliğine karşı bölgesel milliyetçilik gelişiyordu.

Abbasiler Dönemi

Emeviler döneminin sonlarında bölge insanı alttan alta Abbasi devrimine destek veriyordu. Buna bir de Emevilerin mevaliye yaptıkları zulüm eklenince bölge halkı bütün güçleriyle Abbasi isyanının yanında durdular.[63] Kendilerini bu isyanla ifade etmek istiyorlar, kendilerine yapılan zulümlerin ve içlerindeki Sasanî özleminin bu isyanla biteceğini umuyorlardı.

Abbasi devletinin kurulmasını organize eden Muhammet b. Ali, Humeyme'de naiplerini Abbasi davetine çağırmak için beldelere gönderirken en fazla çalışacakları ve güvenecekleri yerin İran bölgesi olduğunu belirtmiş, böylece bu bölgenin Emevilere muhalefet etmede önder durumda olduğunun tespitini yapmış ve Abbasileri bölge insanındaki bu tepkiselliği kullanmaya çağırmıştı.[64] Abbasiler başlangıçta kendilerinin fikirlerine muhalif fırkalardan da destek ve yardım istediler. İşte bu çerçevede İran ve Azerbaycan bölgesinde hakim bir zümre olan Hurremîlerden de faydalanmışlardı.[65]

---

[60] Azimli, *age*, 16.
[61] Söylemez, *age*, 295.
[62] Belazuri, 298.
[63] Hasan İbrahim Hasen, II, 87.
[64] Hudari Bek, 14.
[65] Nadir Karakuş, *Ebû Müslim Horasânî Kişiliği ve Faaliyetleri*, Konya 1996, (Basılmamış Doktora Tezi) 99.

İranlılar, Emevilerin zulmü altında iken kendileri gibi aynı şekilde Emevilere muhalif olan ve mücadele eden Haşim oğullarına destek vermeye başlamışlardı. Hz. Hüseyin'in devrik İran kralı Yezdcird'in kızı Şehribanu ile evlendiği şeklindeki bilgi sonucu İranlılar bu aileyi kendilerine yakın bulmuşlar, Hz. Peygamber nesli adına hareket eden Abbasilere desteği de bu sebeple artırıyorlardı. Çünkü onlara göre Hz. Peygamber nesli ile kendilerinin kutsallık izafe ettikleri Sasanî imparatorlarının soyu birleşmişti. Abbasiler bunu İran bölgesindeki propagandalarında kullanacaklardır. İranlıların Şia'ya bu kadar destek vermelerinin ardında yatan gerçeklerden biri de buydu.[66]

İçten içe büyüyen bu nefreti, Abbasiler en iyi bir şekilde değerlendirdiler. Zaten mevalî de Emeviler dönemi boyunca muhalefet hareketlerini destekliyorlardı. Abbasi hareketinin ve isyanının en önemli yürütücüsü İranlı Ebû Müslim Horasânî, İranlıların içlerinden çıkardıkları ve Emevilere karşı İranlıların öcünü alan bir sembol haline gelmişti. Ebû Müslim, bölge insanının ezilmiş onurlarını ayağa kaldırmıştı. Bundan dolayı İranlılar arasında yoğun bir destek bulmuştu. Ebû Müslim, onlar için eski ihtişamlarına kavuşturacak adeta bir mehdi idi. Ebû Müslim, bu sevgiyi kazanmak için bölgedeki bütün köyleri dolaşarak isyana destek sağladı. Böylece Abbasi isyanı bölge insanı için hedeflerini gerçekleştirmenin bir yolu olarak ortaya çıkıyordu.[67] Böylece bölge halkının coşkun bir şekilde Abbasi hareketine destek vermeleriyle Emeviler bu isyan seline dayanamayıp tarih sahnesinden silindiler.

Abbasiler kurulduktan sonra Ebû Müslim Horasânî'nin devlet içinde sivrilmesi üzerine Abbasi devleti için tehlikeli görülüp ikinci Abbasi halifesi Ebû Cafer Mansur tarafından bir hile ile öldürülmesi [68] sonucunda İranlılar bir anda kendilerini ihanete uğramış hissettiler. İranlılar Abbasileri desteklerken ön plana çıkarmış oldukları ve kahramanları olarak gördükleri Ebû

---

[66] Hasan İbrahim Hasen, II, 299.

[67] Abdülaziz, Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, Çev; Sabri Orman, İstanbul, 1991, 74.

[68] İbnü'l-Esir, V, 468.

Müslim Horasanî'nin Ebû Cafer Mansur tarafından -devletteki iki başlılığı önlemek gayesi ile- ortadan kaldırılması, bölge insanında bulunan Abbasilere gösterdikleri yoğun sevgi bir anda nefrete dönüştü. Artık İran kökenli Mevaliler ve eski Sasanî ihtişamını özleyen İranlılar Ebû Müslim Horasânî adına isyanlara başladılar.[69]

İranlıların Ebû Müslim'e sevgisi o kadar büyüktü ki ölümü üzerine ortaya onun adına bir fırka çıktı. Buna *Müslimiyye* dendi. Daha sonra Ebû Müslim'in kızı Fatıma'dan dolayı çıkan fırkaya *Fatımıyye* denildi. Bu fırkalar Hurremiyye'nin ilk nüvelerini oluşturdular. Farklı görüşleri ve isimleri olsa da arka arkaya patlak veren ve Ebû Müslim'in adını kullanan bu isyanlardan bazıları *Mukannâiyye, Cavidaniyye, Hurremiyye* ve son olarak da *Babekiyye* gibi isimler taşımışlardır.

Abbasiler döneminde bölgede ki düzensizlik ve sömürü devam etti. Hilafetin bölgeye yeterli önemi göstermemesi ve halkın gerek vali gerek yeni gelen Araplar tarafından zulme uğraması tepkileri büyüttü. Halk güvensizlikten ötürü büyük kabile şeflerine veya valilere topraklarını teslim etmek zorunda kalıyorlardı. Abbasiler döneminde meydana gelen bu tür olayların ve eskiden beri nesilden nesile süzülüp gelen tepkisellik duygularının sonucu ortaya çıkan Babek hareketi o dönemin en büyük isyanı olmuştur. Sonuçta hareketin önderi Babek bölge halkının milli önderlerinden biri haline gelmiş ve bu isyan o dönem isyanları içinde devleti en fazla tahrip edeni olmuş, ancak yirmi yıllık bir süreçte bastırılabilmiştir. Dolayısıyla bu isyan hilafete verdiği büyük zararlardan dolayı Abbasilerin yıkılış sebepleri arasında sayılmıştır.[70]

Abartılı gibi gözükse de Abbasilerin yükseliş döneminin bu isyanla sona ermesi, devletin duraklama ve gerilemeye yüz tutması hilafetin bir daha istikrar sağlayamaması açısından düşünüldüğünde bu iddia da doğruluk payı bulunmaktadır.

---

[69] Karakuş, 252.

[70] Elçibey, 36.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN

Bu bölümde Babek isyanını gerçekleştiren Hurremiyye fırkasının kökeninden, İslam öncesi ve sonrası durumundan, benzer düşünce taşıyan fırkalardan, ortaya çıkış sebeplerinden, fikirlerinden ve Babek isyanı öncesi Hurremiyye'nin gerçekleştirdiği isyanlardan bahsetmeye çalışacağız. Böylece Babek isyanının karakterinin daha anlaşılır bir şekilde ortaya çıkacağı kanaatindeyiz.

HAREKETİN KÖKENİ

Mazdekizm

Hurremiyye, tarih boyunca birçok adlarla anılmıştır. Bu adları genel bir sınıflamaya tabi tutarsak; "*İslam öncesi Hurremiyye*" ve "*İslam sonrası Hurremiyye*" olarak ikiye ayırabiliriz. İslam öncesi Hurremiyye diyebileceğimiz grup, İran ve Azerbaycan bölgelerinde ortaya çıkmış ve İslam sonrası Hurremiyye'nin fikirlerine kaynaklık etmiştir. Bu grup Mazdekizm diye de adlandırılabilmektedir.

M.488-498 yıllarında İran'da Sasanî imparatorlarından Kubat döneminde ortaya çıkan Mazdek isimli bir şahıs,[71] tarihte ilk defa sosyalist fikirleri ortaya attığı belirtilen kimsedir. O, Komünist bir toplum modeli öneren militan sosyal-reformist bir liderdir.[72] Mazdek'in fikirlerini, dönemin Kisrası Kubat kabul etmiş[73] ve bu akım Kubat tarafından desteklenmiştir.[74]

---

[71] Taberî, I, 419.

[72] Nicholson Reynold, "Mazdak" *Encyclopadeia Of Religion And Ethics,* Edinburg, 1915, VIII, 508.

[73] Gazali, *Fezaihu'l-Batınıyye*, Kuveyt, trz, 15.

[74] Guıdı, Mıchelangelo, "Mezdek" *İA*, İstanbul, 1979, VIII, 205.

Mazdekîleri, Hurremîlerin öncüleri olarak tanımlayan İbn Nedîm, bunların Cibal, Azerbaycan, Ermenistan, Deylem, Hemedan bölgelerinde ortaya çıktıklarını, Mazdek'in bunların lideri olduğunu, haram-helal mefhumlarını tanımadıklarını, mal ve kadın ortaklığını savunduklarını[75] ve Kisra Enuşirvan zamanında bunların yok edildiklerini ifade eder.[76] Mazdekizm akımının kurucusu olan Mazdek, insanlar arası düşmanlıklara sebep olan mal ve kadının, toplumun ortak malı olması gerektiğini savunuyordu. Bununla toplumsal kavgalara son verilebileceğini düşünüyordu.[77]Mazdek ve taraftarları, insanlar için nihai hedefin lezzet ve zevk olduğunu, bundan dolayı yeme, içme ve kadınlar konusunda zorba yöntemlerle ortak kullanım gerektiğini savunmuşlar ve bunu uygulamaya başlamışlardı.[78]

Mazdekîlerin, o dönemdeki taşkınlıkları meşhurdur. Halkın, özellikle de aristokratların evlerine saldırıp kadın ve kızlarına zorla sahip oluyor ve onları zor kullanarak bekarlarla evlendiriyorlardı.[79] İnsanların mallarına saldırıyorlardı. Toplumsal yapılarda pek görülmeyen bir şekilde misafirlerine kadınlarını ikram ediyorlar ve eş değişiminde bulunuyorlardı.[80] Buna ilk komün hayatı veya komünizm'in ilk şekli denilebilir.

Mazdekizm'de ki bu kadına bakış olayı, şu anda Şiada bulunan muta'ya benzetilse de bu mümkün gözükmemektedir.[81] Mazdekîlerin uygulaması muta'ya benzememektedir.[82] Çünkü muta'da birçok şartlar bulunmakta, Mazdekizmdeki gibi ortak kullanım diye bir durum bulunmamaktadır. Ayrıca mutada nikah vardır, iddet beklenir, mehr vardır. Fakat İslam dünyası içinde mutayı bu gün genelde sadece bu bölge halkının kabul

---

75 Anadolu'da bu tür işlerle uğraşanlar için kullanılan "gavat" tabiri, bu işin destekçisi olan "Kubat" kelimesinin bozulmuş şekli olmalıdır.
76 İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut, 1997, 416.
77 Taberî, I, 420.
78 İbn Nedîm, 416.
79 İbn Kuteybe Dineverî, *el-Mearif*, Beyrut, 1970, 292.
80 Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev; Nurettin Bayburtlugil, İstanbul, 1987, 262.
81 Margaliout D. S., "Hurremiyye", *İA*, İstanbul, 1979, V, 597.
82 Buhl Fr. ,"Muta", *İA*, İstanbul, 1979, VIII, 852.

etmesi, belki de bu eski anlayışın tesiriyle olabilir. Ancak bu noktada Arapların da o dönemde mutayı uygulamasının Sasanî etkisiyle olup olmadığı da ayrı bir araştırma konusudur. Belki de bu Mazdekî anlayışın, bölge halkının mutayı daha kolay kabul etmesinde bir etkisi olduğu söylenilebilir.

Mazdek taraftarlarının bu şekildeki davranışları çok kısa ömürlü olmuş ve tarihte adilliği ile meşhur olan Enuşirvan, babası Kubat'tan sonra iktidarı ele geçirerek, Mazdek'e inananlara karşı şiddetli bir savaş açmış ve bu fikirleri savunanların hepsini ortadan kaldırmıştır.[83] Fakat kısa süreli de olsa Mazdek taraftarlarının uygulamaları İran'da bundan sonraki benzer hareketlere ilham kaynağı olmuştur. Bundan etkilenenlerden biri de Hurremiyye/Babekiyyedir ve bu fırka Mazdek'in fikirlerini temel alan bir hareket olarak tarihteki yerini almıştır.

Mazdek'in öncülük ettiği Mazdekizm, her ne kadar İslam'ın İran'a gelmesinden önce ortadan kaldırılmışsa da, değişik adlarla bu bölgedeki varlığını ve etkisini sürdürmeye devam etti. Tarihçiler genellikle, Hurremiyye'nin İslam öncesi Mazdekizm'in görüşlerini tevarüs ettiğini belirtirler. Bu sebeple Hurremîler, "*İslam'dan sonraki Mazdekîler*" olarak isimlendirilmektedirler.[84] Mazdekîler "*ilk Hurremîler*" diye isimlendirildiği gibi,[85] İslam sonrası ortaya çıkan Hurremiyye'ye de Mazdek ile benzer görüşleri savundukları için "*yeni Mazdekîler*" diye isimlendirmektedirler[86] ve Hurremiyye'nin Mazdek'in bir nevi devamı ve onun bir ürünü ve sonucu olduğu düşüncesini belirtmektedirler.[87]

Bazı araştırmacılar, "*Hurremiyye'nin siyasi olarak ortaya çıktığını ve Mazdek ile alakası olmadığını, bunları eski İran Mazdek ve taraftarları ile ilişkilendirmenin tarihi bir esası olmadığını, bunların tepkisel olarak ortaya çıkmış olan bir fırka*

---

[83] Nizamülmülk, 261.
[84] Nefisî, 18.
[85] Hüseyin Kasım, 17.
[86] Mohamed Rekaya, "Le Hurrem Din", *Studia İslamica*, LX, Paris, 1984, 5.
[87] Naile Velihanli, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakü, 1993, 55.

olduğunu"[88] belirtmektedirler. Ancak kanaatimizce Hurremiyye tamamen benzer uygulamalar yapmasa bile Mazdekizm'den bazı konularda etkilendiği şeklinde emareler mevcuttur.[89]

Ebû Müslim Horasânî

Müslüman orduları tarafından fethedilmeden önce İran'daki Sasanî imparatorluğu, zamanın iki önemli devletinden biriydi. İranlılar, tarihlerinde İskender'in istilası da dahil hiçbir zaman, İslam orduları karşısındaki uğradıkları şekilde bir malubiyet görmemişlerdi. Daha önce bölgede gerçekleşen istilalar geçici ve sathi olmuştu. Müslüman ordularının fethi ise İranlıların zirvede oldukları bir dönemin ardından ve hiç önemsemedikleri bir millet olan Araplar tarafından, üstelik kalıcı olarak gerçekleştirilmişti. Müslüman fetihlerinden hemen önce Sasanîlere büyük darbeyi vuran Bizanslılar bile, Sasanileri tamamen ortadan kaldırmayı ve bu topraklarda kalıcı olmayı düşünmemişler, yabancısı oldukları Sasanî topraklarından çekilmek zorunda kalmışlardı.

Bundan dolayı köklü bir medeniyete ve dine sahip olan İran bölge halkı, İslam'ı kabullenmelerine rağmen, yeni dini tam özümseyememiş, sürekli bir şekilde eski şaşalı günlerinin özlemini çekmiş ve tepkilerini bu yeni dine ve fatihlerine karşı girişilen her türlü isyan hareketlerini gizli ve açık bir şekilde desteklemek şeklinde ortaya koymuşlardır. Özellikle dini statülerini kaybeden din adamları, soylular bu mücadeleye ideolojik olarak girerken, fakir halk sınıfları da ekonomik nedenlerle dahil olmuşlardır.[90]

Emeviler döneminde muhalefeti temsil eden Şia isyanlarında bölge insanının desteğini ve katılımını görüyoruz. Ayrıca bu muhalefet arzusu ile kendilerinin adeta bir sözcüsü konumundaki Ebû Müslim Horasânî'nin komuta ettiği Abbasi ordu-

---

[88] Margoliout, V, 596.

[89] Abdülaziz Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev; Sabri Orman, İstanbul, 1991, 74.

[90] Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dini Ve Siyasi İsyanlar*, Ankara, 2001, 123.

larına coşkuyla katılmışlardır. Bölge halklarının arzuları, bir anlamda bu isyanlara yardım ederek, kurulu düzeni zayıflatıp, eski siyasi düzeni tekrar getirme arzusu şeklinde ortaya çıkıyordu. Abbasi hareketinin başarıya ulaşması, Fars kültürünün ve milletinin davası adına çalışan bu gruplar için kendilerini ifade etme vesilesi oldu. Onlar Abbasi isyanıyla birlikte bu şekilde bir devletin ortadan kaldırılabileceğini anladılar. Bu düşünce de onlara eski Sasanî düzenine ulaşma yolunda bir umut verdi.[91]

Bu noktada şunu ifade etmek gerekir. Emevilerin başkentleri, Bizans'a yakın bir bölgede olduğu için Bizans'ın tesirine girerken, Abbasiler de başkentleri Bağdat'ı Sasanîlerin başkenti Medain'e ve İran'a yakın bölgeye kurarak Sasanî tesirine girdiler. Fakat Abbasiler, Emevilerin Bizans'tan etkilendiğinden kat kat fazla bir şekilde İran'dan etkilendiler. Bunun sebebi ise Emeviler, Bizans ile hem savaşıyorlar hem etkileniyorlar ve bu arada da Bizans kurumlarını ihtiyatlı bir şekilde tevarüs ediyorlardı. Abbasiler ise devletlerini bölge halkıyla birlikte kurduklarından, onlara karşı farklı duygusal bağları vardı. Bu nedenle Abbasi hilafeti Sasanî kültürüne karşı tamamen savunmasız kaldı ve kendini koruyamadı.

Nitekim Abbasi devleti kurulduktan sonra bu yeni devletin kurumlarına Sasanî kültürü hakim oldu. Adeta ismi değiştirilmiş eski Sasanî düzeni kurulmuştu. Bunda Abbasilerin devrimlerini yaparken bölge insanından aldıkları yoğun yardımlardan dolayı kendilerini onlara karşı borçlu hissetmelerinin etkisi vardı. Bundan dolayı Sasanî kurumları, Abbasi devlet kurumlarının içini doldurdu. Bunu da bürokrasiye hakim olan, Bermeki sülalesi gibi Fars kökenli aileler yoluyla gerçekleştirdiler.

Abbasilerde bu durumun ilk farkına varan halife, Mansur olmuştu. Bu gidişe son vermek amacıyla o dönemde İranlıların sembol ismi Ebû Müslim Horasânî'yi bir hileyle öldürmüştü. Ancak bölge halkı bu harekete karşı değişik isyanlarla cevap vereceklerdir. Bu isyanlardaki ağırlıklı yapılanma, Ebû Müslim

---

[91] Abdülaziz Duri, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev; Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991, 130.

Horasânî'nin öldürülmesine tepkiydi. İranlılar bununla da kalmadılar. Kendi bünyelerinden çıkan bir yönüyle Farisî karakter taşıyan isyanların dışında Sicistan ve Horasan da ortaya çıkan Harici, Deylem ve Horasan da ortaya çıkan Şiî, ayrıca Abdülcebbar b. Abdurrahman ve Cevher b. Merrar gibi muhalif komutanların çıkardıkları siyasi içerikli isyanları da desteklediler.[92]

Ebû Müslim Horasânî adına çıkan bu isyanlar, İran bölgesinin sosyal mozaiğini oluşturan insanların birlikte hareketleri ile oluşmuş ve her grup kendi davası için bu hareketleri destekleyerek kendisini bu hareket içinde ifade etmeye çalışmıştır. Bu gruplar içinde eski İran dinleri olan Mazdekizm, Zerdüştlük ve Maniheizm'i savunanlar olduğu gibi, İslam'ın bölgeye gelmesini hazmedemeyen sosyal ve ekonomik bakımdan ezilen geniş halk kitleleri de bulunuyordu. Bunlar, kendilerine yapılan zulümleri ortadan kaldıracak bir kurtarıcı olarak algılanan Ebû Müslim Horasânî'nin bir mehdi olarak geri geleceğine inanıyorlardı.

Abbasilerin iktidara gelmesiyle ekonomik olarak durumlarının düzeleceğini bekleyen grupların durumu daha da kötüleşmişti. Bu sebeple bu isyanlara destek veren alt tabakadan insanlar, siyasi olarak Arap sultasından kurtulmanın yanı sıra, yerleşik büyük toprak sahibi Dihkanların zulmünden de kurtulmayı düşünüyorlardı. İlginç olan husus; alt tabaka bu nedenlerle bu isyanlara destek verirken, Abbasi devletinin baskısından kurtulmak adına bir kısım Dihkanlar da Ebû Müslim adına çıkan bu isyanlara destek veriyorlardı. Böylece, arka arkaya meydana gelen Sünbaz, İshak ve Üstaziz gibi isyanlar, hem halk hem de büyük toprak sahipleri olan Dihkanlar tarafından desteklendi.[93]

Bu isyanlar genelde Ebû Müslim Horasânî'nin öldürülmesinden sonra ortaya çıkmış ve onunla duygusal ve dini yönden bağları olan isyanlardı. Bu dönemde Azerbaycan ve İran'ın

---

[92] Zorlu, 125.

[93] Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, Çev;Heyet, İstanbul,. 1993, I, 269.

Cibal, Hemedan, Masebazan[94] gibi yörelerindeki isyanlarda bu motifleri rahatlıkla görmek mümkündü. Bölgedeki bir anlamda eski Sasanî kültürünü diriltmeye çalışan Şuubiyye hareketi de Abbasilere karşı yapılan kültürel saldırılar yaparken, diğer grupların gerçekleştirdiği isyanlara da fiili yardımlar yapılıyordu.[95]

Hurremiyye Adı

Babek'i destekleyen isyancı gruba Babekiyye denmekle birlikte Babek'e kadar olan dönemde ve sonrasında da aynı fikirleri taşıyan fırkaların tarihte kullanılan en meşhur ismi Hurremiyye'dir. Bu isim, gerek İslam öncesi gerek İslam sonrası dönemde şüyu bulan ve bazen farklı isimler taşıyan grupların ortak ismidir. Benzer fikirleri taşıyan fırkalar için, en çok kullanılan isim budur.

Hurremiyye kelimesinin kökenlerini araştırdığımızda bu fırkanın isimlendirilmesi konusunda değişik görüşlere rastlıyoruz. Aktaracağımız farklı sebeplerden dolayı bu isimler fırkaya verilmiştir. Kelimenin kökeni konusunda bize ulaşan bilgileri üç kategoride değerlendirebiliriz;

1-Fırkanın düşünce yapısı, fırkanın isimlendirilmesinin sebeplerinden biridir. Bazı Hurremiyye gruplarında bulunan, kadınları ve malları toplumun ortak malı görme eğilimi bu isimlendirmede etkili olmuştur. Bazı yazarlara göre Hurremiyye kelimesinin anlamından dolayı fırkaya bu isim verilmiştir. Hürrem kelimesi Farsça'da "*hoş güzel, zevke uygun*" anlamına gelmekte; Hurremiyye fırkası da Mazdekî fikirleri benimsediğinden ve her türlü zevki mubah addettiğinden[96] bu ismi almıştır denilmektedir.[97]

Yakut el-Hamevî "*Hurremî, şehvetlere uyan ve bunları helal edinen anlamındadır*"[98] diyerek bu görüşe katılmaktadır.

---

[94] Rekaya, 43.
[95] D. B. Macdonald, "Şuubiyye", *İA*, İstanbul, 1979, XI, 585.
[96] Şakir Mustafa, *Devletü Beni'l-Abbas*, byy., trz.,II, 239.
[97] Bkz. Nuveyrî, *Nihayetu'l-Ereb*, byy, 1984, XII, 248.
[98] Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, Beyrut, 1995, II, 414.

Sem'ânî *"Hurremî kelimesi hoş anlamındaki kelimeden türetilmiştir. Çünkü bu mezhep her şeyi hoş ve mubah karşılamıştır. İçkiyi ve diğer haramları mubah saymıştır. Bu halleriyle Hurremîler Kubat döneminde ortaya çıkan, kadını ve mülkü toplumun ortak malı görme eğiliminde olan Mazdekîlere benzerler"*[99]şeklinde görüş bildirir.

İbnü'l-Esir, *"Hürrem" kelimesi -tenasül organları için kullanılan-ferc kelimesi ile eşanlamlıdır. Bu kelimenin bu fırka hakkında kullanılması anne ve kız kardeş ile evliliği mubah gördükleri içindir. Hatta bu fırkanın ismine "Dinu'l-Ferc" (Ferc dini) denilmektedir.*[100] *Bu fırkaya dahil olanlar "Hürremdiniyye" şeklinde anılmaktadırlar. Onlar haramları helal gördükleri için bu isim onlara verilmiştir. İslam öncesi Mazdekîlere benzemektedirler"*[101] demektedir.

2-Bazı müellifler, fırkanın gelişmesini sağlayan şahıstan dolayı da bu fırkaya Hurremiyye dendiğini, bu ismin Hurremiyye'nin öncüsü kabul edilen İslam'dan önceki Mazdek'in öldürülmesinden sonra kocasının dinini yaymaya çalışan karısı *"Hurrema"* dan geldiğini belirtirler.[102] Sonraki yıllarda bu isim, Hurrema'nın çevresinde bulunanlara verilmiştir.[103] Başka bir görüşe göre ise bunlara bu ismin verilmesinin sebebi, ataları *"Hüseyin b. İdris el-Ensari el-Hurremî"* den dolayı olduğu rivayet edilmektedir. Bu adam *"İbni Hurrem"* diye de meşhurdur.[104]

3-Bazı tarihçilerse, Hurremiyye isminin coğrafi konumdan dolayı verildiğini belirterek, Hurremiyye kelimesinin coğrafi bir yer ismi olduğunu, Mazdek öğretisinin eski merkezi olan Erdebil yakınlarındaki *"Hurrem"*[105] kasabasından dolayı bu

---

[99] Sem'ânî, *el-Ensab*, Beyrut 1988, II, 352.
[100] İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, 1995, VI, 328.
[101] İbnü'l-Esir, *el-Lubab*, Beyrut, trz, I, 436.
[102] W. Madelung, *Khurramiyya, First Encyclopedia of İslam*, Leıden, 1987, V, 63.
[103] Hasan İbrahim Hasan, II, 411.
[104] İbnü'l-Esir, *el-Lubab*, I, 436.
[105] Yakut, II, 414; W. Madelung, V, 63.

ismi aldığını belirtirler.[106] Bu şehre "*Hurremabad*" da denilmektedir. Hurremiyye ve Babek'in merkez edindiği Bezz şehri buraya yakındır. [107]

Bu noktada ilk maddede aktardığımız şekilde Hurremiyye'nin fikirlerinden dolayı bu ismi aldığı kanaati daha güçlüdür denilebilir. Bu fikre Hitti, Margoliout gibi bilginler de katılmaktadır. Bunun yanında da Bünyadov gibi bilginlerin belirttiği gibi diğer iki görüşü de bu noktada bu ismin yaygınlaşmasında etkili olduğunu ihmal etmemek gerekmektedir.[108] Sonuç olarak Hurremiyye'ye bu adın verilmesinde Mazdekî fikirler esas etken olsa da, Mazdekin karısı *Hürrema* ve Mazdekî fikirlerin merkezi sayılan şehrin *Hürrem* adını taşımasının da bu ismin yaygınlaşmasında önemli katkısı olduğunu söyleyebiliriz.

İSYANIN GEREKÇELERİ

Hurremiyye(Babekiyye) isyanının ortaya çıkışıyla ilgili olarak değişik sebepler ileri sürülebilir. Bu isyan tabi ki hiç sebep olmaksızın ortaya çıkmadı. Eşyanın tabiatı gereği her isyanda olduğu gibi bunda da birçok sebepler bulunmaktadır. Biz burada bu isyanın çıkışına sebep olan tespit edebildiğimiz bazı faktörleri sırasıyla aktarmak istiyoruz;

Hızlı İslam Fetihleri

İnsanlık tarihi toplumların birbiriyle savaşlarıyla doludur. Bu savaşlar esnasında galip bir millet, kendilerine düşman bir toplumu kan dökerek, halkını ezerek, yok ederek, şereflerini ayaklar altına alarak ele geçirirse, tarihsel bir vakıadır ki, sonraki yıllarda bu düşman toplumun neslinden gelenler veya bu zulmü kabul etmeyenler, bunun intikamını almaya çalışacaklardır. İnsan psikolojisinde bulunan bu yapı ile toplumlar, kendile-

---

[106] Margaliout, "Hurremiyye" *İA*, İstanbul, 1979, XVIII, 596.
[107] Aliev Saleh Muhammetoğlu, "Hurremiyye" *DİA*, İstanbul, 1999, XVIII, 501; Şemsettin Sami, *Kamsu'l-A'lam*, Ankara, 1996, III, 2035.
[108] Bünyadov, 220.

rinden sonraki nesillere kendilerine yapılmış olan haksızlığı aktarmakta, bu da insanlarda bir öfke yığınına sebep olmakta ve fırsatını bulduğu bir anda patlamaktadır.

Bu bağlam içerisinde Hz. Peygamber dönemine bakarsak, Müşriklerle yapılan savaşlarda müşriklerin ölü sayısının çok az olduğunu görüyoruz. Hatta on yıllık Medine dönemine göz attığımızda savaşlarda ölen Müslüman ve ğayrimüslim sayısının çok az olduğunu müşahede ediyoruz. O dönemdeki Müslümanların savaşları tetkik edilirse, savaşlarda asıl olan hedefin, insan öldürmek değil, insan kazanmak olduğu rahatlıkla görülecektir.[109]

Hz. Peygamber savaşlarda insan unsurunu devamlı olarak gözetmiş ve ordularına savaşlarda dikkatli olmalarını, esirleri öldürmemelerini, insan hayatının her şeyden daha önemli olduğunu söylemiştir. Hatta bir seferinde "*Müslüman oldum*" sözüyle teslim olan bir şahsı öldüren Üsame'yi sorgulamıştır. Üsame'nin "*ya Rasulallah kılıç korkusundan iman etti*" şeklindeki cevaba çok sinirlenmiş ve bunun üzerine şu meşhur sözünü söylemişti "*kalbini mi yardın*?"[110] O, insan kazanmayı her yönden önemli görüyor, Ben-i Cezime kabilesinden Müslüman olanları Halid b. Velit'in öldürmesi üzerine, Halid'i Allah'a şikayet ediyor ve yapılan işten berî olduğunu söyleyerek diyetlerini tazmin ediyordu.[111] Yine Mekke fethinde savaştan özellikle kaçınmış şehri kan dökmeden almak için çok gayret sarf etmişti. [112]

Hz. Peygamber herhangi bir sebep olmaksızın hiçbir yere ve hiçbir düşmanına savaş açmamıştır. Kaba bir tabirle "*Canım öyle istiyor, menfaatim bunu gerektirdi, işgal ediyorum*" dememiştir. Onun dönemindeki savaşlar tetkik edilirse ya bir savunma savaşıdır, ya bir ihanete cevap veriliyordur, ya saldırıya hazırlanan bir düşmana cevap verilmektedir. Bu durumu, Mah-

---

[109] Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamberin Savaşları*, Çev; Nazire Erinç Yurter, İstanbul, 1981, 3. p.

[110] Müslim, *Sahih*, byy, trz, İman, 159.

[111] Taberî, II, 164.

[112] İbnü'l-Esir, II, 246.

mut Şit Hattab, İslam'da ki savaş mantığını aktarırken şu şekilde özetler; "*Müslümanlar ilk saldıran taraf, yani düşmanlığı ilk başlatan taraf değil de zorlandıklarında savaşa girişen taraf olmaktadır. Ayrıca verdikleri savaşta İslami ve askeri şerefle bağdaşmayan tavırlar almaya yeltenmezler. Bilakis anlaşmalara sadık kalır, hainlikten uzak durur, hastalara, yaralılara ve ailelere yardım eder, sivil halk kesiminden kadın, çocuk ve yaşlılara zarar vermemeye itina gösterirler.*"[113]

Hz. Ebu Bekir dönemi ridde savaşlarına göz attığımızda aynı manzara ile karşılaşırız. Savaşılan bütün kabilelere karşı savaşın haklı gerekçeleri bulunmaktadır.[114] Bu savaşlar, daha çok verdikleri sözlerden dönen, siyasi ayrılık isteyen, merkeze vermesi gereken vergiyi vermeyen Arap kabilelerine karşı yapılmış olup çoğunlukla da siyasidir.[115]

Hz. Ömer dönemi, ilk dönem İslam fetih tarihinde en yoğun savaşların yapıldığı bir dönemdir. O, tespit edebildiğimiz kadarıyla dönemindeki savaşlarda, genelde barışa önem vererek savaşmama ilkesini ön plana çıkarsa da, onun dönemi özellikle İran bölgesinde en yoğun fütuhatın olduğu dönemdir. Buna sebep de daha önce aktardığımız gibi malubiyeti bir türlü kabullenmeyip arka arkaya yoğun bir şekilde ordular gönderen Sasanilerdir diyebiliriz. Eğer Sasanîler hatalarında ısrar etmeyip Müslümanların üzerlerine arka arkaya ordular göndermeselerdi, büyük ihtimalle bu kadar yoğun bir şekilde İran'a fütuhat gerçekleşmeyecek ve ordular gönderilmeyecekti.

Hz. Ömer, ordularının hızlı hareket etmemelerini istiyordu. Özellikle ileri gitmemeleri için uğraş veriyordu. İran bölgesi komutanlarından Ahnef b. Kays, hızlı devam etmesi gereken fethe engel olduğu için Hz. Ömer'le tartışıyordu. İkinci halife, İran bölgesindeki savaşların sürekliliğinden rahatsızlığını "*bi-*

---

[113] Mahmut Şit Hattab, *Komutan Peygamber,* çev;Ahmed Ağırakça, İstanbul, 1988, s. 18.

[114] Bkz. Ahmed Keleş *"... savaşmakla emr olundum." Hadisi Örneğinde Hadislerin Tasnifi Problemi.* (Yayınlanmamış Makale)

[115] Bkz. Bahriye Üçok, *İslam'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler,* İstanbul, 1996.

zimle onlar arasında bir set olsaydı, ne biz onlara ne onlar bize ulaşsaydı" sözleriyle ortaya koyuyordu.[116] Aslında bu bölgedeki sürekli savaşlar Müslüman fatihlerin saldırısından değil, malubiyetin intikamını almak için arka arkaya ordular gönderen Sasanîlerden kaynaklanıyordu.

Hz. Ömer, bu savaş arzulamama politikasını her zaman ortaya koymuştu. Kendisinin savaşçılığını ispatlamak adına başına buyruk İran bölgesinde fetihlere kalkışan Ala b. Hadrami'yi cezalandırmıştı.[117] Hz. Ömer, hedefsiz, bilinçsiz, insana yönelik olmayan, daha çok toprak gasp etmeye benzeyen bir fütuhat hareketine karşı çıkıyor, komutanlarının kendisinden izin almaksızın rasgele fütuhat yapmalarını istemiyordu. Onun bu siyaseti hızlı büyümenin getireceği sorunlarla başa çıkamama endişesiydi ve onun haklılığı Hz. Osman dönemi olaylarında kendini gösterdi.

Bu sebeplerden dolayı yukarıda aktardığımız gibi kendisini dinlemeksizin fütuhata yeltenen komutanlarına ceza veriyordu. O, hiç kimsenin keyfi olarak başkalarını öldüremeyeceği, İslam'ı kendi emelleri için kullanamayacağı düşüncesindeydi. Bu yüzden Halid b. Velit'in görevden alınması için Ebu Bekir'e baskı yapmış, dinletemeyince halife olunca biraz da bu düşüncesinin bir sonucu olan bir icraat olarak onu görevden almıştı.[118] Ondaki bu düşüncenin benzeri, torunu olan Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz'de de vardı. Ömer b. Abdülaziz artık cihat ruhunu yitirmiş ve bir galibiyet inadı uğruna İstanbul önlerinde bekleyen Emevi ordusunu çağırmış, bu gayesiz askeri fütuhatı durdurmuştu.[119] Hariciler tarihlerinde belki de ilk ve son kere onun döneminde savaşı durdurup, anlaşma yoluna gitmişlerdi.[120]

---

[116] İbnü'l-Esir, II, 550.

[117] İbnü'l-Esir, II, 538.

[118] Geniş değerlendirmeler için bkz. Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İstanbul, 1992, 414.

[119] Bkz. Mehmet Azimli, "Mesleme b. Abdülmelik ve Fütühatı", *Dicle Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, Diyarbakır, 2000, sayı. 2. s. 85.

[120] İbnü'l-Esir, V, 45.

Hz. Ömer, kanaatimizce diğer toplumların bir anda, İslam'ı iyice tanımadan, İslami uygulamaları bilmeden, görmeden topraklarının ele geçirilip -her ne kadar Müslümanların dünyaca meşhur engin hoşgörüsü olsa da- Müslüman fatihlerin arkasından ikinci sınıf bir insan durumuna düşürülmesinin, ileriki yıllarda çok büyük sorunlar meydana getireceğini düşünüyordu. Bundan dolayı fethedilen yerlerdeki arazileri de bütün sahabeyi karşına alma pahasına Müslüman fatihlere dağıtmadı. O, Kur'an'daki ganimet ayetinin hükmünü uygulamadı ve Haşr suresi 10. ayeti baz alıp, buralardaki arazilerin yöre halkında kalacağına karar vererek, yöredeki insanların içlerindeki muhalefet duygusunu hafifletmeye çalıştı. Bu konuda sahabilerin, "*Allah'ın emrini niye uygulamıyorsun*" şeklindeki yoğun itiraz ve baskıları altında kalmış, ancak o, bu işin İslam'ın ruhuna uymadığını, eğer böyle devam ederse bütün fethedilen arazilerin hep fatihlerin elinde kalacağını, bunun da yerli halkı devamlı ikinci sınıf vatandaşlar durumuna düşüreceğini, ileriki yıllarda tepkilere sebep olacağını, en önemlisi bu uygulamanın hiç de insani olmadığını, Haşr suresi 10. ayetten de destek alarak reddetmişti. [121]

Hz. Ömer'in fetihlere karşı davranışlarından şunu seziyoruz ki; o, kendi döneminde özellikle İran bölgesine yapılan fütuhatın bu kadar hızlı olmasını istemiyordu. Onun bu düşüncesinin altında dünyanın o dönemdeki en ihtişamlı milleti olduğu kabul edilen bir toplumu bir anda mağlup etmek, insan tabiatına da aykırı olacağını görüyor olması olabilir. Fakat Sasanîlerin bitmek bilmeyen amansız saldırıları sonucu yukarıda aktardığımız gibi Hz. Ömer'de çaresiz bir şekilde komutanlarının görüşlerine katılmak ve ordular göndermek zorunda kalmıştı.

Onun görüşünde isabetli olduğu daha hayatında ortaya çıkmış ve bir kaç yıl zarfında Sasanî imparatorluğunun fethedilmesi sonucu, İran bölgesi insanları bu fütuhata karşı ilk tepkilerini Hz. Ömer'e karşı bir suikast düzenleyerek göstermişler-

---

[121] Belazuri, 267.

dir. Sasanileri ortadan kaldıran orduların sahibi Hz. Ömer, Medine'de ki İran asıllı bir köle tarafından katledilmişti.[122]

İranlı unsurların, ülkelerini fetheden Hz. Ömer'e karşı öfkeleri onun ölümünden sonra da devam etti. Hz. Ömer'in ismini çocuklarına vermeyerek bu tepkilerini en basit bir şekilde ortaya koydular. Şu anda bile İran'da Hz. Ömer'i öldüren Ebu Lü'lü'nün türbesi ziyaret edilmektedir.[123]

Bu hızlı fütuhat süreci sonucu bölge insanları, merkezi hükümetin aleyhine çalıştılar. Eğer İran bölgesi, İslam tarihi boyunca hep muhalefet hareketlerini destekledi ise, bunda bu bölgenin hızlı, fakat bir o kadar da yanlış fetih anlayışının payının büyük olduğu söylenilebilir. Emeviler döneminde bölge halkı dönemin muhalefet hareketi olan Abbasilere destek olup Emevileri yıkılışına katkıda bulunurken, Abbasi döneminde Hurremiyye'ye destek veren İranlılar sonra ki dönemlerde İsmaili hareketlere ve nihayet Osmanlılara karşı Safevilere destek oldular. Onların içlerindeki muhalefet duygusu hiçbir zaman sönmedi. Dünya Müslüman nüfusu çoğunluğu Sünni iken, onlar en güçlü muhalif söylem olan Şia'yı benimsediler.

Merkezi idareye karşı girişilen ayaklanmaların ağırlıklı olarak bu bölgeden çıkması tesadüfi bir olay değildir. Gerek Emevi, gerek Abbasi dönemindeki muhalefet hareketlerinin hemen hemen hepsi, bu bölgeden yüksek oranda destek gördüler. Hurremiyye'nin ve onun devamı olan Babekiyye'nin de İranlılar tarafından hararetle desteklenmesinin önemli bir sebebi, eski Sasanî dönemini geri getireceğine dair düşüncedir.[124] Daha sonraki yıllarda bir de Emevilerin Arap milliyetçiliği yapmaları bu düşünceleri güçlendirmiştir.

---

122 İbnü'l-Esir, III, 49.

123 Ali Muhammet Sallabî, *Hz. Ömer*, Çev; Mehmet Akbaş, İstanbul, 2008, 691; Dahası Ebu Lü'lü'nün mümin olduğu ile ilgili kitaplar yazılmakta, katile rahmet okunmakta ve onun cennetlik olduğu belirtilmektedir. Bkz. Ebu'l-Hüseyin el-Huinî, *Şehadetü'l-Eser Ala İmani Katili Ömer*, byy., trz.

124 Hüseyin Kasım, 59.

Bu durum bir anlamda İran'daki hızlı fetihlerin sonucu, özgür ve dünyaya hükmetmekte olan bir halkın bir anda devletlerini, ihtişamlarını kaybedişi idi ve bir anda yönetilen (raiye) durumuna düşmüşlerdi. Hz. Ömer'in orduları beraberlerinde İslam'ı da getirerek kokuşmuş Sasanî imparatorluğunu fethettikleri zaman, İran'da Zerdüşti kültür uzun bir zamandan beri artık katı biçimsel öğelerden ibaret törensel bir din haline dönüşmüş ve İslam gibi yeni ve dinamik dinsel ve düşünsel akımlara karşı koyamayacak bir duruma düşmüştü. Bununla birlikte Müslümanlar tarafından bölgenin fethinin gerçekleştiği dönemlerde İran toplumsal ve entelektüel alanda yeni bir ulusal diriliş umudu veren bir mayalanma süreci yaşıyordu. Bu içsel ve organik diriliş umudu Müslüman istilasıyla kökünden sarsılmış bulunuyordu.

İranlılar, tarihsel gelişme çizgilerini bırakıp kendilerini yabancı bir ahlakın, yabancı bir kültürün yeni değerlerine uyarlamak zorunda kalmışlardı. Buna rağmen bu mağrur millet, kendi ulusal varlıklarının tarihi sürekliliğini, dünle bugün arasındaki, bu bıçak keser gibi aniden koparılan organik bağı unutamazlardı. İki kültür arasındaki bu ani geçiş, İranlıların derinlere kök salmış kavmi asabiyetlerini İslam'ın kavimler üstü kavramlarıyla yatıştıramayacak kadar sert ve çetindi. Bunun için görünüşte yeni dini hızlı ve gönüllüce kabul etmelerine rağmen, İslamî düşüncenin zaferini bilinçaltında İran'ın ulusal yenilgisi ile özdeşleştiriyorlardı. Bu yenilmiş ve tamiri imkânsız bir biçimde kendi kültürel mirasından koparılmış olma duygusu da tüm belirsizliğine ve gizliliğine rağmen ulusal bilinçaltında kuvvetle yer eden bu duyguda yüzyılları aşarak günümüze kadar İran halkının kendine olan güvenini kemiren bir araz olarak yaşayıp gelmişti. İhtida olgusunun uzun adımlı kültürel ilerlemeler için son derece pozitif bir ivme sağladığı başka ulusların tersine, İran halkının İslam'a karşı ilk ve bir bakıma oldukça uzun süren tepkisinin derin bir küçümseme ve bastırılmış bir içerleme olduğu söylenebilir.[125]

---

[125] Bkz.Muhammed Esed, *Mekke'ye Giden Yol*, Çev; Cahit Koytak, İstanbul, 1998, 313-315.

Bu noktada konunun daha iyi anlaşılması için "*Kur'an Mesajı*" yazarı mühtedi Muhammed Esed'in otobiyografisini anlattığı "*Mekke'ye Giden Yol*" isimli eserinden İran gezisi sırasındaki tespitlerini aktardığı bir bölümü alıntı yaparak bitirmek istiyoruz; Onun yaptığı bu yorumlar, o dönem Avrupa bilim çevrelerince de heyecanla ve ilgiyle karşılanmıştı. Konuyu bölmemek ve birbiriyle irtibatını koparmamak için bölümü yorum yapmadan vermek istiyoruz;

"...İran'da egemen sınıfların İslam'a karşı körüklediği kırgınlık ve içerleme, bilinç altının karanlık katmanları arasına itilecek ve orada gizli tutulacaktı şüphesiz. Çünkü İslam İran halkının kendi dini olmuştu artık. Fakat İslam fethini bir Arap istilası olarak görmeye devam eden kafalar, kırgınlıklarını bu kez insiyaki olarak psikanalizcilerin "overcompensation" taşkın ödeme dedikleri bir yolla sürdürdüler. Araplardan öğrendikleri dini, münhasıran kendilerine ait bir şeymiş gibi görmeye başladılar. İslam'ın akla uygun, mistik görüşlerden azade Allah anlayışını, ince yorumlarla tersine çevirip mistik bir fanatizme kasvetli loş bir duygusallığa dönüştürdüler. Arap için varolana, realiteye değin bir dünya görüşü bir ruhsal sekinet ve özgürlük kaynağı olan iman İranlıların zihninde tabiatüstüne simgesel olana duyulan karanlık bir özleme dönüştü. Allah'ın kavranamaz mütealliği(aşkınlığı) konusundaki İslami akide, Allah'ın cismani tecellisinin özellikle devraldığı tanrısal özü kendinden sonrakilere aktaran seçilmiş ölümlülerde belirdiğini ileri süren mistik öğretilere–ki bunların birçok öncülü vardı İslam öncesi İran'da –bıraktı yerini. Şia öğretisi eski İran kültüründe mevcut bir tür anlayışların yeniden filizlenmesi için oldukça uygun bir zemin oluşturuyordu.

Onlara göre mademki peygamberin meşru varisi ve halifesi Ali idi, o zaman önceki üç halifenin- ve onların içinde de özellikle Ömer'in(ki İran'ı fetheden de Ömer'di)açıkça gasıp olmaları gerekirdi. Böylece İranlı yüksek sınıfların kalbinde Sasanî imparatorluğunun fatihine yönelen karşıt duygular ulusal bir kin halinde şimdi dinsel bir konteks içinde İran halkının

benimsediği bu yeni dinin terimleri çerçevesinde kolayca dile getirilebiliyordu. Ömer, Ali ve oğulları Hasan ve Hüseyin'i ilahi bir takdir eseri olan halifelik hakkında yoksun bırakmış ve böylece Allah'ın iradesine karşı gelmişti. Öyleyse Allah'ın iradesine itaat etmiş olmak için Ali'den yana çıkılması gerekirdi. Ulusal bir husumetin dinsel bir doktrine dönüşmesi demekti bu.

Şia doktrininin İran'da revaç bulmasında İran'ın Araplar tarafından fethedilmesine karşı sessiz bir protesto tavrı sezmişimdir hep. Bu kanaatimi İranlıların Ömer'i diğer iki gasıptan Ebu Bekir ve Osman'dan daha derin bir kinle anmaları da desteklemektedir. Doktriner açıdan Ebu Bekir'in baş mütecaviz olarak görülmesi gerekirken, ikinci halife Ömer'in böylesine şiddetli bir kine hedef olması onun İran fatihi olmasından ileri geliyor olmalı herhalde.

Hz. Ali soyunun İran'da öylesine büyük bir saygı ve tazimle anılmasının sebebi de buydu sanırım. Ali taraftarlığı adeta Müslüman Araplara karşı İranlıların sembolik intikam harekatını temsil ediyordu. Gerçekte Şia doktrini İran' da doğmamıştı ve öteki Müslüman beldelerde de Şii gruplar vardı. Fakat bu doktrin hiçbir yerde halkın duygu ve düşünceleri üzerinde İran'da ki kadar derin ve kuşatıcı bir etki bırakmamıştı. İranlılar Ali, Hasan ve Hüseyin'in ölümü için duydukları acıyı vurunup, dövünerek açığa vurdukları zaman sadece ehli beytin uğradığı yıkım için ağlamıyorlar. Fakat aynı zamanda kendileri için ve kaybolan o eski İran ihtişamı için de ağlıyorlardı adeta...»[126]

Tepkisellikleri kanaatimizce bu sebeptendi. Belki de bu tepki o zamanlar hissedilmeye başlandı ki Kufe ve Basra gibi iki önemli Emsar (ordugah) şehirler İran'a yakın yerlere yapıldı. Bu iki şehir İran'a açılan bölgelerin kapısı konumundaydı. Fakat buralar özellikle de Kufe daha sonra mühtedi İranlıların yoğun olarak yerleştiği bir yer olacak ve Emeviler döneminde muhalefetin merkezi olacaktır.

---

[126] Esed, 315.

Bu noktada şu soru sorulabilir. Neden Mısır gibi diğer bölgelere yapılan fetihler de bir problem olmadı da İran bölgesindeki fetihler böyle bir sonuç doğurdu? Bu soru önemle düşünülmelidir. Dikkatle incelediğimiz takdirde şunu görürüz ki, Mısır eskiden beri belki de Firavunlar döneminden sonra genellikle başka unsurlar tarafından yönetilmiş ve bu tip bir yönetilme anlayışına alışmış ve İslam fütuhatından önce de Hıristiyanlaşmış ve Bizans'ın hegemonyasında yaşayan bir bölgedir. Hatta bölgedeki Kıptî halk mezhep savaşları ve Bizans'ın bölgedeki Ortodoks baskısıyla İslam'ın gelişine pek de tepkili davranmamıştı. Onlar birileri tarafından yönetilmeye alışmışlardı. Değişen bir şey olmamış, aksine daha iyi olmuştu. Bizans'ın kendi dindaşlarına yaptığı mezhepsel zulüm gitmiş, yerine İslam'ın engin hoşgörü ve adaleti gelmişti. Ayrıca sonraki yıllarda Mısır'da çıkan isyanlar, fakir köylüler tarafından çıkarılırken, İran'daki isyanlarda dini, milli bir bilinç ve önderlik söz konusu idi.

Mevalî Problemi

İslam'ın ilk ortaya çıktığı yıllarda, Müslümanların insanlara yönelik değerlendirmeleri genel olarak milliyete yönelik değil, insanların dindeki samimiyetleri ve bir alandaki kabiliyetleri ile olmuştu. Hz. Peygamber, azatlı kölesi Zeyd b.Harise'yi ve Üsame b. Zeyd'i ordularına komutan yapmış ve onların köle asıllı olmalarından dolayı yapılan itirazlara sert cevaplar vermişti.[127] O, Kur'an'ın "*en iyiniz Allah katında üstün olanınızdır*" [128] düsturunu harfiyen uyguluyor, insanlar arasında ırkî ayrımlara girmiyordu. Komutanlık ve valilikleri insanların yeteneğine göre dağıtıyor, sözgelimi yeni Müslüman olan Amr b. As'a komutanlık yetkisi veriyor ve İslam'a ilk giren sahabileri de onun emrine verebiliyordu.[129] Ona göre önemli olan yetkin olmaktı. Dört halife döneminde de bu uygulamalara devam

---

[127] Taberî, II, 225.
[128] Hucurat;13.
[129] İbnü'l-Esir, II, 232.

edildi. Sözgelimi ikinci halife Hz. Ömer vefat ederken *"Ebû Huzeyfenin azatlısı (mevlası)Salim hayatta olsaydı halife tayin ederdim"* [130] diyebilecektir.

İlk dönemde İslam toplumunda mevalî probleminin oluşmasına halifelerin bu tavırları engel olmuştu. Mevalî problemi, Emeviler'le birlikte başladı denilebilir. Ülkelerinin ellerinden çıkmasına içerleyen İran bölgesi halkları, Hz. Ömer'in yapmaya çalıştığı şekilde, Müslüman topluluklarla uyum içerisinde bir hayata hazırlanmaları gerekirken, iktidarın Arapçılık politikası güden Emevilerin eline geçmesi ile muhalif bir tavır sergilediler. Mevalî'nin çoğunluğunu da İranlılar oluşturuyordu.

Emeviler, mevaliye önem verip, onların öfkelerini azaltacaklarına, bunun aksini yaptılar. Bu icraatlarının başında da bunlara "mevalî "adı altında ayrımcılık muamelesi yapmalarıdır. Araplardan sonra İslam'a ilk giren topluluk olması cihetiyle, bunlar toplum içerisinde Arapların dışında ikinci büyük topluluğu oluşturuyor ve bu insanlar Emeviler tarafından, adeta ikinci sınıf Müslümanlar olarak görülüyorlardı.

Mevalî, Hz. Ömer döneminde savaşlarda Araplarla aynı (maaş) alırken, şimdi aynı savaşlara katıldıkları halde Araplarla aynı maaşı alamıyorlardı. Hz. Ömer kendi döneminde Arap olmadıkları için maaşları verilmeyenlerin olduğunu duyduğu zaman buna çok sert tepki göstermişti.[131] Mevalinin ayrımcı uygulamalara sert tepkisi Hz. Osman dönemine kadar uzanır.[132] Emevilerle birlikte artık mevalilere toplumda ikinci sınıf bir insan, muamelesi yapılıyordu. Halbuki bu dönemde mevaliler Müslüman ilim adamlarının çoğunluğunu oluştururken,[133] maalesef imam ve kadı yapılmamışlar, onlar için Araplarınkinden ayrı mescitler ihdas edilmişti.[134] Mevalî önemli bir gelir kapısı

---

130 İbnü'l-Esir, III, 65.

131 Belazuri, 443.

132 İbnü'l-Esir, III, 137.

133 Geniş liste için bkz Söylemez, *Kûfe*, 299.

134 Bu tür uygulamaların Oryantalist iddialar olduğu, Zorla boşatma olaylarının normal olabileceği şeklindeki bazı görüşler bulunmaktadır. Daha çok

olan orduya alınmamış, kendileriyle Arap kızlarının evlenmesi yasaklanmıştı.[135] Bu durum suç kabul ediliyor, böyle evlilik yapanlar dövülüyor, saçı sakalı kesiliyor,[136] evlenen eşler boşanmaya zorlanıyorlardı.[137] Hatta bu mesele o kadar büyütüldü ki bu konuda kitaplar bile yazıldı. ibn Nedîm, bize Arap ailelerin kızlarıyla evlenenler hakkında özel kitapların yazıldığını aktarmaktadır.[138]

Ayrıca belli dönemlerde bu ırkçı politikada o kadar ileri gidilmiştir ki, mevalî'nin şehirlere yerleşmelerine ve buralarda gecelemelerine izin verilmemiş ve köylere sürülmüşlerdi.[139] Mevalî olduklarını ve bulundukları yerleri belirlemek için, hayvanları dağladıkları gibi elleri mühürlerle dağlanmıştı. Hindistan'daki Kast sisteminin etkilerini taşıyan bu uygulamalara muhalif davrananlar hapislere doldurulmuştu.[140]

Hatta daha çarpıcı olanı, İslam'a girdiği halde mevalîden cizye alınmaya devam edilmişti. Ömer b. Abdülaziz bu ırkçı icraatı kaldırdıktan sonra, Araplardan bazıları, mevalinin cizyeden kurtulmak için göstermelik Müslüman olduklarını, bundan dolayı sünnetli olup olmadıklarının kontrol edilmesi gerektiği ileri sürülünce halife Ömer, "*Allah peygamberini davetçi olarak gönderdi, sünnetçi olarak değil*" diyerek bu uygulamaya karşı kesin tavrını koymuştur. Fakat Ömer'den sonra mevaliden cizye alma uygulaması Emevilerin sonuna kadar devam etmiştir.[141] Aslında, mevalî eğer Müslümanlık önemliyse Müslüman'dı. Eğer dil önemliyse Arapça'yı konuşuyordu. Fakat yine de dışlanıyor, hor görülüyordu.

Arapçılık önyargısıyla ortaya konulduğu hissini veren bu tür görüşler için bkz. Mahmut el-Mikdat, *el-Mevlâ ve Nizamü'l-Velâ*, Dimeşk, 1988,191.

135 Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev; Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2000, 98.

136 Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuubiyye*, İstanbul, 1992, 51;Hüseyin Kasım, 91.

137 Sahabe döneminde bile bu tür bazı uygulamalar için bkz.İbn Abdirrabbih, *İkdü'l-Ferid*, Beyrut, 1990, VI, 98.

138 Bkz, İbn Nedîm, 129.

139 İbn Abdirabbih, III, 381;Lewis, 98.

140 İbn Abdirabbih, III, 381; Söylemez, 298.

141 İbnü'l-Esir, V, 60.

Ayrıca mevalinin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde hakimiyet kuramaması için, Suriye bölgesinden Araplar getirtilip onların yaşadığı bölgelere yerleştirilerek, yöre halkının bu Arapların işçisi olması sağlanmıştır. Bunu sağlamak için de Emeviler tarafından birçok yerleşim birimi kurulmuştur.[142]

Emevilerin mevalî politikasının belki de en kötüsü uydurma hadislerle bu politikanın desteklenmesidir. Mevalî aleyhine uydurulan hadislerle Hz. Peygamber kullanılarak bu insanların hakları gasp edilmiştir. Misal verecek olursak; "*üç şey namazı bozar; eşek, köpek, mevalî.*"[143] vb. hadisler uydurulmuştur.

Tabi ki bütün bunlar ters tepecektir ve mevalî, Emeviler döneminde her türlü muhalif ayaklanmaya destek verecektir. Meşela Muhtar es-Sekafi, Kufe'de isyan ettiğinde yoğun bir taraftar kitlesi bulmuştur. Muhtar gibi hiçbir şekilde taraftar bulması beklenmeyen bir kişinin bu kadar destek bulmasının kökeninde bu mevalî gücü vardır. Nitekim Muhtar, zaferlerde elde ettiği ganimetten, mevaliye de pay verince değişik sebeplerle Muhtar'a destek veren Kufeli soylu Araplar Muhtar'dan ayrılmışlardır.[144] Çünkü şimdiye kadar mevalî savaşıyor, ancak orduda, idarede görev alamıyor, ganimetlerden kendilerine pay verilmiyordu.[145]

Mevaliden Muhtar'a destek verenler, aynı yıllarda Muhammet b. Eşas'ın[146] isyanını da desteklediler. Yine Zeyd b Ali'nin Kufe'deki isyanında onların desteği bulunmaktaydı. İslam'a girdikten sonra bir kaç on yılda sayısal nüfus olarak Arapları geçen bu insanların bir zamanlar efendi iken bir anda raiyye olarak görülmeleri bu insanlarda isyan ruhunu geliştirdi ve Emevilere karşı gelişen bütün isyanlara destek oldular.[147]

---

142 Belazuri, 322.
143 Bkz.Hüseyin Kasım, 91.
144 Ferhat Daftary, *İsmaililer,* Çev; Ercüment Özkaya, Ankara, 2001, 82.
145 Hüseyin Kasım, 92.
146 Abdülaziz Duri, *İlk Dönem İslam Tarihi,* Çev; Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991, 120.
147 Hüseyin Kasım, 59, 65

Emevilerin Arap milliyetçiliğine dayalı bir politika gütmeleri mevalî nezdinde anti-Arap fikirler doğuruyordu. Abdülmelik b. Mervan ile birlikte Arapçılık politikasının bir uzantısı olarak Arapça'yı resmi dil haline getirip, Medain'deki divanlar Farsça iken, hepsini Arapça'ya çevirmeleri gösterilebilir.[148] Bu tip uygulamalar büyük tepki topladı ve özellikle İran bölgesinde dolaşan Abbasi davetçilerinin önde gelenlerinden biri olan Ebû Müslim Horasânî, bölgedeki köylerde dolaşıp Farsça konuşarak yaptığı propaganda sonucunda Emevilere karşı bir öfke oluşturdu.

Arap-mevalî ilişkilerinde Abbasiler döneminin başlangıcında kısa süreli bir bahar havası yaşanmışsa da Ebû Müslim'in öldürülmesi ve nihayet Bermekilerin devlet bürokrasisinden atılmasıyla Arap olmayan unsurlar artık kendilerini bir ihanet içinde hissederek isyanlara başlayacaklar ve bu isyanların o dönemdeki en büyüğü olan Babekiyye'ye destek vereceklerdir.

Bölge insanı belki müslümanlaştı fakat Araplaşmadı. Belirttiğimiz sebeplerle bu bölge halkı Kuzey Afrika halklarının yaptığı gibi Araplığı kabullenmeyip aksine, Araplaşmaya karşı direndiler. Bu direniş Sasanîlerin ihtişamlı dönemini vaat eden Hurremiyye'nin uzantısı olan Babekiyye'nin İran bölgesinde kök salmasına sebep olmuştur ve halk tepkisini bu tür hareketlere destek vererek göstermiştir. Bu anlamda Babek isyanının İranlılar tarafından yoğun bir biçimde desteklenmesinin bir sebebinin de Mevalî'ye yaptıkları zulümlerdir denilebilir.

Kültürel Tepki

İranlılar eskiden beri büyük bir millet olduklarını, köklü bir kültüre ve yüce bir dine sahip bulunduklarını düşünüyorlardı. Arap fütuhatından önce Bizans karşısında mağlubiyetlerinden ötürü zaten moralleri bozulmuş, onurları kırılmıştı. Arap fütuhatı ise onlara Bizans'tan sonra daha büyük bir mağlubiyet

[148] Belazuri, 430.

tattırmıştı. Hatta bu sefer önemsiz gördükleri bir millet tarafından, toprakları da işgal edilmişti.

Bu mağlubiyet onları tepkisel olarak eski kültür ve edebiyatlarına sarılmaya yöneltti. Bu yönelmedeki esas amil bir kısım Arap yazarların belirttikleri gibi "*Arap yönetimi yerine Fars ve Mecusi bir idare kurmak*"[149] olabileceği gibi kanaatimizce Arapçılık furyasına karşı gelişmiş olan bir Farsçılık gayreti de olabilir.

Arapçılığa karşı tepkilerin ilk kökleri Emeviler dönemine kadar uzanan ve "Şuubiyye" diye anılan kültürel-edebi Farsçılık hareketlerini destekleyen bir başkaldırı şeklinde başladı.[150] Ayrıca Emeviler döneminde muhalefetteki Şii doktrinine destek veren İranlılar, Abbasiler döneminde kendi asli kültürlerini ortaya çıkarmaya başlıyorlardı. Bu dönemdeki Şuubiyye'ye mensup şairlerin şiirlerinde Zerdüştlüğe olan meyilleri ve Farsları öven söylemleri açıkça sezilebiliyordu. [151]

Mevalî, o dönemde ilmî yönde de kendini göstermiş ve Araplara karşı kendini bu şekilde ispat etme yoluna gitmiştir. "*Halkların eşitliği*" merkezli propaganda ile idareye ortak olmak isteyen[152] mevalî'ye gerek o dönemin parlak bir geçim kaynağı olan orduda gerek bürokraside önemli görevler verilmiyordu. Onlar da kendilerini ispat etmeleri için sadece ilim alanı kalıyordu. Bu alanda da kendilerini ispat ettiler. Daha ilk nesilde mevalî kökenli ulema, İslam dünyasına hakim oldu ve tabiin ulemasının çoğunluğunu teşkil etti.[153]

---

[149] Şükri Adut, *ez-Zındıka ve'z-Zanadık*, Amman, trz, 130.

[150] Geniş bilgi için bkz. Zahiye Kaddure, *eş-Şuubiyye*, Beyrut, 1988.

[151] Kılıçlı, 153, 168.

[152] Hüseyin Kasım, 94.

[153] Kendilerine yapılan büyük haksızlıklara rağmen, Mevalî özellikle ilim alanında çok ileri noktalara çıkmış ve o dönemin ulemasının çoğunluğunu teşkil etmiştir. Mevalinin, o günkü alimlerin çoğunluğunu oluşturmasına, Arap aristokratlarının hazımsızlık duyduğunu gösteren ilginç diyaloglar bulunmaktadır. Mesela; bu aristokratlardan birisi beldelerdeki alimleri sorup her beldedeki alimin mevaliden olduğunu öğrendikçe yüzünün rengi değişmiş, nihayet son olarak sorduğu beldedeki alimin Arap kökenli olduğunu işitince tekbir getirerek sakinleşebilmiştir. İbn Abdirabbih, III, 381.

Mevalî'nin tepkileri bürokraside o dönemde meyvesini vermiş ve yıkılan Emevilerden sonra kurulan Abbasi devleti bir Arap-İslam devleti olmaktan çok, bir Fars-İslam devleti hüviyetine bürünmüştü. Hatta bu devleti bir anlamda Sasanîlerin Müslümanlaştırılmış bir versiyonu sayabiliriz. Abbasilerdeki İran etkisinin Emevilerdeki Bizans etkisinden daha fazla olduğunu daha önce belirtmiştik. Abbasiler devrimlerini İranlılara borçluydular. Onlar sayesinde düşmanlarını yenmişlerdi. Bundan dolayı kolayca Sasanî kültürünün etkisine kolayca girdiler.[154]

İranlılar kisralarını "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" olarak[155] görürlerdi. Bu etkinin bir benzeri olarak Abbasi halifelerinin *"Zıllulâhi fi Arzihî"* (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) şeklindeki sıfatlarla manevi ünvanları arttı, kutsallaştı. Yönetime Fars kökenli kimseleri getirdiler. Bermekîler gibi Fars kültürünü iyi bilen aileler yönetimi ve bürokrasiyi ele geçirdiler.[156]

Abbasilerde Fars etkisi büyük boyutlardaydı. Özellikle Bermekilerin hakimiyetleri sırasında devlet kurumları bağlamında büyük oranda Fars etkisi Abbasilere aktarıldı. İranlılar bu dönemi iyi değerlendirdiler. Güçlü Sâsânî idarî yapısı tamamen Abbasi halîfelik kurumunun içini doldurdu. Sasanilerdekine benzer bir şekilde vezirlik kurumu bu dönemde oluşturuldu. Artık Sâsânilerdeki gibi halîfenin yerine iş gören bir vezir vardı. Yürütme ve mühür ondaydı.[157]

Ayrıca Abbâsîler Nevruz, Mehrecân bayramları gibi Sasanî devlet ve dinî törenlerinin birçoğunu Farslılardan aldılar. Yine Abbâsîlerdeki bayramlarda el etek öpme Fars etkisinin bir sonucu idi. Kisranın kutsal elbise giydiği gibi Hz. Peygamberin hırkasını giydiler, bastonunu edindiler.[158] Eski Fars medeniyeti özlemiyle, ismi Abbasi olsa da adeta Müslümanlaşmış bir

---

154 Thomas W. Arnold, *The Caliphate*, London, 1965, 27.

155 Enver Rifaî, *en-Nuzumü'l-İslamiyye*, Dımeşk, 1973, 86.

156 Arnold, 28.

157 Abdülaziz, Dûrî, *en-Nuzumü'l-İslamiyye*, Bağdat, 1950, 12.

158 Hasan İbrahim Hasan; Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzumü'l-İslamiyye*, Kahire, 1970, 60.

Sasanî devleti oluşmuştu. Fars sembolleri aynen tekrar ortaya çıkarılıp uygulamaya koyuluyordu.[159]

Abbasiler de ilk olarak bu tehlikenin farkına varan Ebû Cafer Mansur olsa da, onun döneminde sadece Farsların önemli bir sembol şahsı konumundaki Ebû Müslim Horasânî ortadan kaldırılmıştı. Fakat sonraki dönemlerde Farisî etki yoğun şekilde devam etti. Bunun farkına varan Harun Reşit, Abbasi tarihi açısından çok önemli bir karar alarak, Fars kültürünü Abbasi hilafetine transfer eden Bermekî sülalesinin devletteki etkinliğini bitirdi, mallarına el koydu, kimilerini öldürdü, kimilerini hapsetti.[160]

Abbasiler, Fars siyasi etkinliğini bu şekilde bitirdikten sonra, İranlılar tarafından kültürel alanda gerçekleştirilen Arap kültürü karşıtı faaliyetlere karşı, Yunanca'dan yapılan çevirileri gerçekleştiren Beytü'l-Hikme ile cevap verdiler.[161] Bu anlamda Beytü'l-Hikme[162] pek de masum düşüncelerle kurulmadı. Sasanî kültürel yapısının Müslümanlar üzerindeki olumsuz etkilerini fark eden Memun, bu kültürel saldırıya karşı savunmasız duran Müslümanların zihinsel yapılarını, gereken bir şekilde koruma yolunun ancak Beytü'l-Hikme gibi bir kurum ile olabileceği kanaatindeydi.[163]

Böylece isteklerini bürokrasiden sonra kültürel alanda da tam bir şekilde gerçekleştiremeyen İranlılar bu safhadan sonra savaşa başladılar. Bir anlamda devlet yönetiminden dışlanan ve kültürel darbe alan bölge insanı, artık çarenin silahlı eylemle olacağını düşünerek, Babek hareketine destek verdiler. Abbasiler de bu silahlı eyleme karşı başka bir milleti (Türkleri) kullanarak cevap vereceklerdir.[164]

Bölge insanında bulunan duygusallığı ve tepkiselliği iyi değerlendirmek isteyen - Mazdekizmin fırkalarından sayabile-

---

[159] Bkz, Mehmet Azimli, *Halifelik Tarihine Giriş*, Konya, 2012, 228.
[160] İbnü'l-Esir, IV, 175.
[161] Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Beyrut, 1935, 63.
[162] Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme*, İstanbul, 1996, 138.
[163] Cabirî, *Felsefi Mirasımız ve Biz*, çev; Said Aykut, İstanbul, 2000, 41.
[164] Mehmet Azimli, "Hassa Ordusu", *Türkler*, Ankara, 2002, IV, 364.

ceğimiz[165] Hurremiyye/ Babekiyye'nin sembollerinde bile bir tepkisellik bulunmaktadır. Abbasilerin alemi olan siyaha karşı, beyaz -ki bundan dolayı onlara *Mübayyazah* denildi- ve Abbasilerin devrimdeki müttefikleri Şianın alemi olan yeşilin tersine, kırmızı -ki bundan dolayı onlara *Muhammire* denildi- bayrak kullandılar.[166] Yani siyaha karşı beyaz, yeşile karşı kırmızı renkte alemler oluşturuldu. Bu da onlardaki Araplara duyulan tepkinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Ağır Vergiler

Emevilerle birlikte Arap olmayan bölgelerden İran ve Azerbaycan bölgeleri iktisaden sömürülmeye başlanmıştı.[167] Halka verilen sözler tutulmuyordu.[168] Sasanî döneminden kalan, Nevruz ve Mehrecan bayramlarında alınan ve adil olmadığı için kaldırılan vergiler tekrar koyuldu. Bu eski vergiler hortlatılmakla kalmadı, bunların dışında nikah vergisi, alım-satım vergisi, çarşı vergisi gibi vergiler ihdas edildi.[169] Her şeyden vergi almaya başlayan Emevilerle birlikte vergilendirme olayı korkunç boyutlara ulaşıp halk bezdirildi.

Emeviler ayrıca daha önce değindiğimiz gibi hazinenin geliri azalmasın diye Müslüman oldukları halde, Mevaliden cizye vergisi almaya devam ettiler. Bir dönem Ömer b. Abdülaziz tarafından bu uygulama kaldırılsa da ondan sonra tekrar koyuldu. Yani Arap fatihlerin gelişiyle halk iktisaden rahatlamadı. Sasanî dönemi vergi zulmü fazlasıyla devam etti. Buna bir de zekat amillerinin keyfi uygulamaları katılınca iş çığırından çıktı. Artık hesaplamaksızın tahminen vergi alınıyordu. Bu da bazen malın tamamını kapsıyordu.[170] Bu vergiler o kadar çok

---

165 İbn Hazm, *el-Fasl*, Kahire, trz. I, 36.
166 Yakut, I, 361; Makdisî, VI, 98.
167 Belazuri, 325.
168 İbnü'l-Esir, IV, 575.
169 Hüseyin Kasım, 63.
170 Hüseyin Kasım, 78-82.

artırılıyordu ki vergisini ödeyemeyen halk köylerini, arazilerini terk edip, kaçmak zorunda kalıyordu.[171]

Halk bu şekilde zulümlerle kırılırken Emevi ve Abbasi ailelerinin israfları had safhada idi. Sadece Memun'un düğününde elli milyon dirhem para harcanmıştı.[172] Bu yük de halkın sırtına sarılıyordu.[173] Çiftçiler çiftliklerini bırakıp kaçıyorlar ve o dönemde kendilerine eşitlik vaad eden Hurremiyye'nin fikirlerine sığınıyorlardı. Bunların boşalttıkları yerler ise Arap aristokratlara veriliyordu.[174] Bütün bunlar bölgede kök salmaya başlayan Babekiyye isyanı için uygun ortam sağlamıştı.

İskan Siyaseti

Emeviler bu bölgenin nüfusunu da kendi lehlerine değiştirmek istiyorlardı. Emeviler döneminde Mesleme b. Abdülmelik'in yaptığı en önemli icraatlardan biri Şam'dan getirttiği yirmi dört bin Arabı Azerbaycan'ın kuzeyindeki Babu'l-Ebvab bölgesine yerleştirmek oldu. Uygulamada ise bölge halkı bu gelen insanların işçisi statüsündeydi.[175]

Bölgeye kabileler halinde insanlar iskan edildi. Buralara Kufe, Basra, ve Şam'dan Arap nüfus getirilip yerleştirildi. Gelenlerle birlikte bazı köy ve çiftlikler satın alınıp iskanlar yapıldı ve yerli halk buralarda Arapların çiftçileri(hizmetçi) oldular.[176] Zamanla kabile liderleri başkanlığında bölgede yerel bir güç ve nüfuz meydana getirdi. Bu güç her zaman kontrol edilemediğinden kabile aidiyeti ve bağı olmayan yerli halk için ciddi bir tehdit oluşturmaya başlamıştı.

Abbasiler için Bizans sınırı kadar Azerbaycan ve Ermenistan bölgeleri sınırları da tehlike teşkil ediyordu. Bu durumu

---

171 Cengiz Kallek, "Haraç" *DİA*, XIV, 80.
172 İbnü'l-Esir VI, 395.
173 O dönemde toplanan devlet gelirlerinin ayrıntılı tasnifi için bkz. Hüseyin Kasım, 82.
174 Belazuri, 308.
175 Belazuri, 198.
176 Belazuri, 322.

ikinci halife Mansur, Ermeniyye bölgesine gönderdiği görevlisi Yezit b. Üseyd'e yazdığı mektubunda dile getirir.[177] Mansur bu tehlikeden dolayı bölgeye birçok kabileyi iskan etmişti. Bölgeye ustalar gönderilip yeni şehirler kuruluyordu. Bölgedeki insanların ellerinden mallar zaman zaman zorla alınıyordu. [178]

Bu durum karşısında kendi canlarını, emniyete almak isteyen küçük ve bağımsız köylüler topraklarıyla birlikte kabile liderlerine sığınmaya başladılar. Köylüler resmiyette topraklarını kabile reisinin adına kaydettiriyor, buna karşılık ona belli bir ücret ödeniyordu. Böylece resmi olarak köylü topraklarını kaybediyor ve kabile reisinin "marabası"(işçisi) durumuna düşüyordu.

Zamanla bu köylüler bütün topraklarını kaybediyorlardı. Harun Reşid döneminde Zencan halkı, bölge valisi Harun Reşid'in oğlu Kasım'a topraklarını vermek zorunda kalmış ve bu topraklar hukuken halifenin oğluna geçmişti.[179] Cibal halkından bir kısmı toprak ve arazilerini hırsız ve eşkıya'dan koruyamadıkları için halifeye teslim ediyorlardı.[180] Bu tür ilca(sığınma) olayları imparatorluk toprakları içinde özellikle Cibal, Cürcan, Zencan, Fars, Taberistan ve Ermeniyye topraklarında daha sık görülmekteydi.[181] Bu bölgeler ise Babek'in yoğun taraftar bulduğu topraklar oldu.

Maalesef ne Emeviler ne Abbasiler bu durumu görmediler, sadece kendi haklılıklarını düşünüp halkı ekonomik olarak ezdiler. Valilerinin yaptıkları zulümler hat safhalara ulaştı. Bölge halkını katlediyorlar, hiçbir ilkeye bağlı kalmıyorlar, yaptıkları katliamların hesabı sorulmuyordu. Bir misal verecek olursak bölgedeki bazı yerlerde valiler halkı kiliselere doldurup yakıyorlardı.[182] Bu zulümler cezasız kalıyor, bölge halkı bunların hesabını sormak istiyor, fakat onları dinleyen adil bir merci

---

177 İbn A'sem, *el-Fütuh*, Beyrut, 1986, VIII, 392.
178 Yakubî, *Tarihu'l-Yakubî*, Beyrut, 1993, II, 309.
179 Belazuri, 319.
180 Belazuri, 308.
181 Mustafa Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul, 2003, 308.
182 Belazuri, 210. Ayrıca Bkz. Hüseyin Kasım, 69, 148 nolu dipnot.

bulamıyordu. Yapılan bütün bu zulümler, Babek'in işine yaradı. O, bölge halkındaki hak gasbından kaynaklanan intikam duygularını kendi davası için kullanmayı bildi. Abbasi idaresinin bölgede yol açtığı haksızlıklar, daha sonra onlara Babek isyanı ile geri dönmüş, binlerce cana ve hazineyi çökertecek düzeyde bir paraya mal olmuştur.

Bu olaylar da gösteriyor ki bölge de merkezi hilafet yeterli bir güvenlik ortamı oluşturamamıştır. Bu da zayıf durumdaki insanları güçlülerin kucağına itmiştir. Bu durum, bölgede bir sınıf farklılaşmasının oluştuğu, buna sebep de Arap iskanları olduğu aşikardır. Babek Hurremî, bölgedeki bu gerilim ve rahatsızlıktan faydalanmıştır. İlk isyan ettiğinde Arap eşraftan topraklarını alarak, köylülere dağıtması bundandır.[183]

FİKİRSEL YAPI

Babek'in başında bulunduğu Hurremiyye'nin fikirleri ve İslam'a bakış açısı konusunda bizzat kendileri tarafından yazılmış eserler olmadığı için, inanç ve fikirleri hakkında bilgileri daha çok klasik İslam mezhepler tarihi kaynaklarında bulmaktayız. O dönemdeki Hurremiyye'nin, Abbasi hilafeti ile sert mücadelesinden dolayı, fikirleri ve inançları net bir şekilde bu kitaplara yansımamış hatta önyargılı olarak yansımıştır diyebiliriz. Tarih kitapları ise, önyargılı bir şekilde Hurremiyye'nin fikirlerinden bahsetmekle birlikte daha çok onlarla olan savaşları ele almışlardır.

Hurremiyye'nin inanç ve fikir yapısı ilk olarak ortaya çıktığı bölgenin inanç ve fikirlerinden özellikle de Sasanîler döneminin yaygın inancı olan Mecusilikten etkilendiği belirtilir. Makdisi, Hurremiyye'nin liderlerinden kabul edilen Sünbaz'dan bahsederken *"Mecusi"* ifadesini kullanmaktadır.[184] Hurremiyye bölgeye yakın olan Hinduizm'den, Maniheizm'den,[185] Zerdüşt-

---

183 Daha fazla örnek için bkz. Demirci, 168.

184 Makdisî, VI, 82.

185 Geniş bilgi için bkz. Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri, Cündişapur*, Ankara, 2003, 60.

lük'ten[186] ve daha çok kısa bir dönem önce İran'da resmi din olmuş olan Mazdekizm'den etkilenmiştir. Hurremîler, Babek'in lider olduğu dönemde fikirlerini Müslüman halka kabul ettirebilmek için bazı İslami motifleri de kullandıklarını görüyoruz.

Onlar isyan ettikleri bölgedeki dinlerin adeta bir mozaiğini oluşturmuşlardır. Aslında onların böyle bir mozaiğe ihtiyaçları vardı. Bölgede her kesimden ve dinden insana hitap edebilmek ve onları yanlarına çekebilmek için böyle gerekiyordu. Zaten bölgede yayılan bütün dinlerin birbirinden etkilenmeleri söz konusuydu. Böylece halktan destek görmeleri kolay oluyordu.

Bu noktadan sonra Babek'in başında bulunduğu Hurremiyye/Babekiyye grubunun fikirlerinden bazılarına değinmek istiyoruz.

İnanç-İbadet

Babek'in liderliğini yaptığı Hurremiyye için bazı yazarlar, liderlerinin ilahlık iddia ettiklerini belirtirlerse de,[187] bu iddia Babek'in hayatı incelendiğinde pek tutarlı gözükmemektedir. Belki peygamberlik iddia ettiği görüşü gerçeğe daha yakındır denilebilir.[188] Çünkü bir sonraki maddede de göreceğimiz gibi onlarda tenasüh inancı bulunmaktadır.

Hurremîler yüce bir ruha inanmaktadırlar ve onlara göre bu ruhun peygamberlere ilham ettiğini kabul ederler. Bu yüce ruh tektir[189] ve vahiy indirir, fakat vahiy bitmemiştir. Hurremîlerin bir kısmı peygamber olarak İslam'dan önceki "Şervin" isimli bir şahsa inanırlar ve onun efdal peygamber olduğuna inanıp onun için ağlarlar.[190] Bu peygamberin Hz. Muhammet dahil bütün peygamberlerden daha efdal olduğunu belirtip onun için mabetlerinde dua ederler bundan dolayı bu gruba "Şerviniyye" denilir.[191]

---

[186] Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1992, 264.
[187] İbn Nedîm, 415.
[188] Makdisî VI, 97.
[189] Makdisî, IV, 30.
[190] İbnü'l-Esir, *el-Lubab*, I, 101.
[191] Sem'ânî I, 243.

Nizamülmülk, Hurremiyye'de namaz, oruç, zekat ve hac olmadığını ve içkiyi helal edindiklerini belirtir.[192] İstahri bunlar hakkında "*Camileri vardır, Kur'an okurlar fakat şeriata gizli riayetsizlikleri vardır. Dağlarda yaşarlar*"[193] demektedir. Bunların Kur'an okumaları bölgedeki Müslüman halkın gözünü boyamak için nüfus olarak az oldukları yerlerde Kur'an okudukları, değilse Kur'an'la hiç irtibatlarının olmadığı belirtilir.[194] Bu da bölgede sonraki yıllarda bunlar üzerindeki Müslüman halkın baskısını göstermektedir. Mehdinin Babek'in merkez edindiği Bezz'den çıkacağı gibi inançlara da sahiptirler.[195] Ayrıca bazı grupları hesap gününün olmadığını, sadece dünyanın var olduğunu, bedenin hem cennet hem cehennem olduğunu söylerler.[196]

Tenasuh

Hurremiyye'ye göre yeryüzünde devamlı peygamberler bulunur, vahiy ulu kişilerde kendini gösterir ve ruhlar bedenden bedene geçer. Peygamberlik ruhunun insandan insana geçtiğine ve Babek'e ulaştığına inanırlar. Babek de bu peygamberlerdendir. Babek'ten önceki lider olan Cavidan'ın ruhu da böylece Babek'e geçmiştir. [197]

Hurremiyye'deki tenasüh düşüncesine göre isim ve beden değişse de ruh değişmez ve bu ruh Adem'den Nuh'a, Nuh'dan İbrahim'e, İbrahim'den Musa'ya, Musa'dan İsa'ya, İsa'dan Muhammet'e, Muhammet'ten Ali'ye, Ali'den Muhammet b. Hanefiyye'ye, ondan da Ebû Müslim'e ve nihayet bunların liderine geçtiğine inanırlar.[198] Bu tenasüh inancında[199] ruhların hayvanlara da geçebileceğini belirtirler.[200]

---

[192] Nizamülmülk, 323.
[193] İstahri, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Beyrut 1997, 203.
[194] Van Vloten Gerlof, *Araştırmalar*, çev; M. Said. Hatipoğlu, Ankara, 1986, 60.
[195] Yakut, I, 430.
[196] Ali Sami en-Neşşar, *Neşetu Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam*, byy, 1977, 263.
[197] Gerlof, 60.
[198] Makdisî, VI, 97.
[199] İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VI, 328.
[200] Makdisî, IV30.

Hurremîler Ebû Müslim'i mehdi olarak kabul ediyorlardı. O eski Sasanî düzenini ihya edecekti.[201] Ebû Müslim'in ölmediğini, adalet dağıtmak için dünyaya döneceğini iddia ediyorlardı.[202] Babek'in Ebû Müslim'in yerine gelen bir mehdi olduğunu düşünüyorlardı. Toplantılarında Ebû Müslim ve kızı Fatıma'yı anıp ve Ebû Müslim'i öldüren halife Mansur'a lanet ediyorlardı.[203] Ebû Müslim'e bu kadar düşkünlüklerinin sebebi onun Emevilere karşı bölge insanının ezilen onurunu ayağa kaldırmasındandır. Hurremilerde dini işleri düzenleyen din adamlarına ise Farsça melek anlamına gelen Feristegon veya Firistah denilmekteydi.[204]

Kadın

Hurremiyye'nin fikirlerinden en çok dikkat çekeni, hiç şüphesiz kadın konusundaki düşüncesidir ki bunu da Mazdekizm'den aldıkları belirtilir ve Hurremiyye'de rızası olduktan sonra ve kimseye zarar vermediği sürece kadınlarla, her türlü ilişki mubah addedilmiştir denilir.[205] Hurremiyye, bir anlamda Mazdekizm'in kültürünü bir nebze tevarüs etmiştir. Bundan dolayı kendilerine, "*şehvetleri helal edinenler*" anlamında Hurremiyye denildiği belirtilir.[206] Gerlof, Hurremiyye hakkında "*Bu grubun ismi nereden gelirse gelsin ismiyle yaptıkları işler birbirine uymaktadır. Bunlar zevkten başka bir iş tanımıyorlardı. Kendilerine hoş gelen her şeyi mubah sayıyorlardı. Kadınları dini toplantılarına alıp fuhuş yapıyorlardı*"[207] şeklinde kanaatini aktarmaktadır.

Tarihçiler, Hurremiyye'deki bu bakış açısı hakkındaki bilgilerin bir iftira değil gerçeği gösterdiğini,[208] onların temel

---

201 Yakut I, 361.
202 Aliev, XVIII, 500; Sharon Moshe, 184.
203 Makdisî, IV, 31.
204 Hasan İbrahim Hasan, II, 413.
205 Ebû'l-Fida, *el-Muhtasar*, trz., byy, I, 54.
206 İbnü'l-Esir, *el-Lubab*, I, 436.
207 Gerlof, 60.
208 Osman Turan, "Babek", *İA*, İstanbul, 1979, II, 172.

felsefesinin sınır tanımaz bir zevk anlayışı olduğunu,[209] kadınları toplumun ortak malı olarak kabul ettiklerini belirtirler.[210] Bunun teyidi mahiyetinde, senede bir gece toplanıp kadın erkek birlikte ışıkları söndürüp karanlıkta[211] topluca fuhuş yaptıkları,[212] Hurremiyye kelimesinin de anne ve kız kardeş ile evliliği mubah görmeleri gibi nedenlerle bu fırkaya verildiği, hatta bu fırkanın ismine "Dinu'l-Ferc" (Ferc dini) dendiği belirtilir.[213]

Hurremiyye'nin efsanevi lideri Babek yakalandığında köşkünde birçok kadın ve cariyenin bulunması ve yakalanmadan hemen önce Ermeni patriği Sehl b. Sinbad'ın ona hitaben "*burada kadın ve çocuklarınız var*" diyerek Babek'in her bölgede tecavüz ettiği kadınların bulunduğunu ima etmesi,[214] Babek'in her hangi bir yerde gördüğü güzel kadınlara zorla sahip olması iddialarını destekler mahiyette aktarılmaktadır. Hatta Babek'in Bezz'den kaçtıktan sonra yanında kaldığı Ermeni patriği Sinbad'ın gözü önünde Sinbad'ın karısına, annesine, kız kardeşine tecavüz ettiği gibi çok makul olmayan rivayetler nakledilmektedir.[215] Buna benzer davranış tiplerini, İslam öncesinde Mazdekîler, fakir ailelere kız vermeyen aristokrat aile kızlarına saldırıp fakirlere vererek gösteriyorlardı.

Hurremiyye ve Babekiyye lideri Babek'in kadınlar konusundaki düşünce ve uygulamalarının bu şekilde olduğu tarih kitaplarında anlatılmaktadır. Fakat anlatıldığı şekildeki durumun doğru olmasının mümkün olmadığı kanaatindeyiz. Bu noktada Hurremiyye ve Babek konusundaki bu tip ifadelerin mübalağa içerdiğini düşünüyoruz. Bu rivayetler Abbasi hilafetinin en önemli düşmanına karşı, tarihçilerin abartması olarak düşünülebilir. Kanaatimizce "toplu sex" denilebilecek bu tür bir yapılanmanın bireysel uygulamalar olsa bile, istense de koskoca

---

209 Gerlof, 61.
210 Nizamülmülk, 316.
211 Bağdadî, *el-Fark beyne'l-Fırak*, Beyrut, 1990, 269.
212 Sem'ânî, I, 243; İbnü'l-Esir, *el-Lubab*, I, 101.
213 Nuveyrî, *Nihayetu'l-Ereb*, byy, 1984, XII, 248.
214 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VI, 473.
215 Makdisî, VI, 117.

coğrafyaya yaygınlaştırılamayacağını, insan fıtratında bulunan kıskançlığın buna engel olacağını düşünüyoruz.

Nitekim bu kanaatimizi destekler mahiyette bazı ipuçlarını tarih kitaplarımızda bulabiliyoruz. Taberî'de yer alan bir rivayette; Babek'in merkezi olan Bezz, ele geçirildiğinde burada bulunan birçok kadın ve çocukların Babek'ten ve adamlarından şikayet etmediklerini görüyoruz. Hatta arkasından ağladıkları kendilerine iyi davranıldığından bahsettikleri belirtilmektedir.[216] Bu kadınlar kitapların anlattığı gibi eğer kaçırılıp tecavüz edilseydiler ve orta malı olarak kullanılsaydılar neden şikayet etmediler? Şeklinde düşünmek gerekir. Ayrıca Hurremiyye'nin Babek'ten önceki lideri Cavidan'ın ölümü üzerine Cavidan'ın hanımının Babek'i lider olarak ve kendine eş olarak seçmesi,[217] onlardaki kadına bakışın orta malı olduğu şeklindeki anlayışın abartılı olduğunu gösteren rivayetlerdendir.

Fakat bunlar Hurremiyye'de bir ibahat düşüncesinin olmadığını göstermez. Kanaatimizce bunların uygulamaları bir nevi cinsel özgürlüğü içeriyordu. Kadın-erkek ilişkilerinde gerçekleştirdikleri bir anlamda eş seçimi özgürlüğü idi.[218] Makdisi'deki "*onlarda rızaya dayalı ibahat vardı*"[219] şeklindeki ifade, kadın ve erkeklerin aralarındaki ilişkilerde bir kayıt altında olmadıkları ve bir özgürlük içinde olduklarını gösteriyor denilebilir. Yani bir anlamda savaş ortamının getirdiği bireysel uygulamalar istisna edilirse, onların da normal hayat anlayışlarında Mazdekiler gibi zoraki bir ilişkinin yaşanmadığı söylenebilir.

Hurremiler için kullanılan mum söndü ayini tabiri de kadın erkek ilişkilerinde serbest davranmalarından dolayı rakiplerince senaryolar üretilmesine sebep olmuş olmalıdır. Esasen bu bir anlamda kadının veya erkeğin karşı cinsini seçme özgürlüğü şeklinde de düşünülebilir.[220] Onların senenin bir günü eğlence

---

216 Taberî, V, 231.

217 İbn Nedîm, 416.

218 Bkz. Bendeli Cuzi, *Min Tarihi'l-Hareketi'l-Fikriyyeti fi'l-İslam*, Kudus, 1928, I, 68.

219 Makdisî, IV, 31.

220 Hüseyin Kasım, 34, 165.

için toplandıklarında birlikte dans gibi eğlenceler yapmaları, abartılı anlatımlara sebep olmuş olmalıdır. Tarihçiler gözleriyle görmedikleri ve şifahen duydukları bu uygulamayı abartarak anlatmış olmalıdırlar.[221] Senede bir gün kadınlı erkekli yaptıkları içkili eğlence toplantıları onlar hakkında bu abartılı görüşlerin oluşmasına sebep olmuştur.[222]

Sonuç olarak aktarmış olduğumuz bu fikirler, Hurremîlerin yapılan haksızlıkları ve gelir dağılımındaki dengesizlikleri iyi tahlil edip böyle bir söylem geliştirdiklerini gösteriyor. Ayrıca onlar, bu hassasiyetleri gözeterek Sosyalist (İştiraki) programlar öneriyorlardı.[223] Babek'i savunan yazarlar da bunu kabul ederek onun bu şekilde eşitlikçi bir toplum kurmak istediğini belirtmektedirler.[224]

Hurremîler kendi coğrafyalarına yakın dinlerden belki de o din mensuplarını etkileyebilmek için bazı motifleri transfer etmişlerdir. Bu etkide Mazdekizm ve Mecusilik esas olmuştur. Mecusiliğin bir etkisi olan dualist bir yaklaşım olarak[225] dini sistemlerinin esasını nur ve zulmet teşkil etmekte olduğu belirtilmektedir.[226] Aslında İslam öncesi eski toplumsal yapılanmaya çağırsalar da bu yeni oluşan yapılanmada Mazdekiyye gibi unsurlar da aynen kalmamış değişmiştir. Böylece bir anlamda belki de İslam, Mecusilik, Mazdekizm... gibi inanışların karışımı Hurremiyye'yi ve sonuçta Babekiyye'yi oluşturduğu aktarılmaktadır.[227]

BABEK ÖNCESİ İSYANLAR

Bu noktada, İslam sonrası Hurremî karakter taşıyan önemli bazı hareketleri tanıtmak istiyoruz. Bundan amacımız Arapları bölgeden çıkarıp yerine eski Sasanî ihtişamını geri getirmek

---

221 Hüseyin Kasım, 140.
222 Cuzi, I, 76.
223 Duri, *İslam İktisat tarihine Giriş*, 90.
224 Nefisî, 5
225 Makdisî, IV, 31; Margaliout, V, 596.
226 İbn Nedîm, 415; Margaliout, V, 596.
227 Hüseyin Kasım, 170.

isteyen[228] Hurremiyye veya Babekiyye'nin ortaya çıkışından önceki siyasi ve sosyal yapının anlaşılmasını sağlamaktır. Babekiyye bu isyanların külleri üzerinden doğmuş ve tabanda hazır bulduğu bu potansiyeli harekete geçirerek uzun süren başarısını gerçekleştirmiştir. Aktaracaklarımız dışında da Hurremîler, değişik zamanlarda değişik adlarla isyanlar yapmışlardır.

Hıdaşiyye

Hurremiyye hareketinin etkilerini taşıyan "*Hıdaşiyye*" isyanı, ismini isyanın lideri Hıdaş'tan alır ve dönemin önemli isyan hareketlerinden biridir. Hıdaş, Abbasilerin Horasan bölgesine gönderdiği görevlilerden birisiydi. Fakat bir süre sonra Abbasilerin söylemini terk ederek halkı, Hurremiyye'nin fikirlerine çağırmaya başladı ve bazı taraftarlar edindi. Sonuçta vali Esed b. Abdullah tarafından 118/737 de öldürüldü.[229]

Hıdaş, Hurremiyye'nin önemli fikirlerinden olan hulul ve tenasühe inanıyor, İslam öncesi Mazdekîlerde olduğu[230] gibi kadınların toplumun ortak malı olduğu fikrini savunuyordu.[231] Onun bu fikirlerinin kendinden sonraki Babekiyye hareketi üzerinde etkisi olduğu belirtilmektedir.[232]

Sünbaziyye

Ebû Müslim'in ölümünden sonra eski adı ile Mazdekîler, yeni adı ile Hurremîler Sünbaz'ın liderliğinde ayaklanmışlardır. Abbasi halifeliğinin kuruluşundan üç yıl sonra 137/755 gerçekleşen bu isyanın lideri olan Sünbaz[233] daha önceleri Mecusiliğe inanan önde gelen bir şahıstı.[234] Ebû Müslim Horasânî ile tanışıp samimiyetini artırarak onun ordu komutanlığına kadar yük-

---

[228] Ömer Faruk, *The Abbasid Caliphate*, Bağdat, 1969, 334.
[229] Taberî, IV, 164.
[230] Gerlof, 61.
[231] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1974, IX, 320.
[232] Madelung, 63.
[233] Bünyadov, 178.
[234] Taberî, IV, 388.

seldi. Sünbaz Ebû Müslim'in öldürülmesinden sonra onun naibi olduğu iddiası ile isyan etti. Sünbaz'a nispeten bu isyana katılanlara *"Sünbaziyye"* denildi.[235] Sünbaz hakkında Mazdekî, Mecusî, Hurremî tabirleri bir arada kullanılmaktadır. Anlaşılan o, bu din ve inanışlardan bazı motifleri savunan birisidir ve zaten bu inanışlar, Mazdekizm'in İslam dönemindeki versiyonu olarak kabul edilen Hurremiyye'de de vardır.

Sünbaz'ın ayaklanmasının nedenleri değişiktir. Bunların başında Abbasilerin bölgedeki daveti sırasında verilen sözlerin tutulmaması gelmektedir. Bu nedenle bölge halkı da bu isyanı desteklemiştir. Özellikle Ebû Müslim'in öldürülmesi bölge halkı tarafından tam bir ihanet olarak algılanmıştır. Ebû Müslim'in Sasanî dönemini geri getireceğini ümitle bekleyen ve Emeviler şahsında somutlaşan İslam'ı yerle bir eden kahraman bir kurtarıcı olarak gören halk, onun katledilmesi ile şoka girmiştir. İşte halkın içinde bulunduğu bu şoku iyi kullanan Sünbaz kendisini Ebû Müslim'in naibi ve temsilcisi olarak tanıtmış ve bunda da başarılı olmuştur.

Sünbaz, halka Ebû Müslim'in Mazdek ile birlikte cennette olduğunu ve yakında mehdi olarak döneceğini belirtmiştir. Mehdinin geleceği söylemiyle Şii Rafizileri, Mazdekî fikir ve söylemleriyle de Mazdekîleri etrafında toplamıştır. Taraftarı olan Hurremileri de böyle bir ittifak için ikna etmiştir. Onun düşünceleri bölgedeki halkın düşünceleri ile örtüşüyor ve onların derindeki özlemlerini okşuyordu. Böylece yanına özellikle dağlık bölgelerden yüz bin kişiye yakın taraftar toplamıştı.[236]

Sünbaz, Ebû Müslim'in katledilmesinden iki ay sonra isyanı başlatmıştır. Araplar'a karşı Fars üstünlüğünü savunan Sünbaz, bölgedeki halkların duygularını hesaba katmıştır. O, halkın Ebû Müslim'in katli konusunda duygu ve hisleri soğumadan harekete geçmiştir. Nizamülmülk Sünbaz'ın gayesinin; "Arap hilafetini yıkıp Sasanî düzenini kurmak, Kabe'yi yıkıp,

---

[235] Nizamülmülk, 282.
[236] İbnü'l-Esir, V, 481.

güneşi tekrar kıble yapmak"[237] olduğunu nakleder. Böylece Mecusiliği diriltmeyi, İslam'ı ortadan kaldırmayı[238] ve Sasanî imparatorluğunu geri getirmeyi arzulayan Sünbaz'a, Nişabur, Kumis, Rey, Taberistan, Kuhistan halkları yoğun destek vermiştir.[239] Bunun yanında bu isyana alt tabakadan birçok köylü ve çiftçi destek vermiştir. Bu da toplumdaki sosyo-ekonomik bir eşitsizlik olduğunu ve Sünbaz'ın da bu tepkiyi iyi kullandığını gösterir. Nişabur'dan harekete geçen Sünbaz, daha sonra Rey'e yönelmiş, orayı bir hile ile düşürüp valiyi öldürdükten sonra buradaki hazineyi de ele geçirmiş ve taraftarlarına dağıtmıştır.[240] Ayrıca Taberistan hakimine de para yardımı yapıp onun desteğini almıştır. Bunların ardından Kumis, Isfahan, Horasan ve Maverau'n-Nehir'in tamamını ele geçirmiştir.[241] Sünbaz, bölge halkının duygularını okşayan hareketlerden kaçınmıyordu. Bölgedeki Fars kökenli olmayan halkın malları yağmalattırıyor, kadınlarını esir alıyordu. Fakat ticaretin getirilerini düşünerek tüccarlara dokunmamıştı.

Halife Mansur, Sünbaz üzerine Cevher(Cumhur)[242] komutasında bir ordu gönderdi. Daha önce bölge halkından oluşturulan iki orduyu yenen Sünbaz, halife ordusu ile karşılaştı. Halife ordusu katılanlarla birlikte yirmi bini buluyordu ve yapılan savaşta halifenin düzenli ordusuna karşı, Sünbaz'ın sayısı çok, fakat düzensiz ordusu yenildi. Binlerce taraftarı öldürüldü. Verilen rakamlar altmış binlere ulaşmaktadır. Kadın ve çocuklar esir alınmış, Sünbaz ise kaçarken öldürülmüştür.[243]

Böylece Sünbaz'ın isyanı bastırıldı. Fakat onun taraftarları değişik grupları desteklemeye devam ettiler ve daha sonraki Hurremî isyanlarına bir anlamda maya oldular. Sonraki yıllarda ortaya çıkan Babek ayaklanmasına en büyük katılımın ve desteğin özellikle Sünbaz isyanının gerçekleştirildiği bu bölgelerden gelmesi dikkat çekicidir.

---

237 Nizamülmülk, 231.
238 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, V, 481.
239 Mesûdi, *Mürûcü'z-Zeheb*, Beyrut, 1997, III, 306.
240 Taberî, IV, 388.
241 İbn Kesîr, X, 72.
242 Makdisî, VI, 82.
243 Taberî, IV, 388.

İshak et-Türkî

Babek ortaya çıkmadan önce gerçekleşen ve bir anlamda Babekiyye'nin temelini teşkil eden fikirsel yapılanmaya sebep olan isyanlardan biri olarak da 137/755 tarihindeki İshak et-Türkî isyanını sayabiliriz.

Ebû Müslim'in propagandisti olan İshak et-Türkî isimli şahıs, Ebû Müslim'in öldürülmesi üzerine, Mecusiliği ihya etmek, adaletin eşit dağıtımını sağlamak vaatleriyle ve Ebû Müslim'in peygamber olduğu iddia ederek Maverau'n-Nehirde isyan etti. İshak et-Türkî'ye destek verenlere, Hurremî fikirler taşıdıkları için Hürremdiniyye de denmiştir.[244] İshak, İran bölgesi insanının hoşuna gidecek söylemlerle birçok düşünceyi bünyesinde barındırmaya çalıştı.[245] Abbasi yönetiminden memnun olmayan halk, sürekli iyi bir yönetim arayışında olduğundan dolayı onlara kurtuluş vadeden her isyancının peşine takılıyordu. Bu isyan da böylece taraftar buldu.

İshak, Ebû Müslim Horasani'nin Zerdüşt tarafından gönderildiğini, şimdi İran'da ki Rey dağlarında yaşamakta olduğunu, bir zaman sonra geri geleceğini söylemiştir.[246] Bu sözlerle hem peygamberin Farslı olduğuna, hem de Fars bölgesini tercih ettiğine vurgu yapmaktadır. Belki de bu vurgular Mehdinin Arapların yoğun yaşadığı Şam'a ineceği gibi rivayetlere bir tepkisellik de olabilir.

Onun bu görüşlerini daha önce aktardığımız Farisîlerin İslam'a karşı tepkiselliğinin diğer boyutu olarak Arap bir peygambere karşı, Fars bir peygamber ideolojisi ile yola çıkmasıdır. Tabi ki bunda Arapların devamlı Hz. Peygamber'in Arap olmasından dolayı böbürlenmelerinin payı büyüktür.[247]

---

[244] İbn Nedîm, 418.

[245] Zorlu, 147.

[246] İbn Nedîm, 418.

[247] Arapların üstünlüğü ile ilgili birçok hadis uydurulmuştur. *"Arabı üç şey için seviniz; Ben Arabım, Kuran Arapçadır, Cennetin dili Arapçadır."* gibi uydurma hadisler hakkında bilgi için bkz. M. Said Hatipoğlu, "Hilafetin Kureyşliliği", *A. Ü. İ. F. Der.* C. XXVII, Ankara, 1978, s. 14-15.

İshak'ın iki yıl kadar devam eden isyan hareketi, Ebû Cafer Mansur'un emriyle Horasan valisi Halit tarafından bertaraf edildi.[248] Fakat İshak'ın taraftarları Horasan'da varlıklarını sonraları da devam ettirdiler.[249]

Üstazsiz İsyanı

Üstazsiz isyanı, 150/767 de Horasan, Herat, Bazegis, Sicistan, bölgelerinden yüz binlerce kişinin katıldığı[250] Hurremî karakterli bir isyandır.[251] Horasan halkı, devletin Horasan bölgesindeki zengin bir maden ocağına el koymak istemesi üzerine ayaklanmıştır. İsyanın başını çeken Üstazsiz, arkasına topladığı halk ile halifeliğe karşı savaş açmıştır.[252] Bu isyanda da diğer Hurremiyye hareketleri gibi Mazdekî motifler bulunmaktadır.[253] Daha çok İshak et-Türk isyanına benzemektedir.[254]

Bölge halkı, inanılmaz bir tepkisellikle ortaya çıkan her harekete yoğun,[255] fakat düzensiz destek verdiği gibi, bu harekete de destek vermiştir. Sonuçta üzerlerine gönderilen Abbasi ordusu tarafından mağlup edilmiş çoğu öldürülmüştür. Üstasiz de yakalanıp öldürülenler arasındadır.[256]

Mukannaiyye

Bu isyan, 159/775 de Horasan'ın Merv bölgesinde ortaya çıkan bir isyandır. İsyanın lideri, yüzünün çirkinliği belli olup karizması sarsılmasın ve aynı zamanda esrarengizliğini muhafa-

---

248 Bkz.İsmail Kaygusuz, "Mazdekizm Ve Aynı Kaynaktan Beslenmiş Müslimiyye Ve Babek Hurremî Toplumsal Başkaldırı Hareketleri", *Yol Dergisi*, Ankara, 2000. sayı. 8 s. 39.

249 Nadir Karakuş, *Ebû Müslim Horasânî Kişiliği ve Faaliyetleri*, Konya, 1996, (Basılmamış Doktora Tezi) 258.

250 Suyuti, *Tarihu'l-Hulefa*, Mısır, 1952, 262.

251 İbnü'l-Esir, V, 591.

252 Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, Çev;Abdülhalik Bakır, Ankara, 2001, 507.

253 Karakuş, 267.

254 Zorlu, 160

255 İbnü'l-Esir, V, 591.

256 Taberî, IV, 495.

za etsin diye yüzünü devamlı örttüğü için Mukanna olarak adlandırıldığından fırkaya da *"Mukannaiyye"* ismi verilmiştir.[257] Bunlara aynı zamanda alem olarak kabul ettikleri beyaz renkten dolayı *"Mubeyyiza"* (Beyaz elbiseliler) denmiştir.[258]

Ebû Müslim'den etkilenen fırkalar arasında sayılan bu fırka, malın ve kadınların toplumun ortak malı olduğu şeklindeki Mazdekî fikirleri savunmuş[259] ve bu yüzden *"Mubahiyye"* adıyla da anılmıştır.[260] Mukanna, Hulul ve Tenasuh gibi inançlara sahiptir ve peygamberlik de ilan etmiştir.[261] Onlara göre, Allah'ın nuru Adem, Şit, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammet, Ali ve Ebû Müslim yoluyla gelmiş ve Mukanna'ya geçmiştir.[262]

Mukannaiyye, Hurremîlerin yoğun bir şekilde desteklediği bir fırka olarak karşımıza çıkmaktadır. Mukanna ayrıca büyücülük de yapan birisiydi. Taraftarlarına birçok sihir ve büyü ile kendini ispat yoluna gitmiştir. Buhara, Semerkant bölgelerine kadar yayılan bu hareketin mensupları her tarafı yağmalamış ve birçok kişiyi[263] katletmiştir.

Sonuçta bu fırkaya bağlı isyancılar, Abbasilerin üzerlerine gönderdiği ordu karşısında dayanamamış[264] ve Mukanna sıkıştırıldığı Kişş kalesinde[265] hanımları ile birlikte kendini yakarak yok etmiştir.[266]

Mukanna'nın bir kısım taraftarları ondan sonra Hurremiyye içinde faaliyetlerine devam etmiş ve bazı köylerde varlıklarını sürdürmüşler[267] ve kısa süre sonra ortaya çıkacak Babek için, potansiyel asker olmuşlardır. Bunlar *"Mubeyyiza"* adı altında

---

[257] İbnü'l-Esir, VI, 38.
[258] Bağdadî, 257.
[259] Bağdadî, 258.
[260] Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler,* Çev;E. Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli, İstanbul, 1999, 89.
[261] Bağdadî, 259.
[262] İbnü'l-Esir, VI, 38.
[263] İbnü'l-Esir, VI, 38.
[264] Taberî, IV, 560.
[265] Makdisî, VI, 97.
[266] İbnü'l-Esir, VI, 51.
[267] Karakuş, 274.

değişik beldelerde görülmüş[268] ve etkileri sonraları da geniş boyutlarda devam etmiştir.[269]

Diğer İsyanlar

Yukarıda aktardığımız önemli isyanlardan başka 162/778'de başlarında Abdulkahhar isimli bir şahsın bulunduğu Hurremî grup, Cürcan 'da isyan etti. Birçok katliamlar yaptı ve aynı sene bastırıldı ve lideri öldürüldü.[270] İsyan, klasik Hurremiyye hareketlerinde bulunan eskiye özlem içeren motifler içermekteydi.

Abbasi halifesi Harun Reşit zamanında 180/796'da Kafkasya'nın güneydoğusunda Cürcan'da, kızıl bayrakları kendilerine sembol kabul ettikleri için kendilerine "*Muhammire*" de denilen[271] Hurremî karakter taşıyan bir grup[272] ortaya çıktı.[273] Bunlar Cibal, Azerbaycan, Ermenistan, Deylem bölgelerine yayıldılar. Aslen Mecusi olup Mazdek'in fikirlerine benzer fikirleri savundular.[274] Halife Harun, Cürcan emirine emrederek bu isyanı bastırttı ve lideri Amr b. Muhammed'i öldürttü.[275] Bu isyana katılanlar daha sonraları Babek'in ordusuna katılmış ve onun bu bölgelerde mayalanmasına zemin oluşturmuştur.

192/808 de Azerbaycan da başka bir Hurremiyye isyan gerçekleşti. Harun Reşit bunlar üzerine Abdullah b. Malik komutasında bir ordu göndermiştir.[276] Bu Abbasi ordusu Hurremîleri yenerek Harun'un emriyle hepsini öldürmüştür.[277]

---

[268] Hüseyin Kasım, 146.
[269] Aşirbek Kurbanoğlu Müminov, "Yeseviye Tarikatının Doğuşu", *Yedi İklim*, İstanbul, 2003, sayı, 42, s. 10.
[270] İbnü'l-Esir, 6, 57.
[271] Taberî, IV, 644.
[272] Makdisî, VI, 98.
[273] Laoust, 89.
[274] İbn Nedîm, 415.
[275] İbn Kesîr, X, 175.
[276] Dineverî, *el-Ahbâru't-Tıval*, Beyrut, trz, 358.
[277] İbnü'l-Esir, 6, 207.

Bu saydıklarımızın dışında Hurremî karakter taşıyan birçok fırka bulunmaktadır. Abbasi döneminde isyan eden fakat kendileri hakkında tam kanaat oluşmayan Ravendiye bunlardan biridir. Hakkında değişik fikirler olsa da Hürremî karakterler taşıdıklarını bazı rivayetlerden anlıyoruz. Taberî, onların da Mazdekî fikirler taşıdıklarını kadınları toplumun ortak malı olarak gördüklerini belirtir.[278]

Bunlarla birlikte o dönemlerde de ortaya çıkan ve benzer motifler içeren Ebû Müslim'in kızı Fatıma'yı ön plana çıkardıkları için *Fatımiyye* diye isimlendirilen bir grup bulunmaktadır.[279] Ebû Müslim'den dolayı *Müslimiyye* denilen ve eski İran kralının kızı Şervine nispetle *Şerviniyye* diye isimlendirilen bazı gruplar da vardır ki[280] bunlara "*Militan Hurremiyye*" de denilebilir.[281] O dönemlerde Hurremî karakter taşıyan hareketlere Gazvin ve Rey de *Mazdekî*, Azerbaycan'da *Gavliyye*, Orta Asya da *Muğla* denmektedir. Yine Müslimiyye koluna mensup Rizam adlı şahsın etrafında toplananlara *Rizamiyye* denmektedir.[282]

Ayrıca Babek lider olmadan önceki içinde bulunduğu gruba *Cavidaniyye* deniliyordu. Hurremiyye'nin Babek'ten önceki lideri olan, "*ruhu ölmemiş bakî*" anlamına gelen[283] Cavidan'dan dolayı bu ismi almıştır. Cavidan Hurremiyye'nin başında uzun sure kalmıştır ve Hurremiyye'yi güçlü hale getirmeye çalışmıştır. Fakat onun çalışması daha çok Babek'in yapacağı güçlü çıkışın temelini attığı söylenebilir.

Yeni Mazdekîler veya İslam'dan sonraki Mazdekîler diyebileceğimiz Mazdekizm'in halefi sayılan bütün bu fırkalardan sonra aynı bölgede çıkan bu isyanların en meşhuru olan fırka Cavidan'ın başlattığı ve *Cavidaniyye* diye isimlendirilen ve ondan sonra da Cavidan'ın yerine geçen Babek Hurremî'ye nisbet edilen *Babekiyye* isyanıdır. Bu grup daha öncede belirtil-

---

[278] Taberî, IV, 529.
[279] Dineverî, 367.
[280] Sem'ânî, I, 243.
[281] Sharon Moshe, *Black Banners From The East*, Leiden, 1983, 186.
[282] Nefisî 29.

diği üzere Babek ayaklanmadan önceki Hurremiyye'yi oluşturan grupların fikri temelleri üzerinde kurulmuştur. Babek şimdiye kadar anlattığımız ve Hurremiyye olarak tanıttığımız bütün bu grupları Babekiyye çatısı altında toplamıştır diyebiliriz.

Yukarda sayılan fırkaların içerisinde İslam tarihinde en önemlisi, en meşhuru, en fazla mücadele edeni ve Abbasileri yaklaşık 20 yıl uğraştıran fırka olanı Babekiyye'dir.[284] Hurremiyye fırkaları genelde liderlerinin ismiyle anılan gruplardan oluştuğundan bu fırkaya da bu isim verilmiştir.

Bütün bu fırkalar İslam öncesi Mazdekizm'in aksine mücadeleci idiler.[285] Bunlar, Ebû Müslim'in ihanete uğraması, bölge insanının İslam'ın İran'a girişini hazmedememeleri ve ayrıca Fars milliyetçiliği gibi unsurları kullanarak Abbasilere karşı çok çetin bir mücadele vermiştir. Özellikle fakirleşmiş halkı kullanarak çeşitli vaatlerle ve İbahiyyeci görüşleriyle dini yönleri zayıf insanları çevrelerine toplayarak Abbasi devletinin yıpranmasına hatta gerilemesine sebep olmuşlardır. Bütün bu fırkaların çalışmalarına Abbasi halifelerinin ve valilerinin yaptıkları zulümler eklenince o dönemin en büyük isyanı olan Babekiyye isyanı önü alınamaz bir isyana bürünmüştür.[286]

---

283 İbnü'l-Esir, VI, 328.
284 Yıldız, "Babek", IV, 376.
285 Neşet Çağatay-İbrahim Çubukçu, *İslam Mezhepler Tarihi*, Ankara, 1976, 82.
286 Aliyev, XVIII, 500.

İKİNCİ BÖLÜM

BABEK VE İSYANI

Bu bölümde, Babek'in şahsiyetini, Babekiyye isyanının güçlenmesine yardımcı olan faktörleri, dönemin tarihi açısından önemli bir başkaldırı olan bu isyanın gerçekleştirdiği siyasi faaliyetleri, Babek'in yakalanması ve sonrasında gelişen olayları, bu isyanın başarılı olamamasının sebeplerini, son olarak da Babek sonrası Babekiyye Hareketinin durumunu incelemeye çalışacağız. Bazı yazarlar, onun ayaklanmasından yakalanmasına kadarki olayların bir cilt tutacağını belirtse de,[287] elimize ulaşan bilgiler belirtilen oranın çok altındadır ve çok sınırlıdır. Ancak bulabildiğimiz verilerden yola çıkarak, gerekli tahlilleri yapmaya çalışacağız.

BABEK'İN HAYATI

İsmi

Babek'in ismi konusunda klasik kaynaklarımızda farklı bilgiler mevcuttur. Mesûdi; Babek'in gerçek isminin Hasan, kardeşinin de Abdullah olduğunu belirterek, sonradan Babek ismini benimsediğini anlatır.[288] Taberî; Babek'in yakalanışını anlatan rivayetleri aktarırken, kardeşinin isminin de Abdullah olduğunu teyit etmektedir.[289] Bu da Babek'in Müslüman bir ailenin ferdi olarak büyüdüğünü göstermektedir. Bu anlamda Babek önceki ismi Hasan iken, daha sonraları Hurremiyye'nin etkisine girdiğinde, Hurremilere sevimli görünebilmek, etrafında halkı toplayabilmek, adına bu ismi almış olmalıdır.

---

[287] Nizamülmülk, 321.
[288] Mesûdi, IV, 61.
[289] Taberî, V, 230.

Babek'in bu ismi benimsemesine sebep olduğunu tahmin ettiğimiz şahıs, İslam fetihleri sonucu yıkılan Sasanî devletinin ilk hükümdarı[290] olan Ardeşir'in babası ve eski Sasanî devletinin kurucusu olan Babek b. Sasan'ın adıdır ve Babek belki de bu insana duyduğu sevgiyle bu hükümdara özenerek, taraftarı olan Hurremîler ve İran halkı üzerinde Sasani ihtişamını geri getirecek şahıs olduğu hissini vererek etkinliğini artırabilmek için onun ismini benimsemiş olabilir. [291]

Nesebi

182-184(798-800) tarihlerinde doğduğu tahmin edilen[292] Babek'in nesebi konusunda değişik görüşler mevcuttur. Bazı araştırıcılar Babek'in nesebi hakkındaki rivayetlerin karışıklığından dolayı onun nesebinin meçhul olduğunu belirtirler.[293] Babek'in nesebi konusunda elde ettiğimiz verilerden karşımıza üç farklı görüş çıkmaktadır;

1-Dineveri, Babek'in nesebini Ebû Müslim Horasânî'nin kızı Fatıma'nın oğlu Mutahhara dayandırmaktadır.[294] Fakat Babek'in Azerbaycan bölgesinde yaşadığını,[295]orada doğup büyüdüğünü ve Tebriz civarında çobanlık yaptığını, göz önüne alırsak, bu görüş pek tutarlı gözükmemektedir.[296] Bu görüş belki de Babek'in, kökenini o dönem İran'da revaçta olan Ebû Müslim Horasani'ye nispet etmek için ileri sürülmüş olabilir.

2-Babek'in nesebi konusunda bir diğer görüşü, Taberî şöyle bir olayla aktarmaktadır; Ali b. Murr'un anlattığına göre; *Sülûklardan*[297] bir adam, Ali b. Murr'a Babek'in kendi oğlu

---

290 Taberî, I, 389; Öztuna, III, 80.

291 R.N.Frye, "Babek", *Eİ*, London, 1989, III, 298.

292 Hüseyin Kasım, 269.

293 Mahmut Şakir, *Tarihu'l-İslam*, Beyrut, 1991, V, 206.

294 Dineverî, 367.

295 Sem'ânî, I, 243.

296 Hüseyin Kasım, 268.

297 Sülûk, kelimesi özellikle İslam öncesi başlayan ve sonra da devam eden zengin kimselerin mallarının topluma eşit bir şekilde paylaştırılmasını öngören ve bunu şiirlerine yansıtan bir topluluğun ismidir. Bu anlamda İslamî

olduğunu, kendisinin Matar adlı kör bir kadın olan ve hizmetçilik yapan bir kadına tecavüz ettiğini ve kadının hamileliği sonucu, olayı ifşa etmesinden korkarak kadını tehdit ettiğini, kadının da bu sırrı gizlemek zorunda kaldığını aktarır.[298] Bu rivayet Babek'in babasının, *Sülûk* yani o dönem ilk Sosyalistlerden olarak da nitelendirilenlerden biri olması açısından önemlidir. Babek'in bir anlamda ileride babasının davasının devamı niteliğinde bir düşünce yapısını sürdürdüğünü göstermesi açısından önemli bilgi vermektedir.

3-Babek'in nesebi hakkında en detaylı bilgileri verenlerden biri olan İbn Nedîm; Babek'in Medain'li bir yağ tüccarı olan Abdullah isimli bir adamın gayrımeşru çocuğu olduğunu belirtir. Bu şahıs Kirman bölgesindeki Rostakmimid'den gelerek Azerbaycan taraflarındaki Bilalabaz bölgesine yerleşmiştir. Tüccarlığı sırasında kör bir kadın olan Babek'in annesi ile gayrimeşru bir şekilde birlikte olmaya başlamış ve yine bir seferinde köylüler tarafından yakalanma korkusu ile kaçmıştır. Kadın ise köylüler tarafından saçından sürüklenerek köye getirilmiştir. Babek bu birliktelikten doğmuş ve yetim olarak büyümüştür.[299]

Bu rivayetlerden son ikisinde ortak bazı noktalar bulunmaktadır. Babek'in annesinin kör ve köye dışardan gelen bir adamla birlikte olması gibi konular iki rivayetin birleştirilebileceğini göstermektedir. Her ne olursa olsun Babek, yetim bir şekilde annesinin himayesinde büyümüştür. Bu şekildeki büyüme, babasının olmaması, fakir bir aileden olması onda yetim tepkisi diyebileceğimiz toplumda ezilmenin verdiği psikolojik bir tepkisellik meydana getirmiş ve bundan sonraki hayatındaki tavırlarına etki etmiş olabilir.

---

dönemde ortaya çıkan ilk sosyalistlerden sayılabilirler. İlginç olan Hurremîlere benzer görüşleri savunmalarıdır. Bkz Kadri Yıldırım, *Cahiliye Dönemi Arap Edebiyatında Sülûk Şairler Hareketi*, Dicle Ün. İlahiyat Fak. Der. Diyarbakır, 2001. C, III, Sayı.3

[298] Taberî, V, 234.

[299] İbn Nedîm, 417.

Bünyadov, Babek'in annesinin Azerbaycanlı olmasından yola çıkarak onun Azeri olduğu vurgusunu dile getirmektedir.[300] Bazı müelliflerse Babek'in babasının Medain'li yani aslen İranlı olduğu, fakat Azerbaycan'da büyüdüğü belirterek, onun Fars kökenli olduğuna vurgu yapmaktadırlar.[301] Fakat bu konuda net bir görüş belirtmek mümkün görünmemektedir. Babek'in yaşadığı dönemde bu bölgelerin Farsça konuşması,[302] Babek'in sadece Azerbaycan değil, Fars kültürünün yoğun olduğu bölgelere de hakim olması bunu destekler mahiyettedir. Aslında Babek bir anlamda İran ve Azerbaycan bölgeleri arasındaki merkezi olan Bezz şehriyle de sembolleşen bir şekilde "*bölgenin ortak kimliğini*" temsil etmektedir. Bölgede o zamanlar Farsça konuşulsa da fetihlerden sonra da yavaş yavaş Arapça'nın etkisi oluşmuştur. Böyle bir çevrede büyüyen Babek, daha sonraları Cavidan'ın etkisine girdikten sonra tedricen, ismini ve düşüncelerini değiştirmiştir denilebilir. [303]

Çocukluk ve Gençliği

Babek'in, Hurremiyye'nin başına geçtikten sonraki hayatı genelde bilinmekle birlikte, lider olmadan önceki hayatı tam olarak bilinmemektedir.[304] Yukarıda aktardığımız gibi babasız büyüyen Babek'i, annesi sütannelik yapmak karşılığı aldığı ücretle büyütmüştür.[305] Çocukluk çağında Tebriz bölgesine çobanlık yapmaya giden Babek, burada iki yıl kadar kalmış ve tambur çalmayı öğrenmiştir. Daha sonra da annesinin yanına dönüp 18 yaşlarına kadar onun yanında kalmıştır. Burada da boş durmayan Babek annesine yardım için sığır çobanlığı yapmıştır.[306] Babek'in buradaki hayatı, o günlerde Hurremiyye'nin

---

300 Bkz. Bünyadov, 1989.
301 Nefisî, 11.
302 İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, Leiden, 1938, 348.
303 Hüseyin Kasım, 7
304 İbn Nedîm, 417.
305 İbn Nedîm, 417.
306 İbn Nedîm, 417.

lideri olan Cavidan tarafından keşfedilip götürülünceye [307] kadar rutin bir şekilde devam etmiştir.

Babek'in Hurremiyye liderlerinden Cavidan tarafından götürülmesi şu şekilde olmuştur; Cavidan, bir kış günü Babek'in köyünden geçerken havanın çok soğuk olmasından dolayı Babek ve annesinin evine misafir olmuştu. Cavidan burada Babek'in kabiliyetlerini keşfetmiş ve misafir olduğu ev sahibine kendini borçlu hissetmiş, ev sahibine belki de yardımcı olmak amacıyla, Babek'i yanında götürme konusunda Babek'in annesini ikna etmiş ve Babek'i yanına almıştır.[308] O günlerde Cavidan tarafından Hurremiyye'nin üssü olarak kullanılan ve daha sonra da Babek tarafından merkez olarak kullanılacak olan Bezz kalesine götürmüştür.[309] Babek'in hayatının bundan sonraki kısmı rutin olmaktan çıkmış, Cavidan'ın sıkı bir takipçisi olmuştur.

Liderlik

Hurremiyye'nin Babek'ten önceki lideri Cavidan'ın ismini bazı tarihçiler Cavidan b. Sehl,[310] bazıları Cavidan b. Sehrek,[311] bazıları ise Cavidan b. Şehrek şeklinde kullanırlar. Babek'in Cavidan ile birlikte Bezz'e geldiği dönemde bölgedeki Hurremiyye grupları arasında liderlik yarışı bulunuyordu. Hurremiyye iki liderin etrafında ikiye bölünmüştü. Hurremiyye liderliği için Ebû İmran'la, Cavidan kıyasıya yarışıyorlardı. Bu yarışma tam bir sonuç vermeden Cavidan, Ebû İmranı öldürmüş, ancak kendisi de aldığı yaralardan dolayı üç gün sonra ölmüştü. Bu arada Cavidan'ın hanımı, gruba yeni katılan genç Babek'e âşık olmuştu ve Babek ile evlenmek istiyordu.

Cavidan ölünce bu durumu fırsat bilen karısı, Hurremiler'i toplamış ve Hurremiyye'de bulunan Tenasüh inancını da kul-

---

[307] Makdisî, VI, 116.
[308] Makdisî, VI, 116.
[309] İbn Nedîm, 417.
[310] Taberî, V, 139.
[311] İbn Nedîm, 417.

lanmış ve Cavidan adına bir söz uydurarak kocasının son nefesini verirken, "*Ruhunun Babek'e geçeceğini, kendisinden sonra Hurremiyye'nin liderinin Babek olacağını, bundan dolayı kendisinin bütün Hurremîlere Babek'e itaati emrettiğini, Babek'in Hurremiyye'nin görüşlerini bütün dünyaya yayacağını, onları zorbalardan kurtaracağını, onları şimdiye kadar kimsenin ele geçiremediği yerlere götüreceğini, Mazdek'in dinini geri getireceğini, onun eli ile acziyetlerinin İran'ın eski ihtişamına dönüşeceğini, onun zorbaları öldüreceğini, onların yer yüzüne hakim olmasını sağlayacağını,...*"[312] dediğini aktarmıştır.[313]

Bu kadının sözlerini tahlil ettiğimizde Hurremiyye'yi ortaya çıkaran ve harekete geçiren sebeplerin ipuçlarını gösteren önemli bir göstergedir. Ayrıca onların düşünce yapılarını, içlerinde kopan fırtınaları, ümitlerini, beklentilerini, gaye ve hedeflerini net bir şekilde açıklamaktadır.

Cavidan'ın hanımının bu vasiyeti aktarması üzerine bir tören düzenlenerek, bütün Hurremiyye taraftarları Babek'in liderliğini kabul etmişlerdir. Bu törenle Babek de Cavidan'ın hanımı ile evlenmiş, Hurremiyye'nin liderliğini de eline geçirmiş ve artık bütün Hurremîler onun sözünü dinlemişlerdir.[314]

Babek'in liderliğe geçiş töreninde geleneklere göre bir öküz kesilerek derisi yere serildi. Sonra da içki dolu bir kab bunun üstüne koyuldu. Sonra derinin etrafına ekmek lokmaları konularak, törene katılan taraftarlar, sırayla çağırılmak suretiyle, bir parça ekmeğin şaraba batırılması isteniyordu. Daha sonra herkes "*Cavidanın ruhuna iman ettiğim gibi Babek'in ruhuna da iman ettim*" diyor ve Babek'in elini alarak öpüyordu. Bu ritüelin ardından, yemek hazırlandı ve bir reyhan demeti dağıtıldı. Böylece Babek liderliğe seçilmiş ve evlenmiş oldu.[315]

Bu durum Hurremiyye açısından yeni bir durumun başlangıcı olmuştur. Babek'in gelişiyle liderlik sorunu kalmamış,

---

312 Taberî, V, 139
313 Makdisî, VI, 116.
314 İbn Nedîm, 417.
315 İbn Nedîm, 418.

liderlik kavgası ile Hurremiyye gücünün azalması engellenmiştir. Cavidan'ın vasiyeti ile başa geçen Babek gibi genç bir liderle Hurremîler, artık Abbasilere karşı büyük darbeler vurmaya başlamıştır. Bu liderlik değişimi ile Hurremiyye tarihinin en büyük isyanını yapacak, Hurremiyye marjinal bir grup olmaktan çıkıp Abbasilerin en büyük muhalif gücü haline gelecektir. Artık bu gruba liderlerinin isminden dolayı *Babekiyye* denilecektir ve grup böyle meşhur olacaktır.

BABEKİYYE'NİN GÜÇLENMESİNİN NEDENLERİ

İsimlerini daha önce aktardığımız birçok Hurremiyye fırkası içerisinde Babekiyye'nin bu kadar uzun süre başarılı olmasının sebepleri nelerdir? Bu konu önem arz etmektedir. Babek'in bu tarihten sonraki hayatını incelediğimizde; kendisinin isyan dönemi boyunca birçok insan öldürüp, binlercesini esir aldığı, saldırıları sonucu ele geçirdiği büyük servetleri adamlarıyla birlikte kullandığı, yaşadığı bölgede tam bir hakimiyet kurarak, bu hakimiyetini yıllar boyu sürdürüp koskoca bir imparatorluğu aciz bıraktığını görüyoruz.

Çocukluğunda bir sığır çobanı olan Babek'in, isyanı ile birlikte başarılı bir teşkilatçı ve yetişkin siyasi bir önder olarak ortaya çıktığını görüyoruz. Babek'in Abbasi hilafetine karşı muhalefete hazır olan bölge halkından taraftar bulması da zor olmadı ve yüksek askeri ve siyasi yeteneğini, bölge halkının kendisine verdiği yoğun destekle birleştirip, önemli bir güç haline dönüştürerek, hilafete ağır darbeler vurmayı becerdi. Bölgenin dağlık olması onun başarısında önemli bir etken olsa da onun bu başarısı sadece bununla izah edilemez. Onun Fars milliyetçiliğini, halkın Abbasilere olan nefretini kullanması ve gerçekleştirdiği başarılar ile bölge halkına Sasanî ihtişamını hatırlatması onun gücüne güç katmıştır.

Babek 201/816 tarihinden itibaren halifeliğin 6(altı) nizami ordusunu yenmeyi başarmış ve bölgeyi hakimiyeti altına almıştır. Başarılarını o kadar ileri noktaya götürmüştür ki, neredeyse Abbasi imparatorluğunu dağılma noktasına getirmiştir.

Atlas okyanusundan Çin'e kadar ki topraklarda hakimiyet sürdüren, o yıllarda dünyanın en büyük devleti olarak kabul edilen ve en parlak dönemlerini yaşayan Abbasi imparatorluğu, Babek karşısında bir süre aciz kalmıştır. Hilafet karşıtı bu isyan, bir türlü bastırılamamıştır. İsyanın böyle devasa boyutlara ulaşması ve bir türlü bastırılamamasının faktörlerini maddeler halinde incelemeye çalışalım.

Bölge Halkının Desteği

Babek'iyye, Abbasilere karşı o zamana dek görülmemiş bir isyan hareketidir. Babek taraftarları Güney Azerbaycan ve Kuzey İran bölgesinde Memun'un ilk yıllarında Ebû Müslim'in döneceğini iddia ile hareketi dini bir takım prensiplere oturtup, Farisî karakterli bir yapılanmayı da kullanarak bu hareketi başlatmışlardır. Bu da Emevi -Abbasi dönemi boyunca ezilen bölge insanının kendilerini bu isyan ile özdeşleştirmelerine sebep olmuş ve birçok taraftar bulmuştur. Yapılan bir tür gerilla harbiyle de başarılar arka arkaya gelince taraftarlarının sayısı yüz binleri bulmuştur.

Babek'in, başarılı olmasında rol oynayan faktörlerin başında, bölge halkının ona verdiği yoğun destek gelmektedir. Babek, bölge halkının dertlerini gidermeye yönelik eylemlerde bulunuyordu. Hareketinin ana mihverini, bölgedeki halkın hassas olduğu bazı duygular üzerine kurmuştu.

Babek'e destek veren toplumsal gruplar arasında, farklı beklentisi olan unsurlar bulunuyordu. Bunlardan Sasanî geçmişe dönmek isteyenler, Mazdekî inanca bağlı kalarak destek verenler olduğu gibi, Arap hakimiyetine kin besleyip, Araplardan intikam alma peşinde olanlar da vardı. Toplumun alt tabakasında olanlar, Arap hakimiyetine karşı ve Ebû Müslim'in intikamını almak gayesiyle Babek'in arkasında yer alırken, orta sınıflar ise İslam'ın yayılışı karşısında Mazdekî inanç ve gelenekleri koruma adına bu hareketin içinde yer almışlardır. Asilzadeler ise eski Sasanî ihtişamını geri getirmek adına, Sasanî dönemini geri getirecekleri umuduyla Babek'in yanında yer aldılar. Her

grup kendi davası için bu harekete destek veriyordu. Babek'in hareketinde bütün bu grupları harekete geçirecek motifler bulunabiliyordu.

Babek, aslında Mazdek'in devamı olarak bir tür Sosyalizmi savunur gibi görünse de ve zengin Araplara karşı bir fakir isyanı görüntüsü verse de, bölge insanını kazanmak için Fars kökenli zenginlere dokunmuyor ve bunu davası için uygun görüyordu. Böylece o, bölgede toprağa yerleşik bir takım zengin ve saygın insanlardan da destek buldu.[316] O zamana dek bölgede bulunan Arap düşmanlığı düşüncesini kullanarak taraftarlarına Araplara saldırmalarını emretti. Onun askerleri Arap eşrafına saldırıp gasp ettikleri malları fakirlere dağıtarak, taraftar buluyordu.[317] Bölge halkının bazısı Fars milliyetçiliği adına, bazısı da korkusundan dolayı ona yardım ediyordu.

Nitekim Mutasım dönemindeki karışıklıklar sebebiyle de Rey, Azerbaycan, Ermenistan, Deylem, Erdebil, Masebazan, Cibal Hemedan, Isfahan, Cürcan ve Babek'in merkez olarak edindiği Azerbaycan ile Arran bölgeleri[318] arasında Aras nehri kıyısında bulunan Bezz şehrinin[319](Bu şehre Babek'e izafeten Medinetu-Babek de denmiştir.)[320] (Resim-2) yakın bölgelerindeki halkın büyük bir kısmı Hurremiyye'yi benimsemişti. Babek'in gönderilen kuvvetlere karşı zaferleri de onu halkın gözünde büyütmüştü ve herkes ona katılıyordu.[321] Bu arada kanun kaçakları, yol kesiciler, Batınîler ve Babek'ten önce isyan eden Hurremî fırkalarının kalıntıları da Babek ile birleştiler.[322] Toplumdan dışlanmış ve hilafetin takibindeki herkes kendine bu isyan hareketi içerisinde yer buluyordu. Dağ kesimlerinde henüz eski Sasanî ihtişamının günlerini unutmadan yad eden insanlar, Babek'e yoğun destek verdiler.

---

316 Hodgson, I, 269.
317 Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 90.
318 Aliyev Kemal, Aliyeve Feride, *Azerbaycan Antik Dövürde*, Bakı, 1997, 48.
319 İbn Nedîm, 415.
320 Margoliout, V, 596.
321 İbn Kesîr, X, 281.
322 Nizamülmülk, 316.

Babek'i o dönemde işlerine geldikçe değişik gruplar desteklemiş, bölgedeki Abbasilerin vergilerinden bıkan çiftçiler de destek olmuştur. Arap komutanlar ve valiler üzerlerindeki Abbasi baskısını hafifletmek adına desteklerken, bölgedeki millet-lerden İranlılar, kuvvetlendiğini müşahede ettikçe Deylemliler, Abbasilerin baskılarından rahatsızlık duyan Ermeniler, İsmet el-Kürdi gibi bazı isyancılarla Kürtler,[323] Tarhan gibi bir kısım Türk komutanlar, desteklemiştir.[324] Bütün bu gruplardan destek bulması onun sadece belli bir ırki saikle ortaya çıkmadığını, o dönemin sosyo-ekonomik koşullarında oluşan bir bölgesel tepki hareketi olduğunu gösteren delillerdendir.

Babek'in hareketi ağırlıklı olarak Farisî ve bölgesel gelenek ve motifleri yansıttığı için bu bölgelerde taraftar bulmuştur denilebilir. Kendilerine katılan fırkalara Babek'in fazla karışmadığı, ama isyanın çekirdeğini oluşturan kadronun Hurremî olduğunu tahmin edebiliyoruz. İsyanın güçlenmesinde en önemli neden bölgedeki dinsel ve kültürel unsurların mozaiğinin başarıyla uygulanmasıydı.

Bizans Yardımı

Babek ve taraftarları devlet bazında en büyük desteği Bizans imparatorluğundan görmüşlerdir. Çünkü Abbasilerin Babek ile uğraşması, Abbasiler tarafından Bizans'a yapılan askeri harekatları yavaşlatmış hatta durdurma noktasına getirmişti. Babek sayesinde Bizans imparatorluğu, karşı saldırıya geçerek belki de iki asırdır ilk defa Müslümanlar karşısında ilerlemeye başlıyor, toprak kazanıyordu.

Bu sırada Bizans da Anadolu'daki Abbasilerin askeri baskılarını hafifletebilmek için Hurremiyye'yi açıktan açığa teşvik etmiş ve yardım etmiştir. İşte böyle bir dönemde Memun'un ordularının Anadolu'da olduğu sırada Babek cesaretlenerek isyan çıkarmıştır.

---

[323] Şakir, II, 247.

[324] Bünyadov, 235.

Abbasi ordusunun, Babek'i sıkıştırdığı veya Abbasiler tarafından Babek üzerine gönderilen Afşin'in ordularının, Babek'in merkezi Bezz kalesini ele geçirmeye çalıştığı sırada Babek üzerindeki yükü hafifletmek, rahat bir nefes almak için daha önce isyan etmesi için kendisini teşvik eden Bizans imparatoruyla irtibat kurmak amacıyla mektup yazarak Abbasi ordularının İran ve Azerbaycan'da olduğunu, Halife'nin terzisini, aşçısını bile Hurremilerin üzerine gönderdiğini, Abbasilerin sınırlarının savunmasız olduğunu, Bizans sınırlarını koruyacak askerlerinin kalmadığını, bütün orduyu bu bölgeye yığdığını, bu fırsatın değerlendirilerek Bezz ele geçirilmeden önce saldırıya geçmesinin uygun olacağını anlatmıştı.[325]

Bunun üzerine Bizans imparatoru Theophilos da 222/837'de yüz bin kişilik bir ordu ile Abbasi topraklarına hücum ederek Tarsus'a kadar ilerlemiş, ayrıca Zibatra (Doğanşehir-Malatya) kalesini ele geçirmiş,[326] kaleleri yıkmış, Müslüman erkekleri öldürüp, kulak ve burunlarını keserek, gözlerine mil çekmiş, binlerce Müslüman kadını esir almıştı.[327] Bu savaşta Babek taraftarları Bizans ordusuna katılarak Bizanslılara yardım etmişlerdi.[328] Böylece Bizans Babek'e yardım ederek Abbasileri zayıflatıyor ve Babek'in yükünü hafifletiyordu.[329]

Babek taraftarları ile Bizans arasındaki bu yardımlaşma devam etti. Babek taraftarları Abbasilere karşı mücadeleyi kaybetmelerinden sonra da kendilerine yakın hissettikleri Bizans'a sığındılar. Bu mağlubiyet sonunda Babek taraftarları Anadolu'ya yoğun bir şekilde göçtü.[330] Ve bu göçün tesiriyle Anadolu'nun bazı yörelerinde Hurremî gelenekten motiflere rastlanmaktadır.

Aynı şekilde Abbasiler Bizans'la uğraşırken Babek taraftarları ilerliyorlardı. Memun'un Bizans seferi sırasında Babek

---

325 İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, VI, 479; Mesûdi, IV, 63
326 Rekaya, 56.
327 İbnü'l-Esir, VI, 479.
328 İbn Kesîr, X, 285.
329 Şakir, II, 248.
330 Bünyadov, 242.

taraftarları Isfahana kadar ilerlemişlerdi. Çünkü Abbasi orduları Anadolu da idi.

Babek isyanının başladığı ilk yıllarda Memun'un yanlış bir politika ile bu isyana yeterince önem vermeyip daha çok Bizans'la savaşı arzulaması ve Babek'e karşı görevlendirdiği komutanların da mağlup olması bu isyanın daha da güçlenmesine yardım etti. Sonuç olarak Babek'in uzun süreli başarısında Bizans desteği önemli bir işlev görmüştür diyebiliriz.

Babek'in Bizans'la ilişkilerini söz konusu ederek Babek'in İslam'dan çok Hıristiyanlığa meyyal olduğu şeklindeki iddialar ise, Elçibey'in ifade ettiği gibi tutarsızdır. Bu olsa olsa Abbasi hilafetine karşı Bizans'ı kışkırtmak isteyen Babek'in dahice bir politikasıdır denilebilir.[331]

Babek'in Etkin Kişiliği

Abbasilerin düzenli devlet orduları karşısında yirmi yıl boyunca direnen bir hareket liderinin çok yetenekli ve becerikli bir kişi olması herhalde kabul edilmelidir. Abbasilerin altı tane düzenli ordusunu yenip, dünyanın en büyük imparatorluğuna karşı yirmi yıl boyunca mücadele eden Babek'in şahsiyet olarak çok dirençli bir karaktere sahip olduğunu görüyoruz. O, düşüncelerinde tavizsiz ve çok gururlu bir kişiliğe sahip idi. Abbasilerce esir alınan oğlunun bir mektupla kendisine teslim olması için çağrıda bulunması üzerine, "*o, fahişenin oğluymuş, ona söyleyin bir gün özgür yaşaması, 40 yıl esir ve hakir olarak yaşamasından iyidir*" diyerek kendisini isyana sürükleyen sebepleri ve gururlu şahsiyetini ortaya koymuştur.[332]

Babek, metin bir iradeye ve azimkar bir karaktere sahipti.[333] O, korkunç işkenceler altında insanüstü bir direnç göstermiş, öldürüldüğü gece yüzünün sararmadığını göstermek için vücudundan fışkıran kanı yüzüne sürmüş ve hiçbir zaaf alameti

---

331 Elçibey, 54.

332 İbnü'l-Esir, VI, 472.

333 Mesûdi IV, 60.

göstermeyecek kadar misyonunun ve kimliğinin gerçekliğine inanmış,[334] güçlü bir karizmatik liderliğe sahipti.[335]

O, bu kişiliği ile hiçbir şekilde Abbasi hegemonyasını kabul etmeksizin yirmi yıl boyunca bölgede hakimiyet kurabilmiştir. Onun böyle uzun süre bölgede hakimiyet kurabilmesi ve başarılar kazanabilmesinin en büyük sebeplerinden biri de bu güçlü iradesidir.

Babek ayrıca bölgedeki toplulukların psikolojilerini iyi tahlil edebilen bir kabiliyete sahipti.[336] Bölgedeki toplulukların ihtiyaçlarını ve düşünce yapılarını, muhalefet duygularını ve sebeplerini iyi analiz edebildiğinden bunlara yönelik icraatlar gerçekleştirmiş ve yaptığı hamlelerle çevredeki fraksiyonların sevgisini kazanabilmiştir.

Dünyadaki güç ve coğrafya açısından en büyük devlet olarak kabul edilebilecek olan Abbasilere karşı, yirmi yıl boyunca savaşı sürdürebilmek için siyasi, askeri yeteneklerin yanı sıra güçlü bir kadronun da olması gerekmekteydi. Babek bütün bunları kendisinde toplamış ve ne zaman, nasıl ve nerede mücadele edeceğini nerede çekileceğini hesaplayan kuru kahramanlık peşinde koşmayan ve gerilla taktiği ile düzenli orduları alt edebilen bir liderdi.[337] Bulunduğu coğrafyanın bütün getirilerini kullanmış, Abbasileri yirmi yıl boyunca uğraştırmış ve çöküşe geçmesini sağlamıştı.

Abbasi Ordusundaki Değişim

Babek'in gerçekleştirdiği isyanın bu kadar uzun sürmesinin sebeplerinden biri de, Abbasilerin ordularında gerçekleştirmeye başladıkları bir kan değişimi sürecine rastlamış olmasıdır. Aslında bir anlamda bu değişime Babek isyanı sebep olmuştur.

Abbasilerde Memun ile birlikte orduda bir yapılanmaya gidilmişti. Bu dönemde Arap ve Fars askerlerden müteşekkil

---

[334] Ahmed Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, İstanbul, 2000, 107.
[335] Makdisî, VI, 117.
[336] Yusuf Ziya İnan, *Babek İsyanı*, İstanbul, 1976, 11.
[337] Lewis, 138.

olan ordu artık işlev görmez bir noktaya gelmişti. Bu rahatlığa alışmış, savaşmak istemeyen Arap ve Fars unsurundan oluşan askerler yerine, orduda bir yenilenmeye gidilerek, Orta Asya steplerinden getirilen Türk askerleri orduya alınmaya başlanmış, Türklerden oluşan özel Hassa ordusu kurulmuştu.[338]

Her ne kadar Abbasi devrimindeki İranlı(Fars) askerlerin etkisi büyük olsa da, ilk Abbasi halifelerinin ordudaki temel siyaseti, Arap unsurunu dışlamadan Arap-Fars dengesini bozmamak yönündeydi. Özellikle bu dengeyi Ebû Cafer Mansur güzel bir şekilde uygulamıştı. Fakat Abbasiler Araplara güvenmediklerinden dolayı Arapların etkisi Memun döneminde artık zayıflayacaktı.[339] Böylece Abbasi devriminden sonra yüz sene içinde yavaş yavaş Arap unsuru orduda bilinçli olarak azaltıldı.[340]

Abbasiler, bir süre sonra devletin kuruluşunu sağlayıp devleti hegemonyası altına almaya çalışan Farslılara karşı da, Abbasi devriminde önemli rol oynayan gruplardan biri olan[341] Türklerden destek aradılar. Memun'un Türklerden oluşan Hassa ordusu kurmasının en büyük sebeplerinden biri devletteki Fars(İran) etkisini kırmaktı.[342] Gerek Memun gerek Mutasım Abbasi devletini kuran İranlılara güvenmiyorlardı. Abbasiler, Harun Reşit döneminde meydana gelen Bermekiler[343] olayın da İranlılara karşı bütün güvenlerini yitirmişlerdi. Ayrıca ordudaki İranlılar da lüks ve zenginliğe alışmış olup savaşlarda isteksizdiler.

Devletin güvenliğinin tevdi edileceği daha sadık bir ordu, yeni bir kuvvet gerekliydi. Bu kuvvet siyasi olaylara karışmayan ve dönemin başkenti Bağdat'ta ki kelamî tartışmaları bilmeyen, mesleği askerlik olan kişilerden oluşmalıydı. Memun ve

---

338 Bkz. Mehmet Azimli, "Hassa Ordusu" *Türkler*, Ankara, 2002.

339 Hasan Bâşâ, *Dirasetü'n fi Tarihi'd-Devleti'l-Abbasî*, Kahire 1990, 50.

340 Mustafa Zeki, Terzi, *Abbasi Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları*, Samsun, 1986, 121.

341 Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991, 1.

342 Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000, 94.

343 Bkz. Mesûdi, III, 380 vd.

Mutasım'ın çok önem verdikleri[344] Orta Asya'dan getirilen köle Türkler bu iş için biçilmiş kaftandı ve Abbasiler bu düşüncelerle Türklerden bir ordu oluşturup, onları Arap ve Farslılara karşı politika aracı olarak kullanmak istediler.[345]

İşte tam bu yeni ordunun oluşumu döneminde Babek isyan etmişti. Henüz ne Arap ve Fars kökenli ordular tam olarak ilga edilebilmiş, ne de Türklerden oluşan yeni bir ordu kurulabilmişti. Bundan dolayı Abbasiler Babek üzerine gereken bir güçlü ordu gönderemediler. Gönderilen ordular içinde de Arap-Fars çekişmesi yaşanıyordu. Babek de bu durumdan faydalanmasını bildi. Bu süreç Türklerden oluşan ordunun tam anlamıyla kurulmasına kadar devam etti.

Abbasi ordusundaki bu değişim bir anlamda toplumsal bir değişimi sembolize ediyordu. O günkü şartlarda iyi bir gelir kapısı olan[346] ordudan ayrılmak istemeyen Arap ve Farsların bir direnişi vardı. Ayrıca Orta Asya kökenli yeni gelen bu askerlerin, bölgeye ve coğrafyaya alışması gerekiyordu. Üstelik getirilen bu genç Türkler, Orta Asya steplerinden toplanıp para karşılığı getiriliyordu. Bunların düzenli bir ordu içerisinde istihdamı epey zaman alacaktı. Abbasilerin orduda bu askeri kan değişimini yaptıkları sırada patlak veren Babekiyye isyanı, bu anlamda güzel bir zamanlama yapmış ve isyanın yirmi yıllık uzun bir sürece yayılmasını sağlamıştır.

Abbasi Hilafetinde İç Karışıklıklar

Babek'in isyan ettiği dönemde Abbasiler yoğun bir şekilde iç karışıklıklar ve değişik bölgelerde meydana gelen isyanlarla boğuşuyordu. Bu dönemde İran ve Azerbaycan bölgesi

---

344 Mesûdi, IV, 53.

345 Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi* Çev; İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, 127.

346 O günlerde bir piyade askeri, yiyeceği dışında, yılda 960 dirhem, bir süvari asker bunun bir katını alırdı. O halde yılda 120 dirhem alan bu işçi, bir piyade askerin aldığı paranın sekizde birini süvari askerin aldığının 1/16 sını alabiliyordu. Bkz. İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumlar Tarihi*, Ankara, 1985, s. 52.

merkezi hilafet tarafından, yeterince ilgilenilememiş boş bırakılmış ve birçok karışıklıklar çıkmıştı.[347] Üstelik Babek'ten önce isyan edip bastırılan müteferrik Hurremî isyanlarından arda kalan Hurremîler de Babek'in hareketine katılıyorlardı.

Babek'in ortaya çıktığı yıllarda İran İslam fetihlerinin İran'da meydana getirdiği şok henüz atlatılamamıştı. Bir kısım İranlılar eski ihtişamlı Sasanî dönemini özlerken, bir kısmı da Mazdekizm'i yaymaya çalışıyordu. Bu dönemde Abbasilerin uç valileri de üzerlerindeki Bağdat'ın baskısını azaltabilmek için bu tip hareketleri teşvik ediyorlardı. Nitekim bunun sonucu da görüldü. Mesela bu boşluktan faydalanarak bazı bölge valileri bağımsız hale geldiler.[348]

Harun Reşit'in ölümüyle başlayan ve hilafeti ele geçirmek için beş yıl süren Emin-Memun kavgası, Babek için güzel bir fırsat olmuştu. Hilafet ordusu iki parçaya ayrılmıştı ve birbiriyle kavga ediyordu.

Ayrıca bu dönemde devlet içinde ve bürokraside kıyasıya bir Arap–Fars çekişmesi sürüyordu. Abbasi devrimini gerçekleştiren İranlılar, Harun Reşit döneminde Bermekîlerin tasfiyesiyle biraz dışlanmışlardı. Bu dışlanma Emin döneminde doruğa çıktı. Emin, annesi Arab olmayan kardeşi Memun'u, babası tarafından kendisinden sonra veliahtlığa atanmasına rağmen azletti. Bu buhranda, İranlılar ve Türkler Memun'un yanında yer alırken, Araplar Emin'i desteklediler. İki kardeş arasındaki savaşı Emin'in yanındaki Arap asıllı vezir Fazl ile Memun'un yanındaki İran asıllı vezir Fazl sürüklüyorlardı. Sonuçta İranlıların ve bir kısım Türklerin desteklediği ve Merv'i merkez edinen Memun 198/813 yıllarında isyan etti, galip geldi ve Emin öldürüldü. İşte bu beş yıllık iç karışıklık döneminde Babek ve taraftarları serbest kaldılar.[349]

---

[347] Hasan İbrahim Hasan, II, 412.

[348] Elçibey, 72.

[349] Geniş bilgi için bkz. Hasan Kurt, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları Devleti*, Ankara, 2002, s. 20-50.

Memun'un iktidarı ele geçirmesinden sonra da ortalık durulmadı. İran bölgesi umumi valisi Hasan b. Sehl'in zayıf idaresi ve beceriksizliği yanında, Memun Merv'e yerleşmiş ve ülkeyi oradan idare ediyordu. Bu arada Memun, Şia ile aralarındaki buzları eritmek maksadıyla[350] ve kurulu saltanat rejimini değiştirmeye yönelik bir girişimde bulundu. Ali soyundan Şianın VI. imamı Ali Rıza'yı kendinden sonra yerine veliaht tayin etti. Bunun üzerine, Abbasiler tekrar birbirine düştüler. Abbasiler Memun'un Horasan da bulunmasını da fırsat bilerek Abbasi neslinden İbrahim Mehdi'ye beyat ederek Memun'u tanımadılar. Memun'un bu meseleyi halletmesi uzun sürdü ve Ali Rıza'nın ölmesiyle birlikte eski sisteme dönüldü ve Memun Bağdat'a yerleşerek meseleyi halledebildi.[351] Bu karışıklık da Babekiyye'nin işine yaradı.

Yine bu yıllarda Abbasilerin Ermenistan valisi Hatim'in isyan girişimleri,[352] hilafetin Babekiyye ile ilgilenememesinde ve Babek'in güçlenmesinde[353] büyük bir etken olmuştur.[354] Bu sıralarda Hicaz, Irak, Yemen ve Basra da baş gösteren çeşitli isyanlar dolaylı yoldan Babek'in güçlenmesine neden oldu.[355] Kendileri üzerinde merkezin baskısının azalması için Abbasi valileri, Mutezile, Şia, Harici isyanlarına el altından destek vererek, bu isyanları gizlice desteklediler.

O dönemde ortaya çıkıp hilafet merkezinin bu isyanlarla uğraşması sebebiyle Babek'e boş alan açan isyanlardan bir kısmını şu şekilde aktarabiliriz;

-200/815 de Şii temayülleri olduğu aktarılan İbn Tabataba isyanı gerçekleşti. [356]

---

[350] Her ne kadar bazı tarihçiler bu girişimin Şia ile buzları eritmek için yapıldığını söylese de Cabiri bunun Şiayı deşifre etme girişimi olduğunu ve sonuçta Ali Rıza ortadan kaldırılarak bu meselenin halledildiğini belirtir. Bkz. Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu*, çev; İbrahim Akbaba, İstanbul, 2000, 239-242.

[351] İbnü'l-Esir, VI, 357.

[352] Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara, 2002, 18.

[353] Cuzi, I, 66.

[354] Turan, "Babek", II, 170.

[355] İbn Kesîr, X, 259.

[356] İbnü'l-Esir, VI, 302.

-205-220(820-835) yıllarında Irakta Zuttlar isyan etti ve uzun süren bu isyan zorlukla bastırılabildi.[357]

-207/822 de Hz. Ali soyundan Abdurrahman b. Ahmet Yemen'de isyan etti, fakat Abbasilere yenildi.[358]

-216-217(831-832) yıllarında Mısır'da çiftçiler isyan ettiler. Bunların üzerine Afşin gönderilerek isyan bastırıldı.[359]

-219/834 Muhammet b. Kasım Horasan'da Şii karakterli bir isyan başlattı.[360]

-219/834 Nasr b. Şebes isyanı Suriye de Memun'a karşı bu yıllarda gerçekleşti.[361]

Bu aktardıklarımızın dışında başka müteferrik isyanlar da bulunmaktadır ki; bütün bu isyanlar hilafet merkezinin enerjisini tüketmiş ve Babek'in de güçlenmesine sebep olmuştur. Sonuçta Babek bu dönemde meydana gelen siyasi olaylardan ve isyanlardan faydalanmasını bilmiştir.

Cazip Unsurlar

Babek isyanının ana bünyesini köylüler ve orta sınıf esnaf oluşturuyordu. Abbasiler tarafından toprakları ellerinden alınan bazı Dihkanlar da onu destekliyordu. Babek'in başarısında en büyük sebeplerden biri de, bilgisiz, cahil, köylü, hatta eşkıyalık yapan ilkesiz bu insanların, hoşuna giden unsurları vad ediyor ve bu şekilde bölgedeki bu insanları bir araya getirebilen şeyleri öneriyordu. Kadınlar konusunda serbestiyetlik bazı insanların hoşuna gidiyordu. İçki serbestliği, dini müeyyidelerin olmaması birçok insan için bu isyanı cazip bir hale sokuyordu.

Ekonomik olarak ezilmiş, ağır vergilerden bezmiş, bir zamanlar kendilerine ve atalarına ait olan topraklar, zengin Araplar tarafından gasp edilmiş ve hiçbir çıkış yolu görmeyen

---

357 İbnü'l-Esir, VI, 443.
358 Taberî, V, 162.
359 Taberî, V, 184.
360 İbn Kesîr, X, 281.
361 İbnü'l-Esir, VI, 297.

fakir topluluklar için, ülkelerini gasp eden konumdaki Arapların mallarını ele geçirmek hoş görünüyordu. Kaybedecek bir şeyleri kalmamış bu insan grupları, kendilerinin sözcülüğünü yaparak onlar adına Abbasilere karşı hamleler yapan Babekiyye'ye sarıldılar. Onları kendilerinin temsilcisi olarak gördüler ve destek oldular.

Coğrafi Konum

Babek'in güçlenmesinin sebeplerinden biri de isyanın tereyan ettiği coğrafyanın dağlık olmasıdır. Babek Anadolu'dan sonra doğuya doğru uzanan dağ silsilesi üzerinde savaşlarını sürdürüyordu. O, tehlikeli yollar, vadiler, uçurumlar, sarp dağlardaki mağaralar, sığınaklar ile düzenli orduya karşı gerilla savaşı yönetiyordu. Birçok yazarın da temas ettiği gibi Kafkasya ikliminin yaşandığı soğuk dağ geçitleri Babek'in işine yaramıştır.[362] (Resim-5)Bölgenin dağlık arazi yapısı Babek için müsait bir ortam oluşturmaktadır. Babek'in hareket merkezinin dağlık olması yanında hilafetin merkezine uzak olması da onun açısından avantajdır. Hilafet merkezinin Bağdat'tan uzak ve dağlık bölgeye ordu göndermesi zor olmuştur.

Tabi ki Babek'in uzun süren başarısında en büyük etkenlerin başında üs edindiği şehir gelmektedir. Bezz adıyla da anılan bu şehir, gayet muhkem, etrafı dağlarla çevrili, savunması kolay, ele geçirilmesi zor bir kaledir.[363] (Resim-2) Babek'ten önceki Hurremiyye'nin lideri Cavidan daha önce bu şehri merkez edinmişti. Bundan dolayı şehrin eski ismine bir zamanlar Cavidaniyye de denilmiştir.[364]

Sonraki yıllarda bu şehir Medinetu-Babek (Babek şehri)[365] diye anılmaya başladı.[366] Şehirdeki kalenin (Resim-3) alt tara-

---

[362] *Azerbeycan Tarihi En Kadim Zamanlardan XX. Asra dek,* Bakü, 1994, 263.
[363] Makdisî, VI, 118.
[364] Nefisî, 56.
[365] İbn Hurdazbih, *el-Mesalik ve'l-Memalik,* Beyrut, 1988, 107.
[366] Ebubekir Tihrani, *Kitabu Diyarbekriyye,* Çev; Mehmet Demirdağ, İstanbul, 1999, 184.

fında bir nehir geçmektedir. Bu da kalenin su yönünden avantajlı olduğunu göstermektedir. Bu nehrin sularının şifalı olduğu, hummalıların burada yıkanıp iyileştiği, zayıf kadınların nehirden içince şişmanladıkları belirtilir. Ayrıca dünyada benzeri olmayan narların ve meyvelerin yetiştiği anlatılır. Şehri övmeye yönelik birçok şiir bulunmaktadır.[367]

Yakut el-Hamevi, Bezz'in Azerbaycan ile Arran arasında olduğunu belirtir.[368] (Harita-1) Bünyadov ise Bezz şehrinin güney batısında ki Erdebil şehrine 145 km uzaklıkta bulunduğunu belirtmektedir.[369] (Bkz. Harita-2)

Günümüzde İran topraklarının Azerbaycan sınırında yer alan Babek'in Bezz.kalesi, Babek'in anısını yaşatmak isteyen bölgedeki insanlar tarafından ziyaret edilmektedir. Bu kalede her yıl Temmuz aylarında Babek'in doğum günü münasebeti ile Tebriz'den bu kaleye kadar bir milyonu aşkın insanla yürüyüşler yapılmakta ve bu tarihlerde burada şenlikler, panayırlar düzenlenmektedir.(Bkz. Resim-4) Bu bölgelerdeki Halen Babek'i seven takipçileri, Babek resminin basılı olduğu tişörtlerini üzerlerine giyerek ve "Babek, senden uzaq düşmüş esgerlerinin salamını qebul et!" diye bağırarak Bezz kalesine tırmanmaktadırlar.[370]

SAVAŞLAR

Abbasiler döneminde meydana gelen ve içerisinde bölgesel, dinsel ve etniksel motifler taşıyan Babek'in yönettiği Hurremiyye ayaklanması,[371] bıraktığı etkiye bakıldığında Ortaçağın en büyük ayaklanmalarından biridir. Yankısı ise coğrafyasını aşmış, dünya tarihi açısından yaptığı sosyal değişikliklere damgasını vurmuştur.

---

[367] Yakut, I, 430.
[368] Yakut, I, 430.
[369] Bünyadov, 230.
[370] Bkz. 3-4 Temmuz 2003 tarihli Yeni Müsavat, Xeber, Adalet gazeteleri, Azerbaycan, 2003.
[371] Nizamülmülk, 282, 316.

Abbasiler döneminde ilk defa Isfahan'da 162/779 yılında yoğun olarak ortaya çıkan Hurremîler Azerbaycan bölgesinde Cavidan ile 192/808 yılında kendilerini gösterdiler. Yaklaşık 9 yıllık Cavidan'ın hareketinden sonra 201/816 da başa geçen Babek Cavidan'ın ölümünden sonra Hurremîler'in lideri olarak faaliyetlerini gayet gizli yürütmüş ve 22 yıla varan bir dönem boyunca isyana önderlik etmiştir.[372]

Babek'in isyanının net olarak ne zaman başladığına dair kesin bir tarih yoktur. Fakat mutlak olarak bir tarih belirlememiz gerekirse Babek'in ilk isyan tarihi olarak Taberî ve İbnü'l-Esir verdiği 201/816 tarihini verebiliriz.[373] Bu tarihten önce de küçük saldırılar olsa da, Babek'in yoğun olarak saldırıya başladığı tarih bu tarihtir.[374]

Bu dönemde Babek devletin iç karışıklıklarla meşgul olmasından ve bazı bölgelerin isyan hazırlıklarında olmasından faydalanarak ayrıca Abbasi orduları Emin ve Memun'un arasında ikiye bölünmüş iken, 201/816 yılında isyan etti.[375] Bu yıldan itibaren çok muhkem bir yer olan ve etrafında dağlar bulunan Bezz şehrini kendine merkez edindi.[376]

Babek ilk saldırılarında siyasi kaygılar ile hareket etmişti. Bu anlamda ilk önce Arap zenginlere saldırıp bölge halkının hissiyatını okşamayı düşünmüştü. Bölge şehirlerine adamlar göndererek kendisinin halkın özgürlüğü için çalıştığını belirtmiş ve insanlardan yardım istemişti. O, bölge halkından da istediği bu desteği alacak ve Babekiyye'ye yoğun kitlesel katılımlar olacaktır. Babek kendisine katılanlarla birlikte, yaklaşık 20 bin kişilik atlı, hareketli bir orduya sahip olmuştu ve bununla üzerine gönderilen birçok orduları yendi,[377] köyleri yaktı, insanları öldürdü, binlerce kişiyi katletti.[378] Babek bu faaliyetleri ile

---

372 Nefisî, 49.
373 Taberî, V, 139;İbnü'l-Esir, VI, 328.
374 Hudaribek, 196.
375 Taberî, V, 139.
376 Yakut, I, 361.
377 Sem'ânî, I, 243.
378 Makdisî, VI, 117.

Hurremiyye'yi daha önceki Hurremiyye gruplarında az bilinen daha militan bir yapıya kaydırmıştı.

Babek'in hareketi Abbâsiler açısından korkunç boyutlara ulaşmıştır. O, adamlarına emrediyor ve adamları köylere, kasabalara saldırıyorlardı. Erkek, kadın, çocuk, çoluk çocuk, herkesi katlediyorlar, tecavüzlerde bulunuyor,[379] çevreyi yağmalıyorlardı. Saldırılarıyla insanlar üzerinde müthiş bir korku oluşturuyorlar, Müslüman, zimmi ayırt etmiyorlar, herkesi katlediyorlardı. Bu şok saldırılarla Abbasilerin bölgedeki hakimiyetini sıfırlamayı amaçlıyorlardı ve bunu da gerçekleştirdiler.

Abbasilerin zirvede olduğu bir dönemde[380] bu hareketin mensupları, üzerine gönderilen altı düzenli orduyu yenerek hilafeti aciz duruma düşürmüşlerdi. İş çığırından çıkmış, katliamlar çoğalmıştı. Nakledilen bazı abartılı rivayetlere göre öldürülen şahısların sayısı bir milyonu bulmuştu.[381]

Bu aktardığımız ifadelerde abartı olabilir, fakat disiplinsiz ve gerilla taktikleriyle savaşan ve düzensiz bir şekilde coğrafyaya dağılmış, her türden insanı ve çıkar gruplarını içerisinde barındıran bir grup olan Babek taraftarlarının sıcak savaş ortamında bu kadar abartılı olmasa da bu tür işleri yapabilmelerinin mümkün olabileceği kanaatindeyiz.

Şunu da hemen kaydedelim ki, İslam'ın İran'da yayılmasını engellemeye çalışan ve bir bölge milliyetçisi olarak ortaya atılan Babek'in bölgedeki Müslümanları öldürmesi onun İslam karşıtlığının, milliyetçiliğinden daha güçlü olduğunun göstergelerinden sayılabilir.[382]

Bu noktadan itibaren Babek'in gerçekleştirdiği faaliyetleri kronolojik olarak aktarmak istiyoruz. Konuyu Babekiyye'nin ilk isyana başladığı yıldan itibaren Abbasiler ile aralarında meydana gelen savaşları ve olayları değerlendirmeye çalışacağız.

---

379 Duri, age, 90.
380 Yıldız, "Babek", III, 376.
381 Makdisî, VI, 116.
382 Turan, II, 172.

Memun Dönemi

Babek'in 201/816 da ilk çıkışından sonra [383] Memun'un emriyle 204/820 Azerbaycan valisi Yahya b. Muaz bu isyanı bastırmakla görevlendirilmişti. Bu ordu Babek üzerine gönderilen ilk düzenli orduydu fakat Yahya ile Babek yenişemediler.[384] Vali azledildi, bu bir anlamda Babek'in zaferiydi. Abbasilerin güçlü ordusunun bir isyancıyı mağlup edememesi, Babek'in bir anlamda bölgedeki itibarını ve taraftarlarını artırdı.[385]

İsyanı bastırmakla görevli valinin başarılı olamaması[386] üzerine iki yıl sonra 206/822'de İsa b. Muhammet isyanı bastırmakla görevlendirildi. Azerbaycan ve Ermenistan bölgelerine görevlendirilen İsa'nın ordusu iyice teçhiz edildi. Bağdat'taki hemen hemen bütün askerler bu sefere gönderilmiş, Bağdat herhangi bir karışıklığa karşı adeta korunmasız kalmıştı. [387] Fakat Babek, üzerine gönderilen ikinci düzenli ordu olan bu orduyu yendi.[388] Bu büyük bir zaferdi. Babek, bu savaşla bölgedeki halklara gücünü ispatlamış, Abbasiler açısından mesele adeta bir kangren olmaya başlamıştı.

Üç yıl sonra 209/825 tarihinde ise Memun, Züreyk adıyla bilinen Ali b. Sadaka'yı Azerbaycan ve Ermenistan valiliğine göndererek aynı zamanla Babek isyanını bastırma görevini de ona havale etti. Züreyk'in görevlendirdiği Ahmet b. Cüneyt ve beraberindeki bazı komutanlar Babek tarafından esir alındı. Bu durum Müslümanlar arasında büyük üzüntü ile karşılandı.[389] Azerbaycan valisi değiştirildi ve yerine İbrahim b. Leys atandı.[390] Bu başarılar Babek'in taraftarlarının sayısının artmasını da sağlıyordu.

---

[383] İbnü'l-Esir, VI, 328.
[384] Yakubî, II, 420.
[385] İnan, 23.
[386] Taberî, V, 151; İbnü'l-Esir, VI, 362.
[387] Yakubî, II, 420.
[388] Taberî, V, 155; İbnü'l-Esir, VI, 379.
[389] İbn Kesîr, X, 263.
[390] Taberî, V, 166.

Babek'in bu başarıları onun fikirlerine meyyal bölgeleri de isyana sürüklüyordu. Bu çerçeve de 210/826 tarihin de Kum halkı Haraç vermemeyi bahane ederek isyan etti. Babek'in yaptığı propagandalar tesirini gösteriyor, bölge artık Babek'in çağrılarına olumlu karşılıklar veriyordu.

Ermenistan bölgesi valisi olan ve daha önce Babek ile savaşması için gönderildiği halde gitmeyip, kendi yerine Babek ile savaşa gönderdiği komutan başarısız olduğu için Azerbaycan valiliğinden alınan Ermenistan valisi Zürayk diye bilinen Ali b. Sadaka, 212/827 tarihinde Musul bölgesi emiri Seyyid b. Enes'i öldürdü. Bunun üzerine Memun duruma öfkelenerek hem Babek hem Zürayk ile savaşmak üzere Muhammet b. Humeyt Tûsi'yi görevlendirdi.[391]

Muhammet b. Humeyt Tûsi 212/828'de öncelikle Musul üzerinden giderek, kendisinden önce azledilen Züreyk'in isyanını bastırmakla uğraştı.[392] 214/830 yılında Muhammet b. Humeyt Tûsi Babek'e karşı gönderilen dördüncü düzenli ordunun başında Azerbaycan bölgesine yöneldi.[393]

Muhammet b. Humeyt Tûsi, kendisine katılan çok sayıda gönüllülerle birlikte Babek'in merkezi Bezz'e doğru ilerledi.[394] Bölgede ilerlerken Heştadser'e kadarki her geçitte nöbetçi karakollar kuruyor, tedbiri elden bırakmıyordu. Babek'in merkezi olan Bezz'e giden geçitleri ele geçiriyordu. Heştadser bölgesine gelince burada karargah kurup burada konakladı ve çevresine hendekler kazdırdı. Çevresindekilerle burada istişarede bulunan Muhammet, onların tavsiyesi ile savaş düzenine geçti ve ordusunu hazırladı. Kazandığı geçici bazı başarılar ona cesaret vermişti. Fakat Babek'in adamları devamlı olarak her geçitte onları gözetliyorlar ve Babek'e devamlı haber veriyorlardı.

İşte bu sırada Muhammet b. Humeyt Tûsi komutasındaki Abbasi ordusu Heştadser dağlık bölgesinde Babek'in beklen-

---

391 İbnü'l-Esir, VI, 403.
392 Taberî, V, 178.
393 Yakubî, II, 420.
394 Taberî, V, 178.

medik ani bir saldırısıyla karşılaştılar ve ordudaki askerler korku ile kaçıştılar. Muhammet direnmeye çalışsa da kendisi ve ordusunun büyük bölümü öldürüldü. Kalanlar ise esir alındı. Abbasilerin en parlak yıllarında merkezden bütün teçhizatlarıyla gönderilen dördüncü düzenli orduda böylece Babek tarafından yok edilmiş oldu. Bu olaya çok üzülen Memun, Abdullah b. Tahir'e derhal Babek ile savaşa başlamasını emretti ve ona Kuhistan ve Azerbaycan topraklarını ona verdi.[395]

Abdullah b. Tahir'in ordusu ile Azerbaycan topraklarına girdiği, Babek ile savaşa başladığı, Babek'in onunla baş edemeyeceğini anlayınca muhkem bir kaleye sığındığı ve Hurremilerin dağıldıkları gibi rivayetler mevcutsa da [396] bunlar tarihi verilerle uyumluluk arz etmemektedir.[397] Çünkü tarihi kaynakların verdiği bilgiye göre, Abdullah b. Tahir Azerbaycan'a atanmış, fakat gitmeden önce Horasan valisi kardeşi Talha b. Tahir'in ölümü üzerine Memun Abdullah b. Tahir'e Horasana gitmek ya da Azerbaycan bölgesine savaşmaya gitmek üzere tercih yapmasını istemiş, Abdullah b Tahir de Babek ile savaşmak yerine Horasan'a gitmeyi tercih etmiştir.[398]

Bu dönemde 217/832 halife Memun, Ali b. Hişam'ı, Kum, Isfahan, Azerbaycan taraflarına görevlendirdi. Bu aynı zamanda Babek işini ona havale etmesi demekti.[399] Fakat onun halka zulümler yaptığını duyunca öfkelenerek, dönemin ünlü Arap komutanlarından Uceyf b. Anbese'yi Ali b. Hişam'ı yakalayıp getirmek üzere görevlendirdi. Bunun üzerine Ali b. Hişam, Uceyf'i öldürüp Babek'e iltihak etmek istedi. Fakat çabuk davranan Uceyf, onu yakalayıp Memun'a getirdi. Memun da Ali b. Hişam'ı öldürdü ve onun ihanetlerini ayrıntısıyla anlatan bir mektubu da halka okunmak üzere yazdırıp ilan ettirdi.[400] Babek üzerine görevlendirilen bir valiyi Halife yakalayıp öl-

---

[395] İbnü'l-Esir, VI, 413;Nizamülmülk, 318.
[396] Nizamülmülk, 318.
[397] Hüseyin Kasım, 230; Kurt, 73.
[398] Taberî, V, 180,
[399] İbnü'l-Esir, VI, 415.
[400] Taberî, V, 216.

dürmek zorunda kalmıştı. Böylece bu komutanların birbirleriyle mücadeleleri yüzünden tam bir netice alınamadı. Dikkat edilirse artık Babek bir cazibe merkezi oluyor, komutanlar bile belki de korkudan onun yanına geçmek istiyorlardı ve Memun artık Babek'in üzerine gönderecek komutan bulamıyordu.[401]

Öte yandan, 218/833 de Memun adeta Babek'in işini kolaylaştıran bir icraatla Bizans seferine çıktı. Bu Anadolu seferi Hurremîler için bulunmaz fırsattı. Çünkü doğu bölgesi korunmasız kalmış ve hilafet güçleri Anadolu'da bulunuyordu.

Böylece Babek taraftarları Cibal, Isfahan, Masebazan, Fars, Kuhistan'da ayaklandılar. Hatta kararlaştırdıkları bir gecede sözleşip bu şehirleri yağma ettiler. Erdebil-Mugan bölgesi arası bölgeleri ele geçirdiler.[402] Isfahan'da isyan edenlerin başında Ali Mezdek isimli bir kişi isyanın başını çekiyordu. Yirmi bin kişi ile Kerhi işgal ettiler ve birçok insanı katledip bir kısmını esir alarak Babek'e katılmak üzere Azerbaycan'a gittiler.[403] Hurremîler Hemedan'ı alıp, hilafetin doğusu ile Bağdat arasındaki irtibatı keserek hilafete büyük bir darbe vurdular. En önemlisi hilafetin gelirini yani haraç yolunu kesmişler, ekonomik olarak hilafeti dar boğaza sokmuşlardı.

Memun'un Babek meselesinde yaptığı yanlış, devamlı bir şekilde meseleyi ikinci planda tutmasıdır. Memun kendince daha önemli gördüğü Bizans'a seferlere çıkıyor ve kendi topraklarındaki meseleyi halletmeyi devamlı tehir ediyordu. Böylece hilafet Babek meselesine yoğunlaşamadı. Bu da meselenin kangren olmasına sebep oldu. Ayrıca meselenin üzerine yoğun bir şekilde eğilememesinin sebeplerinden biri de Memun o yıllarda Kuran'ın mahluk olup olmadığı meselesiyle uğraşıyordu ve Bağdat hararetli kelami tartışmalara gömülmüştü.

İlk başlarda bu isyana önem vermeyen Memun, yaptığı yanlışı geç anlamış ve Bizans seferi dönüşünde vefat etmeden önce yerine geçecek kardeşi Mutasım'a Babekiyye ile savaşma-

---

401 Hüseyin Kasım, 231.
402 İbnü'l-Esir, VI, 441.
403 Nizamülmülk, 318.

sını onların üzerine cesaretli, metanetli, dikkatli bir komutan göndermesini ona mal takviyesi yapmasını, Hurremiyye işini sıkı tutmasını, şayet savaş uzarsa bizzat kendisinin de savaşa katılmasını vasiyet etmişti.[404]

Mutasım Dönemi

Mutasım dönemi, Babek meselesinin en yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. Mutasım, Memun döneminden beri bu meselenin halli için değişik çözümler düşünüyordu. Memun döneminde kendi kurduğu Türklerden oluşan birliklerle değişik ayaklanmaları bastıran Mutasım, Babek isyanını da bu birliklerle çözmeye karar verdi. Ona göre mesele ordudan kaynaklanıyordu. Eğer orduda bir değişim sağlanırsa bu mesele halledilebilirdi.

Mutasım, Babek meselesini ciddi tutuyor, gereken ne varsa yapmaya çalışıyordu. Bütün mesaisini bu isyana yöneltiyor devletin bütün imkanlarını bu iş için seferber ediyordu. O, işin vahametini anlamıştı. Abbasi hilafeti yıkılışa gidiyordu. Babek üzerine gönderilecek komutan bulunamıyor, ordu kurulamıyordu.

Bu tehlikenin farkında olan Mutasım, Memun dönemindeki mağlubiyetlerin sebeplerini iyi gözlemlemişti. Bundan dolayı Abbasi tarihi ve belki de orta çağ İslam dünyasında, tarihin akışını değiştirecek daha önce ufak çaplı başlatılmış olan orduya Türklerin alımı kararını yoğunlaştırarak bir anlamda Abbasi imparatorluğunun ömrünün uzamasını sağladı. Değilse Babek isyanı, Abbasi İmparatorluğunu alabildiğince sarsmış ve yıkılma noktasına getirmişti.

Mutasım, ordunun içindeki askerler arasında Arap-Fars rekabetini gözlemlemişti. O, Atlas okyanusundan Hint okyanusuna kadar geniş sınırları olan imparatorluğun, askerlik özellikleri pek kalmamış, savaşa isteksiz hale gelen ve israfa dalmış bulunan Arap ve Farslardan oluşan bir ordu yerine, arka arkaya çıkan ayaklanmaları bastıracak, savaşa istekli, muharebede ma-

---

[404] İbnü'l-Esir, VI, 428.

hir, çevik, hazır, komutanlarına itaat eden, dönemin dini-felsefi tartışmalarına karışmayan, savaşta sebat eden bir ordu ile yönetilebileceğini düşünmekteydi.[405] Türkler bu iş için biçilmiş kaftandı.[406] Onun bu düşünceleri meyvesini verecek, bu düşüncelerle kurduğu Türklerden oluşan ordu, yirmi yıllık Babek gailesini ortadan kaldıracaktır.

Mutasım, iktidarının ilk günlerinden itibaren artık zirveye çıkmış Babek ayaklanması ile uğraştı. 218/833'de Memun'un ölmesi üzerine Hemedan, Isfahan, Masebazan, Mehrucan halkından büyük bir grup, Hurremîlere katılarak büyük kalabalıklar oluşturdular.[407] Mutasım'ın üzerlerine gönderdiği komutanlardan İshak b. İbrahim, 60 bin (bazı rivayetlerde 100 bin)[408] civarında isyancıyı öldürdü. İshak'ın yaptığı başarılı savaşlar sonucu birçok Hurremî Bizans'a kaçmak zorunda kaldı.[409] İshak, Hurremîler ile yaptığı savaşlardan ele geçirdiği birçok kadın ve çocukla beraber Bağdat'a geldi.[410] Bu durum Babek için bir anlamda geriye dönüşün başlangıcıydı denilebilir.

Mutasım, daha sonra Ebû Said Muhammed'i Babek'e karşı görevlendirdi. Ebû Said'in görevi savaştan çok Babek'in Zencan ve Erdebil (Harita-2) arasında tahrip ettiği kaleleri onarmak, ayrıca ileride yapılacak savaşlar sırasında Erdebil'e erzak getirecek kimselerin yollarını korumak üzere kalelere adamlar yerleştirmekti.[411] Daha çok kendisinden sonra komutan olacak Afşin'e zemin hazırlamaktı.

Ebû Said bu önemli görevler sırasında kaleleri inşa ederken Babek'in adamlarının bir baskından döndüğünü haber alıp bunları takip etti ve Babek'in ordusu ile karşılaştı. Onlarla şiddetli bir savaşa tutuştu, onları yendi ve ellerindeki daha önceki

---

405 Ali İbrahim Hasan, *Tarihü'l-İslami'l-Âmm* Mısır, trz, 415.
406 Cahız, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev;Ramazan Şeşen, Ankara, 1988, 61 vd.
407 İbnü'l-Esir, VI, 441.
408 İbn Kesîr, X, 281.
409 İbn Kesîr, X, 281.
410 Taberî, V, 207; İbnü'l-Esir, VI, 445.
411 Taberî, V, 210.

savaşlarda elde edilmiş esirleri kurtardı. Bu savaş Babek'in aldığı en önemli ilk yenilgi idi.[412]

Mutasım'ın iktidara gelişiyle Babek'in talihinin ters döndüğünü görüyoruz. Önce İshak b. İbrahim'in daha sonra da Ebû Said'in vurduğu darbeler Babek için çok kötü olmuştu. En azından bölgedeki insanlar üzerindeki Babek korkusu atılmıştı. Artık bundan sonra Babek bozulan imajını doğrultamayacaktır. Bu arada Ebû Said'in vurduğu ağır darbeden başka, bir ağır darbe de dost olarak yaşadığı Muhammet b. Buays'dan geldi.

Bu şahıs Azerbaycan bölgesinde Şahi ve Tebriz kalelerinde(Harita-2) Babek taraftarları ile dost geçinip sulh içinde yaşıyordu. O dönemde biraz da buna mecburdu. Çünkü Babek'ten korkuyordu. Aslında Babek'in düşüncelerine benzer düşünceler içinde olan ve daha önce haklarında bilgi verdiğimiz Sülûk'lardan biriydi.

Babek taraftarları, buraya uğrayıp yer, içerlerdi ve Muhammet b. Buays onları burada ağırlardı. Muhammet'e güven duyarlardı. Bu dönemde Babek, İsmet el-Kürdi isimli komutanını bu bölgeye akınlar yapmak üzere göndermişti. Bunlar eski adetleri üzere buraya uğradılar. Muhammet bunları yine ağırlayıp şarap içirdi ve hepsini sarhoş ettikten sonra, komutanları İsmeti esir alarak, ona askerlerini teker teker çağırttırdı ve her gelen askerin boynunu vurdurttu. Durumu öğrenen diğer askerler kaçtılar. Muhammet tutuklu İsmet el-Kürdi'yi de Mutasım'a gönderdi. Mutasım bu şahıstan Babek'in savaş taktiklerini, Bezz'e giden güvenli yolları, buralarda nasıl savaşılacağı konusunda bilgiler aldı. Babek'in nasıl bir taktik izleyeceğini öğrendi.[413]

Afşin

Babek'in yükselişi durmuş ve gerilemeye başlamıştı. Arka arkaya darbeler alıyordu. Bu durum onun düşmanlarını ve rakiplerini cesaretlendirmişti. Hilafeti yaklaşık olarak yirmi yıldır

---

[412] İbnü'l-Esir, IV, 447.
[413] Taberî, V, 210.

meşgul eden bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için yeni halife Mutasım, Mısır valiliği sırasında yanında bulunan ve Mısır isyanlarını bastırmakla şöhret kazanan Afşin el-Hacibi[414] bu işle görevlendirdi.[415] Afşin'in Hacib sıfatı onun Mutasım'a yakınlığını ve bir dönem perdedarlık görevi yaptığını göstermektedir. Artık Babek'in karşısında onunla mücadeleye önem veren bir sultan ve bu sultanın desteklediği çok yetenekli bir komutan olan Afşin b. Haydar b. Kavus vardı. Bu süreç iki yıl sürecektir. 220-222(835-837)

Afşin, 220/835 de yola çıktı.[416] Mutasım ile Afşin arasında kurulan çok iyi çalışan bir Berid(posta) teşkilatı ile Bağdat'a her gün haber geliyor ve Afşin'in ihtiyaçları anında gönderiliyordu.[417] Askeri bir deha sayabileceğimiz Afşin, hilafetin bir türlü çözemediği Babek meselesi konusunda acele etmedi. Acele edenlere de kanmadı. O, ilk önce bölgeyi tanımaya çalıştı. Babek ile ciddi savaşlar yapmadan önce birçok hazırlıklara girişti. Erdebil ile Berzend şehirleri arasındaki ticari kapasitesi yüksek yola hakim[418] olabilmek için bu bölgedeki kaleleri onarttı ve buralardaki kale ve yolları zapt etti. Babek'i ekonomik olarak besleyen yolları kapatabilmek için bölgedeki kalelere askerler yerleştirdi ve Babek'e karşı şehirlerden asker topladı.[419]

Karargâhını Berzend'e kuran Afşin, daha önce Babek'e büyük darbe vuran Ebû Said'i, Huşş bölgesine, Haysem Ganevi'yi, Erşek'a bıraktı. Her ikisi de bulundukları yerlere Babek'in saldırısından endişe ederek hendek kazdırttılar. Aleveyh Averiş'i, Erdebil yakınlarındaki Hısn en-Nehr'e yerleştirdi. Bunlar bir kaleden diğerine yolcuları muhafızlarla birlikte taşıyorlar ve birbirlerine teslim ediyorlardı ve yol güvenli-

---

414 Bağdadî, 239.
415 İbn Kesîr, X, 282.
416 Taberî, V, 210.
417 Faruk Sümer, "Abbasiler Devrinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin", *Belleten*, Ankara, 1987, C.LI, sayı; 200, s. 655.
418 Zeki Velidi Togan, *Azerbaycan Tarihi Coğrafyası*, byy. trz, s. 46.
419 Yakubî, II, 434.

ği sağlanmış oluyordu.[420] Böylece Babek'i her yönden besleyen yollar ele geçirilmiş ve bununla Babek ekonomik olarak çökertilmiş olacaktı. Ayrıca Abbasilerin ekonomik ve siyasi açıdan önem verdikleri yollar denetim altına alınmış ve topluma da hilafetin güçlü olduğu ve duruma el koyduğu hissi verilmiş olacaktı. Afşin bu arada Bağdat'la haberleşmeyi de hızlandırmıştı.

Afşin bu hazırlıkları yapmakla kalmadı. Babek'in casuslarını da elde etti. Bunlara Babek'in verdiğinin iki katı para verip, ihsanlarda bulunarak, onlardan Babek'in merkez olarak kullandığı Bezz şehri, kullandığı yollar, plan ve hedefleri konusunda bilgiler aldı.[421] Fakat Afşin'in böyle güçlü bir şekilde Babek üzerine saldırıya geçmesi, bölgede yaşayan Batınilerin de Babek'in etrafında toplanmasına ve onun etrafında kenetlenmesine sebep olacaktı.[422]

Erşek Savaşı

Afşin, karargahını Berzend'de (Bkz. Harita-2) kurmuştu.[423] Bu arada Bağdat'tan Afşin'in ordusuna takviye devam ediyordu. Mutasım, Afşin'in ordusuna Boğa el-Kebir ile erzak göndermiş ve bu erzak Erdebil'e ulaşmıştı. Durumu haber alan Babek'in adamları Boğa el-Kebir'e saldırmaya karar vermişlerdi. Babek'in saldıracağını haber alan Afşin, haberi teyit ettirdikten sonra Boğa el-Kebir'e haber göndererek Hısn en-Nehr'e gelmesini istedi.[424] Kendisi de buraya gelerek hazırlığını yaptı. Burada gizlenen Afşin ne davul çaldırdı, ne sancak astırdı. Askerlere sessizce ilerlemeleri emredildi.

Bu arada Boğa el-Kebir için yola çıkan Babek ve taraftarları Afşin'in kendilerini takibinden habersiz ilerlediler. Afşin'in öncü birliğini tuzağa düşürüp hepsini öldüren Babek, hiçbir

---

[420] Taberî, V, 210.
[421] İbnü'l-Esir, VI, 448.
[422] Nizamülmülk, 319.
[423] Bkz. Togan, 46.
[424] İbnü'l-Esir, VI, 450.

ganimet elde edemedi ve Afşin'in diğer bir komutanı Heysem Ganevî'yi Erşek kalesinde sıkıştırdı. Babek, Erşek'te Heysem'i sıkıştırırken, Afşin üzerine çıkageldi ve burada tuzağa düşürdüğü Babek'in süvarilerinden küçük bir grup dışında, hepsini öldürdü. Babek Muğan'a, oradan Bezz'den yanına yardıma gelen askerlerle Bezz'e kaçtı. Afşin de Berzend'e geri döndü.[425] Babek bir mağlubiyet daha almıştı.

Bu yıl 220/835'de Afşin'e yine erzak gelirken, Babek'in askerleri kafileye saldırarak bu erzakı ele geçirdiler. Afşin ve askerleri sıkıntıya düştüler. Afşin kalelere yerleştirdiği adamlar için Merağa (Harita-2) hakiminden erzak istedi, o da acele olarak gönderdiği kervanda hayvanların taşıdığı erzaklar dışında, bine yakın sığır bulunuyordu. Bu kervandaki erzak da Babek'in eline geçti, Afşin'in askerleri iyice sıkıntıya girdiler. Bunun üzerine Afşin, Şirevan hakiminden erzak istedi ve nihayet buradan yetişen erzak ile askerlerin sıkıntısı giderildi.[426]

Eğer Afşin bölgedeki kaleleri onarmasa ve oralara asker yerleştirmese idi, ordusu orada telef olabilecekti. Bu da Afşin'in Babek'e karşı gerçekleştirdiği uzun süreli savaşta aldığı önlemlerin ne kadar yerinde olduğunu göstermektedir.

Heştadser Savaşı

Kışı karargahında geçiren Afşin, 221/836 yılında Boğa el-Kebir'i Heştadser bölgesini kontrol etmek üzere gönderdi. Kendisi de diğer yönden hareket ederek Bezz'e altı mil mesafe de olan Dervez'de buluşacaklardı. Bu arada Boğa, Afşin'e danışmaksızın yanına gerekli erzakı alarak Bezz bölgesine girdi ve burada kalmaya başladı. Boğa'nın gönderdiği bin kişilik gruba baskın yapan Babek, hepsini öldürdü, iki askeri de durumu anlatsınlar diye Afşin'e gönderdi. Bu arada Babek tarafından zor duruma düşürülen Boğa, durumunu Afşin'e bir mektupla bildirdi. Afşin, Boğa'ya adamlar göndererek belirlenen bir günde ortak saldırı yapacaklarını bildirdi. Belirlenen günde Afşin ha-

---

425 Taberî, V, 211.

426 İbnü'l-Esir, VI, 451.

reket etti. Boğa da hareket etti, fakat Boğa soğuktan dolayı ordusunu geri çekmek zorunda kaldı.

Afşin, bu sırada Babek'e saldırıya geçerek bozguna uğrattı ve Babek'in hanımını esir aldı, karargahını ele geçirdi, Babek kaçtı, Afşin geri döndü. Boğa ise Afşin'in diğer taraftan Bezz'e ilerlediğini zannederek Heştadser'e ilerledi. Babek'in geri dönen askerleriyle karşılaştı ve onlarla savaşıp Bezz'e ilerledi. Ancak bilmediği bir bölgede korumasız olarak kaldı. Gece çok kar yağdı. Bulundukları yerde sıkışıp kalmışlar, soğuktan hareket edemez hale gelmişlerdi. Erzakları tükenmişti. Hava normale dönünce Afşin'in Bezz'e ilerlediğini sanarak oraya doğru yürüdü, şehre yarım millik mesafe kalmıştı. Fakat Boğa, bu arada kendisine ulaşan, Afşin'in Babek'in bir saldırısı sebebiyle geri döndüğü ve Bezz'e ilerlemediği şeklindeki haberi teyit ettirince yanıldığını anladı, geriye doğru çekilmeye çalıştı, fakat iş işten geçmişti. Geri çekilirken Babek'in ani saldırısından çekinerek hızlı hareket edebilmek için, silahlarını, ağırlıklarını hatta silah yüklü katırlarını terk ediyorlardı. Boğa, korunmaya elverişli bir dağın tepesinde karargah kurarak burada konaklamaya başladı.

Sonunda Babek, Boğa ve ordusunu kuşattı ve hiç beklemedikleri bir yönden onlara saldırdı. Boğa'nın ordusu dağıldı kendisi de canını zor kurtardı. Kaçan askerleri ise Babek takip ettirmedi.[427] Babek üzerine gönderilen altıncı düzenli orduyu da bu şekilde yenmişti. Fakat bu, onun son galibiyeti olacaktı.

Babek, bu arada sürekli vur kaç taktikleri ile Afşin'in düzenli ordusunun moralini bozuyor, onları bezdiriyordu. Geçit vermez dağlar arasında Babek bir türlü ele geçirilemiyordu. Fakat Afşin acele etmiyor, akıllı manevralarla Babek'in sonunu hazırlıyordu. İki taraf arasında süren savaşlar, kış mevsiminde azalıyor ve ordular karargahlarında günlerini geçiriyorlardı. Afşin, bahara kadar saldırılara ara vermeye karar verdi ve askerler kışlaklarına dağıldılar.[428]

---

[427] Bkz. Taberî, V, 218.

[428] İbnü'l-Esir, VI, 458.

Babek işinin zorlaştığını görünce halka yönelik saldırılarını azaltıp saldırılarını daha çok askerlere yöneltmeye ve halkın sevgisini kazanmaya çalışıyordu.[429] 222/836 yılında Babek'in çok önem verdiği komutanlarından Türk asıllı Tarhan, Afşin'in saldırılara ara vermesinden faydalanarak, Babek'ten izin almış kışı geçirmek üzere köyüne gitmişti. Afşin durumu öğrenip gizlice Merağa'da bulunan bir Türk'e haber gönderip Tarhan'ı öldürmesini istedi. O da gizlice köye gidip Tarhan'ı öldürdü ve kafasını kesip Afşin'e gönderdi. [430] En önemli komutanının öldürülmesi Babek için büyük bir darbe oldu.

Bu arada Bağdat'la haberleşmeler devam ediyordu. Halife sürekli, savaş için gereken yardımları gönderiyordu. Bu yıl Mutasım, Cafer b. Hayyat'ı yardımcı kuvvetler başında Afşin'e gönderdi. Ayrıca İtah et-Türkî eliyle askerlerin nafakası için otuz milyon dirhem gönderdi. Bu meblağı Afşin'e teslim eden İtah geri döndü.[431]

Aynı yıl, Afşin, casusları vasıtasıyla Babek'in komutanlarından Azin'in ailesinin ve çocuklarının bulunduğu bir kaleyi öğrendi ve hemen zorluklar içerisinde bu sarp kaleye çıkarak buradaki Azin'in ailesi ve çocuklarını ele geçirdi. Geri dönerken tedbir olarak arkasında nöbetçi askerler bırakıyordu. Durumu haber alan Azin, Afşin kuvvetlerine saldırdı. Afşin, karşı saldırıya geçerek Azin'i püskürttü. Fakat Azin, ailesinden bir kısmını kurtarmayı başardı.[432]

Bezz'in Ele Geçirilmesi

Babek'in yakalanması konusunda genel kabul gören görüşü aktarmadan önce Nizamülmülk'ün, farklı bir anlatımına değinmek istiyoruz. Onun anlattığına göre; Afşin bir meydan muharebesinde sahte ricatla kaçmış ve Babek'i tuzağa çekerek seksen binden fazla Babek askerini öldürmüş, Babek'i de esir

---

[429] İnan, 54.
[430] Taberî, V, 218.
[431] İbnü'l-Esir, VI, 461.
[432] Taberî, V, 220.

almıştı.[433] Fakat hemen hemen bütün İslam tarihçilerinin, Babek'in Bezz ele geçirilmesi üzerine kaçtığı ve Ermenistan'da yakalandığı şeklindeki anlatımları tarihi verilere daha uygun düşmektedir. Şimdi bu olayı detaylıca aktarmaya çalışalım.

Babek ile savaşta artık son safhaya gelinmişti. Babek artık kalesine sıkışmıştı. Baharla birlikte Afşin'in son bir hamle yapması bekleniyordu. Bezz dışındaki Babek'in bütün üsleri Afşin'in eline geçmişti.

Afşin Bezz'e yavaş yavaş yaklaşarak Babek'in etrafındaki çemberi daraltıyordu. İşi sıkı tutuyor, geçtiği dağ geçitlerindeki önemli yerlere nöbetçi askeri karakollar kuruyordu.[434] Bu karakollar birbirlerine durumu haber vereceklerdi. Afşin daha önce gönderilen komutanların karşılaştığı durumlara düşmek istemiyordu. Askerleri tehlikenin olmadığını söyleseler de o bu işe önem veriyordu. Ayrıca Babek'in askerlerinin bulunabileceği sığınakları araştırıyordu. Babek'in bu sarp dağ geçitlerinden aniden saldıracağını biliyordu. Hatta nöbetçi askerlerini bütün gece atlarının üzerinden indirmiyordu. Bu dağ geçitlerinde her an bir baskın olabilirdi. (Bkz.Resim-II)

Mutasım da Afşin'e gönderdiği mektuplarla bu konuda benzer uyarılarda bulunuyordu. Afşin'in askerleri ise acele ediyorlardı. Babek ile aralarında dört fersah (1 fersah=8 km.) olmasına rağmen düşman sanki karşılarındaymış gibi hareket etmeleri onları utandırıyor ve Afşin'e *"artık yenilsek de yensek de bir an önce gidelim saldıralım"* gibi tekliflerde bulunuyorlardı. Fakat Afşin bu şekilde bir uygulamayı halifenin emrettiğini belirterek beklemeyi sürdürüyordu.

Afşin, bu arada bölgeyi tanıyan insanları topluyor ve dağlardaki geçit ve sığınakları öğrenmeye çalışıyordu. Bu günlerde karşılaştığı iki Babek birliğine de tuzak kurulmuş olabileceği endişesi ile saldırmadı. Afşin dağ tepelerine piyadelerini yerleştirebileceği yerler aradı ve böyle yerler bulunca, ustalar getirtip buraları siper haline getirinceye kadar buralarda çalıştırttı. Aynı

---

[433] Nizamülmülk, 319.

[434] Taberî, V, 220.

zamanda iç taraflara hendekler kazdırttı ve kendisi de bu ustaları askerleriyle korudu, erzak yardımını sağladı. Buralarda yaptırdığı askeri sığınakları tamamlayınca bu tepelere piyade askerler yerleştirdi. Böylece bu dağ tepelerini ve geçitlerini Babek'in kullanmasına engel olacak ve Babek'i Bezz'de kuşatmış olacaktı.[435]

Babek işin ciddi olduğunu fark edince Afşin'in askerlerinin sayısını öğrenmek amacıyla bir elçi gönderdi. Elçi, Afşin'e kuru peksimet yemekten bıktıklarını belirterek Babek'in taze yiyecekler, acur, salatalık ve karpuz gibi meyveler gönderdiğini söyledi. Bununla kendisinin bolluk içerisinde Afşin'in askerlerinin zorluk içerisinde olduğunu bildirmiş oluyordu. Bunu fark eden ve yiyecekleri kabul eden Afşin, elçiye ordusunun sayılarını ve tepelere kurduğu karakol ve kaleleri gösterip, bunları Babek'e anlatmasını istedi. Bununla Babek'i korkutmak istiyordu.[436]

Afşin, bölgeden Bezz'e açılan bütün geçitlere ve dağlara nöbetçiler koydurtmuştu. Askerlerine Babek taraftarlarının tahrik edici sataşma, hakaret ve sövgülerine cevap vermemelerini istedi. Çünkü Babek taraftarları bu karakollarda nöbet tutan askerlere sataşıyorlar, onları peşlerine düşürüp tuzağa çekmek istiyorlardı. Fakat Afşin, ordusunu denetlerken, askerlerinden kesinlikle yerlerinden ayrılmamalarını istemişti. Babek'in askerlerinin tahrikleri boşa çıkıyor ve Afşin ile Babek arasındaki soğuk savaş sürüyordu. Bunun yanı sıra Afşin, askerlerinin çokluğunu Babek'e hissettirmek ve moral olarak çökertmek için davullar çaldırıyordu.

Afşin, Bezz çevresinde kontrollerini sıklaştırıyordu. Bu arada bölgeyi tanıyor, çevreye alışmış oluyordu. Bölgedeki hiçbir yere askersiz gitmiyor, birliklerini topluca bir yerde bulundurmuyor, geçitlere girerken dikkatli bir şekilde dolaşıyordu. Artık karargahının bulunduğu tepeye çıkıp Babek'in sarayını seyredebiliyordu. Babek taraftarları ise şarap içip, zurna çalarak

---

435 Taberî, V, 222.

436 İbnü'l-Esir, VI, 464.

moral bulmaya çalışıyorlardı. Afşin, sıcak bir savaş olmaksızın yavaş yavaş hareket ederek Babek'in tuzaklarını boşa çıkarıyordu. Hatta bir ara Afşin'in komutanlarından Cafer b. Hayyât'ın Bezz çevresinde dolaşan birliğine Babek taraftarlarının saldırması üzerine Cafer ve askerleri Afşin'e danışmaksızın Babek taraftarlarına karşı saldırıya geçmişler, onları kalenin kapısına kadar kovalamışlardı. Bu olay üzerine Afşin, planını bozduğu gerekçesi ile Cafer'e çok kızmıştı. Çünkü Afşin, Babek'in birçok gizli sığınaklara asker yerleştirdiğini biliyor, onların sıkılarak ortaya çıkmasını bekliyor, herhangi bir saldırı durumunda onların Afşin ve askerlerini tuzağa düşüreceklerini biliyordu.

Afşin'in askerleri de iyice sıkılmışlardı. Bir an önce savaş istiyorlardı. Bu arada Afşin'in ordusu çemberi daraltmış ve Bezz kalesine ulaşmıştı. Cafer'in Bezz'e saldırısı üzerine bir takım gönüllüler de Cafer'e yardıma koştular, Cafer Afşin'den yardım istedi. Fakat Afşin, Cafer'e *"sen planlarımı bozdun, yavaşça geri çekil"* diye haber gönderdi. İşte bu sırada Babek'in sığınaklara yerleştirmiş olduğu askerleri savaş başladı zannederek yerlerinden çıktılar. Afşin bu olaya çok sevindi ve hamd etti.

Cafer ve adamları surlara tırmanmışken Afşin'in emriyle geri dönmeleri üzerine Afşin'e sert tarizlerde bulunmuşlardı. Fakat Babek'in taktiklerini iyi analiz eden Afşin, askerlerine eğer biraz daha devam etselerdi Babek'in askerlerinin saldıracağını belirtti ve arka bölgede sığınaklarda saklanan Babek'in askerlerini göstererek onları teskin etti. Çünkü böyle bir durumda Afşin'in bütün askerlerini öldüreceklerdi.

Savaşa gönüllü olanlar hala teskin olmuyorlar ve Afşin'in onlara engel olduğunu, eğer izin verse Bezz'i ele geçireceklerini söylüyorlardı. Afşin de gitmek isteyen gönüllülerin gidebileceğini, yeterli askerinin olduğunu belirtti. Onlardan bir kısmı gitmeye hazırlanırken, ortaya birilerinin rüyasında peygamberi gördüğünü, eğer Afşin işi ciddi tutmazsa ona dağlardan taş yağ-

dırılacağını söylediği orduya yayıldı.[437] Afşin, bunun üzerine kendisinin Babek konusunda niyetinin belli olduğunu belirtip *"eğer Allah taş yağdıracaksa bu kafir(Babek)i taşa tutardı ve bizi bu Hurremîlerin şerrinden kurtarırdı"* dedi.[438]

Bu noktadan sonra Afşin askerlerindeki coşku ve savaş isteğini karşılayıp kararlaştırılan bir günde savaşa başlanacağını duyurdu. Bu duyuru bütün orduda sevinçle karşılandı ve geri dönmek isteyen gönüllüler de gitmekten vazgeçtiler.[439]

Artık son merhaleye gelinmişti. Nihayet Afşin, savaş gününü belirledi, herkesin hazırlık yapmasını, yiyecek ve su almalarını, yaralı taşımak için sedyeler götürmelerini emretti. Gönüllülere istedikleri bir yön seçip saldırmalarını Cafer'e de istediği kadar asker ve malzeme ile bir taraftan harekete geçmesini söyledi. Ebû Said komutasında bir birliği de savaşa sokmadı ve gerekirse savaşmak üzere ihtiyat olarak geride bıraktı.

Nihayet Afşin'in emriyle savaş başladı ve askerler Bezz surlarına tırmanmaya ve kale kapısını zorlamaya başladılar. Afşin teşvik için öne atılanlara verilmek üzere birçok mallar gönderdi. Saldırının kapıda yoğunlaşması üzerine Babek'in askerleri huruç yaparak Cafer ve askerlerini püskürttüler. Kaleden attıkları taşlarla çok zayiat verdirdiler. Kaleye yaklaşılamıyordu. Birçok yaralının olması ve gönüllülerin fetihten ümitlerini kesmeleri üzerine gönüllülerden bazıları buradan ayrılıp şehirlerine döndüler.

Afşin, bu arada kale içerisindekilere haber göndererek kaleden ayrılmak isteyenlere eman verdi.[440] Bu hamle ile Babek'in etrafını boşaltmak istiyordu. Şiddetle devam eden savaş bir iki hafta ara verildikten sonra tekrar başladı. Buradaki savaşta neft gibi yakıcı silah türleri de kullanılıyordu. Afşin bin kişilik bir okçu birliğini Babek'in komutanı Azin'in bulunduğu tepenin yakınına konuşlandırdı. Yine ordudaki Fergana'lı Türk birlikle-

---

[437] Nuveyrî, II, 246.
[438] İbn A'sem, VIII, 473.
[439] İbnü'l-Esir, VI, 467.
[440] Taberî, V, 228.

rinin başındaki Beşir et-Türkî'yi bu tepenin alt kısmına yerleştirdi. Azin, Beşir ve ordusunu engellemek için içi taşlar doldurulmuş arabaları yukarıdan bırakıyordu. Ancak, Afşin'in kuvvetleri saldırarak bu bölge deki Azin'in gücüne önemli bir darbe vurdular.

Azin ile Beşir kuvvetleri arasındaki savaş bütün şiddetiyle devam ederken, savaşın kendi aleyhine ilerlediğini anlayan Babek zaman kazanmak istedi. Bezz surları üzerine çıkarak Afşin'le bizzat konuşarak eman istedi. Afşin çıkıp gidebileceğini belirtti. Fakat Babek vakit kazanmak niyetindeydi ve Mutasım'dan bir eman gelmesini istedi. Afşin de istediği zaman eman verileceğini bildirdi.[441] Babek ailesini ve çocuklarını hazırlayıp çıkıncaya kadar izin verilmesini istedi. Afşin ise hemen çıkıp gitmesini isteyince Babek de buna karşılık ihanete uğramamak için rehine isteyince, Afşin de ona rehine verebileceğini söyledi.

İşte tam bu sırada Afşin'e Beşir et-Türkî komutasındaki Ferganalı Türk birliklerinin kalenin diğer tarafından Bezz'e girdikleri ve saraylara kadar çıktıkları haberi geldi. Bunun üzerine Afşin, saldırarak şehre girdi ve çok şiddetli devam eden bir çatışma sonucunda Bezz'i ele geçirdi.[442] Babek'in saraylarda gizlediği 600 kişi karşı saldırıya geçerken, Babek de annesi ve çevresindeki yakın adamlarıyla Bezz'den ayrılıp Heştadser üzerinden kaçtı.[443] Şehirdeki sığınaklarda ve köşklerde bulunan Babek taraftarları, Afşin askerleri tarafından öldürüldü. Afşin kuvvetlerinin gece olunca saldırı olabilir endişesiyle, Bezz'den ayrılıp yakındaki askeri hendeklerine geçmeleri üzerine Babek, Bezz'e geri dönerek yanına yiyecek tedarik etti. Fakat Afşin'in tekrar dönmesi üzerine Ermenistan taraflarına doğru kaçtı.[444]

Afşin şehirdeki bütün saray ve köşkleri yıktırdı, kaleyi tekrar kullanılmaması için tahrip etti, neftçileri çağırıp sarayları

---

[441] İbnü'l-Esir VI, 473.
[442] Dineverî, 369.
[443] Mesûdi, IV, 60
[444] Taberî, V, 222.

yaktırdı.[445] Babek'in kalesi[446] 20 Ramazan 222[447]/27 Ağustos 837) tarihinde ele geçirildi.[448] Günümüzde hala şehrin kalıntıları mevcuttur. (Bkz. Resim-3) Böylece yirmi yıldır Abbasileri uğraştıran Babek isyanının bastırılması İslam dünyasında en büyük fetih olarak algılandı. Bu fetih bütün eyaletlere bildirildi.[449]

Bezz'de 3300 esir, 7600 kadın ve çocuk ele geçirildi.[450] Esirler ailelerine dağıtıldı, Eyaletlere haber salınıp, Arap tüccar ve beylerine ait kadın ve çocukların yakınları çağrıldı, gelen ailelerine iki şahit karşılığı rehineler teslim edildi. Yakınları bulunamayan pek çok esir ortada kaldı.[451] Burada bulunan kadınlar Babek'in arkasından ağlıyorlardı. Afşin'in "*yazıklar olsun sizi esir almadı mı*?" tarzındaki sorularına "*bize çok iyi davranırdı*" şeklinde ilginç cevaplar veriyorlardı.[452]

Babek'in Yakalanması ve İdamı

Afşin'in orduları şehre girince Babek, Bezz'den kaçmıştı. Daha önce aktardığımız gibi bazı yazarlar, Babek'in Bezz'de yakalandığını belirtse de[453] diğer klasik kaynaklarımız onun Ermenistan bölgesinde yakalandığı konusunda hemfikirdir. Babek, Bezz'den kaçınca Afşin onun Bizans taraflarına kaçması[454] ihtimali karşısında, bölgedeki Ermeni bey ve patriklerine birer mektup göndererek Babek'in görüldüğünde yakalanmasını ve teslim edilmesini emretti.[455]

Babek, Bizans'la yaptığı işbirliğini düşünerek Bizans'a sığınmak istiyordu. Fakat Bizans'ın siyaset gereği Abbasilere karşı iyi niyet göstergesi olarak kendisini Abbasilere teslim

---

445 Yakubî II, 434.
446 Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa*, Beyrut, trz. VI, 387.
447 Yakubî, II, 434; Taberî, V, 230; İbnü'l-Esir, VI, 463.
448 İbnü'l-Esir, VI, 459.
449 Makdisî, VI, 118.
450 Yakubî, II, 434.
451 İbnü'l-Esir VI, 474
452 Taberî, V, 231.
453 Nizamülmülk, 320.
454 Dineverî, 369.
455 İbnü'l-Esir, VI, 474.

edebileceğinden de korkarak öncelikle kardeşini Bizans'a göndererek durumu anlamak istedi. Tabi bu kararsızlık içinde kuzeye Kafkaslara sığınmayı da istiyor olabilir.[456]

Afşin, Babek'in yakalanması için Ermeniyye bölgesindeki bütün yolları tutmak üzere on beş ayrı birlik oluşturup bunları bölgeye göndermişti. Bu birlikler Babek'i Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki sık ormanlık bir bölgede sıkıştırmıştı. Fakat bu bölge süvarilerin giremeyeceği kadar sık ormanlık ve sulak bir yerdi.

Bu arada Mutasım, Babek'in teslim olması için eman mektubu göndermişti. Fakat Afşin mektubu götürecek bir elçi bulamamıştı. Babek'in adamları bile onu iyi tanıdıklarını söyleyerek öldürülmekten korkmuşlardı. Nihayet ailelerinin hayatını garantiye alınan iki kişi mektubu götürmüştü. Babek bunlardan birini öldürdü diğerini mektupla geri göndererek verilen emanı red etti. Bu giden elçilerle Babek'in oğlu da Babek'e teslim olması için mektup göndermiş, Babek ise cevabında, "*o benim oğlum değilmiş, söyleyin ona bir gün lider olarak yaşaması, 40 yıl hakir ve köle olarak yaşamasından iyidir*" demişti.[457]

Babek, bu bölgelerden kaçarken elbiselerini değiştirmiş,[458] tüccar ve yolcu kılığına bürümüştü.[459] O, Ermenistan taraflarına doğru kaçıyordu ve yanında pek kimse kalmamıştı.[460] Afşin ise Babek'i yakalamak için bölge yöneticilerine mektuplar göndermeye devam ediyor, Babek'i ele geçirmeleri istiyordu. [461]

Afşin'in askerleri bölgeyi her koldan sıkıştırıyorlardı. Bir yerde Ebû Sac[462] komutasındaki birlikler Babek'in üzerine bas-

---

[456] Hüseyin Kasım, 277.
[457] İbnü'l-Esir, VI, 474.
[458] Dineverî, 370.
[459] Yakubî, II, 434.
[460] Mesûdi, IV, 59.
[461] Yakubî, IV, 435.
[462] Bu komutana sonraki yıllarda bölgedeki gerçekleştirdiği başarılarından ve bölgeyi tanımasından dolayı Azerbaycan bölgesinin valiliği verilecek ve o da

kın yaptılar, kardeşi Abdullah, hanımı ve annesini yakaladılar, fakat Babek'i ellerinden kaçırdılar. Dağlarda saklanarak kaçıp Bizans'a sığınmak isteyen Babek, yiyecek sıkıntısına düşmüştü. Bu sırada civarda tarla süren bir çiftçiyi görmüş, uşağına para vererek, bu adamdan yiyecek alması için göndermişti. Bundan şüphelenen çiftçi o bölgede yaşayan Ermeni patriklerinden Sehl b. Sinbad'a (veya Estafana)[463] durumu bildirdi.

Sehl, bu şahsın Afşin'in uyarıcı mektuplarından dolayı Babek olduğunu tahmin etti ve çiftçinin yanında bulunan uşağın konuşması üzerine Babek'in yerini buldu, yanına vararak elini öptü, önünde eğildi. Onun için saygılı ifadeler kullandı. Daha sonra nereye gitmek istediğini sordu. Babek de Bizans'a gideceğini söyleyince ona "*ey melik*",[464] diye hitap ederek, köşküne gelmesini kimsenin onu bulamayacağını, sultanla arasında bir görev ilişkisi olmadığını, burada Babek'in evlatlarının da bulunduğunu belirtti.[465] Bazı tarihçiler, Sehl'in buradaki "evlatlar" ifadesini şu şekilde açıklarlar; "*Babek güzel olduğunu haber aldığı kadınlara zorla sahip olurdu. Böylece her bölgede onun tecavüz ettiği kadınlardan çocukları vardı.*"[466] Bu ifadeler bu tarihçilerin Babek konusunda kendi önyargılı kanaatleri olmalıdır. Bu iddiayı destekleyen bir rivayetlere rastlamıyoruz. Daha önce de Babekiyye'nin kadın konusundaki görüşlerini bahsederken belirttiğimiz gibi Sehl'in sözündeki "*evlatların*" ibaresi bir aile sıcaklığını ifade eden "*senin taraftarın*" anlamında olduğunu düşünüyoruz.[467] Özellikle bu tür Heretik yapılanmalar-

---

burada yarı-bağımsız ilk Müslüman Türk devleti olan "Saciler" devletini kuracaktır. Bkz. Yazıcı, 94.

[463] Abu'l-Ferec Gregory, *Abu'l-Ferec Tarihi*, Çev;Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987, I, 225.

[464] Mesûdi, IV, 60.

[465] Taberî, V, 230.

[466] İbnü'l-Esir, VI, 474.

[467] Makdisî'de geçen bir rivayette; Babek'in Sehl'in evinde bulunduğu sırada, onun gözü önünde, hanımına tecavüz etmesi de daha önce belirttiğimiz gibi kanaatimizce mümkün gözükmemektedir. Bkz, Makdisî, VI, 117.

da lidere de "*baba*" denmektedir. Bu ayrıntı gözden kaçırılmamalıdır.[468]

Babek, böylece Sehl'in tuzağına düşüp onun kalesinde kalmaya başladı. Babek Sehl'in kalesinde kaldığı sırada kardeşini İstafanos kalesine gönderdi. Bunun sebebi, kendisi veya kardeşinden biri yakalanırsa, diğeri Babekiyye davasını devam ettirmeliydi. Fakat Sehl durumu Afşin'e bildirdi ve kardeşi yakalandı. [469]

Sehl, Babek'i Afşin'e teslim etmek ve bu sayede Abbâsilerden bir paye almak istiyordu. Bunun için Afşin ile sürekli yazıştı ve Babek'in kaçmasından korkarak onlardan belirledikleri bir yerde beklemelerini istedi. Bu arada Afşin onun kesin Babek olduğunu anlamak için aşçı kılığında bir adamını gönderdi ve durumun gerçekliğini anladı.[470] Bu safhadan sonra Bebek'e bir tuzak hazırlayan Sehl bir gün Babek'e "*kalede çok sıkıldın, yanımdaki şahin ve köpeklerle birlikte ava çıkalım*" teklifini yaptı. Babek de bunu kabul etti. Sehl bu arada Afşin'e haber göndererek avlandıkları bölgeyi haber verdi. Babek işte bu av sırasında üzerinde beyaz bir cüppe varken, Afşin'in Ebû Said adlı komutanı ve askerleri tarafından yakalandı. Gelen askerler ona atından inmesini söyleyince, onlara kim olduklarını sordu, onlar da Afşin'in yanından geldiklerini söylediler.[471]

Bu şekilde tuzağa düşürülmesi üzerine Babek, Sehl'e küfrettikten sonra, "*Beni Yahudilere*[472] *sattın. Halbuki isteseydin sana bunların verdiğinden daha çok para verirdim*" dedi. [473]

---

[468] Gerek orta Asya kökenli, gerek Fars kökenli, gerekse Anadolu'da ki Heretik tarikat şeyhlerine (Baba İshak gibi) ve esnaf örgütlenmelerinde(Ahi Baba gibi) yaşlı ve toplumun liderliğini yapan veya geminin kaptanlığını yapan kimselere(Oruç reis için Oruç Baba gibi) saygı ifadesi olarak *Baba* unvanı kullanılmaktadır. Geniş bilgi için bkz.Fuat Köprülü, *Baba, İA*, İstanbul, 1986, II, 166; Süleyman Uludağ, *Baba, İA*, İstanbul, 1991, IV, 366.

[469] Taberî, V, 230.

[470] Bu aşçıdan şüphelenen Babek'in şüphelerinin izale edilmesi konusunda bkz. İbn A'sem, VIII, 475.

[471] Taberî, V, 231.

[472] Babekiyye'de bu ifade ile Müslümanlar kastedilir. İbnü'l-Esir, VI, 474.

[473] İbnü'l-Esir, VI, 474.

Sehl b. Sinbad'a bu işe vesile olduğu için bir milyon dirhem ödül verildi, hilatler giydirildi. Kendisinden haraç vergisi kaldırıldı, ayrıca Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan'ın bazı bölgeleri kendisine verildi.[474]

Babek'in yakalanması olayını Mesûdi farklı bir olayla aktarmaktadır. Bu rivayete göre; Babek Sehl'in kalesine yerleşti ve Sehl ona yemek getirdiği sırada, Sehl Babek ile aynı sofraya oturunca Babek *"sen nasıl benimle yiyebilirsin, sen benim seviyemde değilsin"* diye hakaret etmiş, bunun üzerine Sehl bir demirci çağırıp Babek'in ayaklarına pranga vurdurtmuş ve *"senin gibi sığır çobanı nereden melik olacak, tedbir bile almadın"* diye alay etmiş ve Babek'i Afşin'e teslim etmiştir.[475] İbn A'sem de benzer bir rivayette Sehl'in Babek'e içki içirip ayaklarını bağladığı anlatır.[476] Fakat, Babek'in şahsı ve uyanıklığı düşünüldüğünde, böyle bir yakalanma biçiminin makul olamayacağı, zayıf bir ihtimal olduğu ve ilk anlattığımız rivayetin daha tutarlı olduğu gözükmektedir.

Böylece Babek, Bezz'in ele geçirilmesinden yaklaşık yirmi gün sonra yakalandı. Bu haber, güvercinle Mutasım'a bildirildi.[477] Bunun üzerine bayram ilan edildi.[478] Eyaletlere zafernameler gönderildi.[479]

Bu arada Samarra'ya hareket etmeden önce Afşin Babek'e Azerbaycan toprağında görmek istediği yer olup olmadığını sordu. Babek de son kere Bezz'i görmek istediğini söyledi. Bunun üzerine son kere Bezz'e götürülüp ay ışığı olan bir gece buradaki harabeler, evler ve ölüler sabaha kadar gezdirildi.[480]

Afşin, Babek ve kardeşini uzun bir yolculuktan sonra Samarra'ya getirdi. Afşin, yanında Babek ile birlikte Berzend

---

474 Yaşar Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya, 2000, 64.
475 Mesûdi, IV, 60.
476 İbn A'sem, VIII, 472.
477 Mesûdi, IV, 60.
478 Makdisî, VI, 117.
479 Mesûdi, IV, 60.
480 Taberî, V, 232.

den hareket edip Samarra'ya gelinceye kadar Afşin'e her gün bir hilat ve at veriliyordu. Nitekim Afşin'e Babek ile savaştığı her gün için on bin, savaşmadığı her gün için beş bin dirhem verilmişti.[481]

Babek Samarra'ya yaklaştığı sırada binmesi için ona Hint sultanlarının Memun'a hediye ettiği büyük bir fil getirildi. File kırmızı-yeşil ipekler giydirilmiş, samur kürklerle, incilerle donatılmış, altın işlemeli atlaslar takılmıştı. Yanında aynı şekilde süslenmiş bir deve vardı. Babek'in başına o zaman için yalnız halifelere mahsus önemli bir simge olan incilerle süslenmiş bir Kalensuva giydirildi. [482]

Babek bu ilgiye şaşırmış *"bu ne böyle"* diye sormuştu. Onlar da *"güçlü padişahın hakir kuluna iyiliğidir"* demişlerdi.[483] Anlaşılıyor ki, Mutasım halkın gözünde kendi güç ve saltanatını yüceltmek ve Babek karşısında sarsılan imajını kavuşmak için düşmanını halkın gözünde büyük göstermek istemişti.

Halk yollara dizilmiş, kortej oluşturmuş ve Babek filin üzerinde kah sağa kah sola bakıyor, halk da ona *"Horasan şeytanı"* diye bağırıyordu.[484] Halkın önünden geçirilerek getirilen Babek[485] ve Afşin'i, Mutasım ile devlet adamları karşıladılar. Hatta saraya getirilmeden önce Mutasım yirmi yıldır kendilerine çok kötü anlar yaşatan Babek'in nasıl biri olduğunu merak ederek gizlice onu seyretti. Nihayet Babek saraya getirildi. Mutasım ona kim olduğunu sordu, o da Babek olduğunu söyledi. Mutasım bunun üzerine şükür secdesi yaptı.[486]

Babek, Mutasım'ın emriyle *"Nüdnüd"* ismiyle meşhur kendi celladına öldürtülmüştür.[487] Öldürüleceği gece çok içki

---

481 İbnü'l-Esir, VI, 478.

482 İbn A'sem, VIII, 476; O dönemde halifelerin kendilerine mahsus olmak üzere "Kalansuve" isimli bir başlık giydiklerini görüyoruz. İbn Sad, *et-Tabakatu'l-Kübra*, Beyrut, 1985, III, 30.

483 Mesûdi, IV, 61.

484 İbnü'l-Esir, VI, 478.

485 Mesûdi, IV, 60.

486 Mesûdi IV, 60.

487 İbn A'sem, VIII, 476.

içmiştir.[488] Öldürülürken işkence yapılarak önce elleri ayakları kesilmiş, karnı yarılmıştır. Babek ölürken yüzündeki korku alametleri ve sararma belli olmasın diye akan kanını yüzüne sürmüştür.[489] Akabinde Mutasım'ın emriyle daha çok acı duyması için kaburgaları arasından kalbine kılıç sokulmuştur. Fakat o, bu korkunç işkenceler karşısında çok metin davranmış ve yalvarmamıştır.[490] Mesudi'nin naklettiği, Babek'in son nefesini verirken, Mutasım'a hitaben "*ben senin kulun kölenim*" şeklindeki yalvarma sözlerinin, doğru olmadığı, Babek'in kararlı ve zilleti kabul etmeyen karakterine uymadığı kanaatindeyiz.[491]

Babek'in başı önce Bağdat'a götürülüp teşhir edildikten sonra Horasan'a götürülüp Hurremîlerin moralini kırmak için teşhir edilmiştir. Cesedinin başkent Samarra'da Meclisu'ş-Şurta[492] (Polis merkezi) karşısındaki bir tepede asıldığı belirtilir.[493] Asıldığı direğe bir asır sonra bile "*Haşabetu Babek*" "*Babek'in dar ağacı*" deniliyordu.[494] Sonraki yıllarda Samarra kenti halkının dağılıp kentin harap olmasına rağmen hala oradaki insanların bu bölgeye "*Kenise-i Babek*" dedikleri belirtilir.[495]

Aktardığımız rivayetler dışında bazı tarihçiler, Babek'in diri olarak asıldığını, bazıları ise sığır derisi içinde diri diri öldürüldüğü belirtmişlerdir.[496] Fakat ilk aktardığımız rivayet konusunda tarihçilerin çoğunluğu fikir birliği içindedir. Kardeşi Abdullah da Bağdat'ta idam edilmiş ve İshak b. İbrahim tarafından gövdesi Bağdat'ın doğu tarafında[497] halka teşhir edilmiştir.[498]

---

488 İbn Kesîr, X, 284.
489 Makdisî, VI, 116.
490 İbn Kesîr, X, 284.
491 Mesûdi, IV, 62.
492 Yakut, IV, 76.
493 Belazuri 334.
494 Mesûdi, IV, 62.
495 Nefisî, 154.
496 Nizamülmülk, 321;Sem'ânî, I, 243.
497 Yakubî, II, 435.
498 İbnü'l-Esir, VI, 478.

Babek'den sonra ailesinin durumu hakkında Nizamülmülk ilginç bir hikaye anlatmaktadır. Bu rivayeti yorumsuz olarak aktarmak istiyoruz; Mutasım, bir gün Kadı Yahya b. Eksem ile içki içerken bir odaya girer, biraz sonra çıkar ve içkiye devam eder, sonra başka bir odaya girer, biraz sonra çıkar içkiye devam eder, sonra üçüncü odaya girerek biraz durur ve çıkar, sonra gusül abdesti alır ve iki rekat namaz kılarak içki meclisine döner ve Yahya'ya şükür namazı kıldığını; bunun sebebinin üç odada üç büyük düşmanının kızları olduğunu, birinin Bizans Kayserinin, birinin Babek'in, birinin de Mazyar'ın kızları olduğunu ve üçünün de bekaretlerini bozduğunu aktarır.[499]

Afşin'in Akıbeti

Afşin'in ailesi, babasının Abbasi ordusu için getirildiği Uşrussana'da yöneticilik yapıyorlardı. Hassa ordusu içinde sivrilerek, Mısır'da gerçekleşen isyanların bastırılmasında büyük yararlılıklar gösteren Afşin,[500] Babek isyanını bastırarak, halifeliği adeta yıkılmaktan kurtarmıştı. Babek isyanı sonrası kendisine ödül olarak Sind valiliği verildi, taç giydirildi, zümrüt ve zebercetten hediyeler verildi, yirmi milyon dirhemle mükâfatlandırıldı. Halife, Afşin'in oğlu ile diğer bir Türk asıllı komutan olan Aşnas'ın kızını evlendirdi. Afşin böylece Türk komutanlar arasında ilk sıraya yükseltilmişti.[501]

Afşin'in bu yükselişi çok göze battı ve onu kıskananlar bazı olayları onun aleyhine kullanmaya çalıştılar. Onun bu durumu özellikle halifenin yanında önemli bir konumu olan Abdullah b. Tahir'in kıskançlığına sebep oldu.[502] Afşin'in kayın biraderi Mengüçür, Azerbaycan'da isyan edince Afşin'in ona destek olduğu iddia edildi.[503] Devletten para gasp ettiği, Babek'den sonra isyan eden Mazyar'ı isyana teşvik için mek-

---

499 Nizamülmülk, 322.
500 Sümer, 655.
501 Taberî, V, 233.
502 Kurt, 87.
503 Yakubî, II, 439.

tuplar yazdığı,[504] Sasaniliği ihya etmek için çalıştığı ve aslında Müslüman olmadığı[505] gibi sebeplerle tutuklandı ve sorgulandı.[506]

Afşin meselesinde klasik İslam tarihçileri genelde bu ithamları kabul etmektedirler.[507] İlginç olan, Babek yanlısı bir kısım yazarlar da Afşin'e yapılan ithamların gerçek olduğunu,[508]s iyaseten Babek'e karşı savaştığını ve Mazyar ile mektuplaştığını, belki de Babek'e karşı yaptığı yanlış savaştan dolayı günah çıkardığını, çünkü Babek'in Afşin'in üzerinde tesirinin büyük olduğunu belirtirler.[509]

Kanaatimizce Afşin, o günlerde vezir olan Ebu Duat'ın kıskançlığına[510] ve Mutasım'ın Afşin'e gösterilen ilgi ve iltifattan korkmasına kurban gitmiştir.[511] Eğer hakkında iddia edilen şekilde Babek ile bir işbirliği düşüncesi olsaydı, Babek ile savaşını çok ciddi tutmazdı. En azından pasif savaşabilirdi. Bu da onun için bir eleştiri olmazdı. Çünkü kendinden önceki birçok komutan yenilmişti. Ayrıca yapılan ithamlardan biri olan Afşin'in Sasanî krallığını tekrar ihya etmek istediği şeklindeki iddia, onun Türk asıllı olmasından dolayı mantıklı gözükmemektedir.[512]

Aleyhindeki bu iddiaların baş göstermesi üzerine Hazarlara kaçmak isteyen Afşin, 226/840 da tutuklandı. Ebû Duat mahkemede, Afşin'i sünnetsiz olmak,[513] Zerdüşt put hanesini camiye çeviren imama had uygulatmak, Mazyar'ı savaşa teşvik etmek, Kelile Dimne adlı kitabı okumakla suçladı. Afşin, İslam açısından da tutarsız olan bu iddiaları çok güzel cevaplandır-

---

504 İbn Kesîr, X, 293.
505 Şükri, 131.
506 Cuzi, I, 63.
507 Bkz. İbnü'l-Esir, VI, 511.
508 Bünyadov, 262.
509 Bünyadov, 260.
510 Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Beyrut, 1935, 63.
511 Sümer, 655.
512 Kurt, 87.
513 Dineverî, 370.

dı.[514] Fakat bunlar önemsenmedi ve Afşin 227/841'de hapiste aç bırakılmak suretiyle öldürüldü.[515]

Afşin'in delilsiz bir şekilde ortadan kaldırılmasına sebep olan şey onun bürokrasideki yükselişidir. Onun bu konumu kazanmasına sebep de Babek'e karşı kazandığı savaştır. O zamana kadar kimsenin baş edemediği, üzerine gönderilen altı düzenli orduyu yok ettiği için Babek'e karşı gidecek komutanın bulunamadığı bir dönemde bu işi üstlenen ve Babek meselesini iki yıllık uzun ve yorucu uğraşlar sonucu halledip, hilafeti düştüğü çıkmazdan kurtaran Afşin'dir. Fakat Babek'i alt etmesi karşısında kazandığı bu mertebe ona yaramamış ve iftiralarla ortadan kaldırılmıştır.

Maalesef Abbasileri tarihlerinin en zor ve en baş edilmez isyanından kurtaran Afşin, bu tip akıl kabul etmez işkencelerle öldürüldü. Tabiri caizse, "*Devrim kendi evlatlarını yemiştir*". Afşin meselesi Türkler'de bir hayal kırıklığına sebep olacak ve artık Abbasilere karşı olan hislerini yeniden gözden geçirmeye başlayacaklardır. Abbasiler bu hareketlerinin karşılığı olarak da tarihe geçen Samarra devrinde Türklerin baskısına boyun eğmek zorunda kalkacaklardır. Hatta bu olay belki de Abbasilerin eski hakimiyetlerini bir daha elde edemeyecek şekilde kaybetmelerine ve halifeliğin Emiru'l-Ümeralığa dönüşmesine, halifenin adeta önüne konan şeyleri imzalayan bir noter durumuna dönüşmesine sebep olacaktır.

BABEK İSYANI'NIN BASTIRILMASINDA ROL OYNAYAN FAKTÖRLER

Babek isyanı yirmi yıl sürmüş olsa da, nihayet sonun da bastırılabilmiştir. Bu kadar süre ayakta kalabilen ve üzerine gönderilen altı tane düzenli orduyu yenip, dönemin ünlü Abbasi komutanlarını öldürüp, esir alabilen bir isyan neden başarılı olamamıştır? Bunun bazı sebepleri bulunmaktadır. Şimdi bu sebepleri incelemeye çalışalım.

---

[514] Geniş mahkeme diyalogları için bkz. İbnü'l-Esir, VI, 514.
[515] Laoust, 113.

Abbasi Hilafetinin Sağlam İdari Yapısı

Tarih sahnesine çıkan hemen bütün devletlerin güçlü ve zayıf zamanları olmuştur. Nitekim, İbn Haldun'a göre de bir insanın doğması, büyümesi, ve ölmesi gibi her devletin de doğuşu, zirveye çıkışı, ve zayıflayıp yıkılma dönemi vardır.[516] Bu devlet olmanın yasası gereğidir.

Abbasiler, ikinci halife Ebû Cafer Mansur'un attığı güçlü temeller üzerinde sağlam bir devlet kurmuşlar ve bu devlet Harun Reşit ile Ortaçağ'ın belki de en güçlü ve sınırları en geniş devleti olarak tarihteki yerini almıştır. Abbasiler, Babek'in ayaklanmasının başladığı günlerde, Atlas okyanusundan Çin'e kadarki coğrafyaya hakim olmuş, dünyanın en önemli ticaret yolları olan İpek yolu, Baharat yolu, Kuzey-Güney Ticaret yolu gibi ticari yolları kontrolü altına almıştı ve dolayısıyla müthiş bir gelir kaynağına sahipti. Devletin hazinesi çok zengin bir durumdaydı. Dünyanın en stratejik noktasındaki bu imparatorluk, dünyanın merkezi sayılan bir coğrafyada her yönden avantajlı bir konumdaydı. Bilinen dünya coğrafyasının her tarafıyla irtibatlı bir konumdaydı. Üstelik devlet olarak Harun Reşit ile zirveye ulaşan en parlak yıllarını yaşıyordu. Devlet kurumları henüz hantallaşmamış, bir devleti yıkılışa götüren yasalar henüz zaaf alametleri göstermiyordu.

Babek işte tam da böyle bir zamanda isyanını gerçekleştirdi. Babek çok güçlü bir şekilde isyan başlatmasına ve isyana destek veren amiller çok güçlü olmasına rağmen belki de onun şanssızlığıdır ki, Abbasi devleti hem siyasi hem ekonomik olarak gücünün zirvesindeydi. Babek bütün uğraşılarına rağmen bu güçlü devlet yapısını sarstı, fakat yıkamadı. Abbasi hilafeti bu zor durumdan sonra toparlanmayı bildi. Bu toparlanmasında kurumlaşmış bir devlet olmasının önemi büyüktü. Şunu ifade etmek mümkündür; eğer Babek'in isyanı bir yüzyıl önce veya bir yüzyıl sonra olsaydı, herhalde bu isyan karşısında Abbasi hilafeti rahatlıkla tarihe karışabilir, toprakları üzerinde birçok devletçikler oluşabilirdi.

---

[516] İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev;Z. Kadiri Ugan, İstanbul, 1989, I, 426.

Hassa Ordusu

Babek isyanının başarısızlıkla sonuçlanmasının en büyük sebeplerinden biri de hiç şüphesiz Abbasilerin Türklerden oluşturdukları Hassa ordusudur. Abbasilerin orduda yeni bir değişime giderek oluşturdukları bu yeni taze güç ile Babek isyanını bastırabildiler.

Emeviler zamanında gücünün zirvesinde olan Arap askeri birlikleri, Abbasilerle birlikte önemini kaybetmeye başlamıştı. Araplardan rejime bağlı olan bir sınıf askerin görevi devam ettirilse de çok geçmeden bunlar da önemini kaybettiler. Mutasım, artık askerlik özellikleri pek kalmamış, savaşa isteksiz hale gelen ve israfa dalmış bulunan Arap ve Farslardan oluşan ordu yerine -toprakları olabildiğince geniş- bir imparatorluğun ancak iyi bir ordu ile yönetilebileceğini düşünmekteydi.[517] Atlas okyanusundan Hint okyanusuna kadar geniş sınırları olan imparatorluğa, arka arkaya çıkan ayaklanmaları bastıracak, çevik, savaşa hazır ve istekli, muharebede mahir bir ordu lazımdı.[518]

Farsların desteklediği Ebû Müslim Horasânî'nin, Abbasiler tarafından öldürülmesi olayı, Bermekîlerin devlet kurumlarından tasfiye edilmesi, Arapların desteklediği Emin'in, Memun ile savaşı ve Abbas b. Memun'un Arap askerler tarafından halifeliğe geçirilme teşebbüsü[519] gibi olaylar, Mutasım'ın iyiden iyiye Arap ve Fars unsuruna karşı güvenini sarsmıştı. Memun'un ölümünde ise ordudaki Türkler Mutasım'ın halifeliğini desteklemişlerdi.[520]

Mutasım bu gibi sebeplerle Türklerden oluşan orduyu kurarak devleti bu yolla ayakta tutmayı düşünmüştü. Bu arada Mutasım Arapları askerlik divanından siliyor ve askere almıyordu.[521] Nitekim Mutasım'ın haklılığı, sonraki yıllardaki Zutt-

---

[517] Ali İbrahim Hasan, 415.
[518] Cahız, 61 vd.
[519] Taberî, V, 247.
[520] Dineverî, 367.
[521] Ahmed Emin, *Zuhru'l-İslam*, Kahire, 1962, I, 3.

lar'ın isyanında, Babek isyanının bastırılmasında, Amorium'daki savaştaki Türklerin çok başarılı işler görmeleri ile ortaya çıkmıştır. Cahız'ın övdüğü bu disiplinli, tok gözlü, sabır ve sebat sahibi yetenekli Türkler, Rus steplerinden tacirler vasıtasıyla getirildiler ve o günden sonra bütün doğunun vazgeçilmez unsuru oldular. [522] Bunlar ordunun çekirdeği olan halifeye bağlı hassa birliklerini oluşturuyordu.[523] Aynı zamanda idarenin en önemli dayanağı idiler.[524]

Yıllardır yorulan, yıpranan Arap-Fars kuvvetlerinin yerine taze, güçlü, askerliği bilen bir kuvvet olarak gelen Türkler, savaşçı özellikleri ve komutanlarına olan itaatleriyle temayüz etmişlerdi. Bunlardan kurulan ordu, Babek isyanıyla devletin yıkılmasını engellemiş, çöküntüye giden devleti korumuşlardır. Abbasiler, Babek gailesinden Hassa ordusu sayesinde kurtulabildiler. Şayet bu yeni ordu kurulmasaydı, Abbasiler en şaşalı dönemlerinde, savaşçı özellikleri kalmamış, eski ordularıyla bu isyanı bastıramazlar ve belki de bundan sonra yaşayacakları dört asırlık dönemi yaşayamadan, tarih sahnesinden silinebilirlerdi.

Afşin Faktörü

Babek isyanının bastırılmasında en büyük etkenlerden biri de emrine verilen savaşçı ve itaatkar bir orduyu temkinli hareketlerle, iki yıl boyunca dikkatle koruyarak, dağlık bir bölgede Babek'in taktiklerini gözlemleyerek acele etmeden başarıya ulaştıran Afşin isimli bir Türk asıllı bir komutan olmuştur.

Memun ölmeden önce kardeşi Mutasım'a Babekiyye üzerine görevlendireceği komutan konusunda önemli tavsiyelerde bulunmuş, seçeceği komutanın dikkatli, metanetli, cesaretli olmasını istemişti.[525] Mutasım bu tavsiyelere uygun olarak bu

---

[522] Claude Cahen, *İslamiyet, Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar,* Ankara, 1990, 166.
[523] Bkz. Ekrem Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler,* Ankara, 1994.
[524] Lewis, 102.
[525] İbnü'l-Esir, VI, 428.

meseleyi halletmesi için Afşin b. Kavus'u komutan olarak atamıştı.

Afşin'den önce isyanı bastırmak üzere birçok komutan gönderilmiş, fakat bazıları öldürülmüş, bazıları da mağlup olmuştu. Afşin, Bezz şehrinde üstlenerek, binlerce kişiyi öldüren, binlerce kadın ve çocuğu esir eden Babek'e karşı değişik taktikler, casuslar kullandı. Yirmi yıldır süren, devletin en önemli problemi olan Babek isyanını bitirdi ve Babek'i ele geçirdi.[526]

Komutanlıkta deha kabul edilen Afşin, daha önce gönderilen altı tane düzenli ordunun yenilme sebeplerini araştırmıştır. Babek'in saldırılarına karşı başarılı olabilmek için, ancak gerilla taktiklerine karşı eğitilmiş bir ordunun gerekli olacağına kanaat getirip, iki yıl boyunca ordusunu hazırlatmıştır. Böylece hem ordusundaki askerlerin heyecan ve korkularının kaybolmasını, hem de Babek'in kuşatmadan dolayı iyice bunalmasını sağlamıştır. Savaş sırasında kendisine yönelen yavaş hareket ettiği, hatta başına taş yağacağı gibi dedikodulara kulak asmamış ve görevini gerektiği şekilde erken zafer beklentisi içerisinde olmadan en iyi şekilde yapmıştır. Nihayet bu sabrının karşılığını görmüş ve etkileri açısından Abbasi çağının en büyük isyanı olarak kabul edebileceğimiz bir isyanı bastırmıştır.

İsyanın Kurumsallaşamaması

Babek isyanı, üst düzey insanlar arasında pek ilgi görmediği gibi, savaş alanında gerçekleştirdiği başarıyı siyasi alana da taşıyamamıştır. İsyanın yerleşik açıdan kurumsallaşamaması ve bir gerilla hareketi olarak algılanması bir müddet sonra bu hareketi şehirli ve yerleşik insanlar açısından cazibe unsuru olmaktan çıkarmıştır. Bu da sonunda onun başarısızlığını getirmiştir. Yirmi yıl boyunca insanlar, dağlara bağlı bir hayatı sürdüremeyeceklerdir. Bir süre sonra düzenli bir hayat talebinde bulunmaya başlayacaklardır. Bütün bunlar da sonuçta o hareketin başarısızlığını beraberinde getirecektir. Daha önce anlattığımız Tar-

---

[526] Mesûdi, IV, 59.

han'ın şehre inmesi üzerine öldürülmesi ve komutan Azin ile ilgili anlattığımız olaylar bunun birer göstergesidir.

Ayrıca bir hareket kültürel yönden de desteklenmedikçe başarılı olamayacaktır. Babek'in hareketi ağırlıklı olarak sadece köylü sınıflar arasında yankı bulmuş, entelektüel düzeyde bir desteğe sahip olamamıştır. Fars milliyetçiliği açısından biraz destek görse de Abbasiler bu gelişen Farisî ideolojiye karşı Beytü'l-Hikme'yi kurup Yunanca'dan çeviriler yaptırarak kültürel alanda güçlü bir şekilde cevap vermekte gecikmemişlerdir.[527]

Sonuçta kurumsal bir yapılanmayı gerçekleştiremeyen Babek isyanı, bir müddet sonra elde ettiği sosyal sınıfların da desteğini kaybedecek, destekçilerinin de hedeflerinden ümitlerini kesmelerine sebep olacak ve marjinal grupların değişik amaçlarla desteklediği bir isyan hüviyetine bürünecektir.

BABEK SONRASI HURREMİYYE

Babek'in ortadan kaldırılmasıyla isyan sona erdi, ancak her şey bitmedi. Babek taraftarları her fırsatı değerlendirip merkezi hilafete karşı muhalefetlerini sürdürdüler.

Babek'in öldürülmesinden sonra Babek taraftarları, kendi fikirlerine yakın buldukları, Babek ile irtibatlı bir kişi olan ve 224/839'da isyan eden Mazyar'ın etrafında toplandılar, onun isyanına katıldılar. Bu hareket de Abbasi devletini epey uğraştırdıktan sonra ortadan kaldırılabildi. Nihayet ele geçirilip öldürülen Mazyar'da Babek'in cesedinin asıldığı yerin karşısına asıldı.[528] Geri kalan bir kısım Babek taraftarları da Bizans'a sığındılar.[529]

Bir kısım Babek taraftarları da 224/839'da isyan eden Mengücür'ün etrafında toplandılar. Afşin'in emrinde bölgede görevli olan Mengüçür, bir hazine bulup devlete teslim etmeyerek isyan etti ve bir kısım Babek taraftarları ile beraber bir za-

---

527 Cabirî, *Felsefî Mirasımız ve Biz,* 41.
528 İbnü'l-Esir, VI, 490.
529 İbn A'sem, VIII, 470.

manlar Babek'e ait olan bir kaleye sığınsa da bir ay içinde teslim olmak zorunda kaldı. [530]

Bu arada Babek taraftarlarından bazıları Bağdat'ta Babek'e ait fikirleri devam ettirmek istediler ise de Akka ve Kıbrıs'a sürüldüler.[531] 235/850 yılında Babek'in darağacı altında murakabe yapanlardan Nişabur'lu biri tutuklandı.[532] Buradan ilham aldığını söyleyen adamın etrafında geniş kitleler toplandı. Bu adam, fikirlerinden vazgeçmesi için zorlandı ise de tövbe etmedi ve öldürüldü.[533] En ufak bir hareketlenmede Babek taraftarları hemen kendilerini ortaya dökebiliyorlardı.

Babek'in başlattığı kıvılcım artık durmuyordu. Babek taraftarları merkezi hilafetle problemi olan Azerbaycan bölgesine sığınıyor ve buradan isyan girişimlerinde bulunuyorlardı. Azerbaycan, isyanların ağırlık merkezi konumundaydı. Nitekim 234/848 yıllarında hilafetle problemi olan Muhammet b. Buays, burada merkezi hilafeti epey uğraştırmış meseleyi Küçük Boğa halletmişti.[534] 237/852'de bölge halkı yine isyan etti ve hilafet ordularına birçok sayıda mağlubiyetler tattırdı[535] ve bu isyan Büyük Boğa tarafından zorluklarla bastırıldı.[536]

Nizamülmülk, Vasık döneminde tekrar ayaklanan Babek taraftarlarının, Isfahan bölgesindeki isyanlarının 300/912 yılına kadar devam ettiğini, Kerh'i yağmaladıklarını, birçok insanı katlettiklerini, bu grubun imha edilmesinden sonra tekrar Bürdşah isimli şahsın etrafında Isfahan dağlarında isyan ettiklerini, Batınilerle birleşerek kervanlar basıp, köyleri saldırdıklarını, genç, ihtiyar, çocuk demeden insanları katlettiklerini ve isyanlarının otuz kusur sene sürdüğünü, dağ geçitlerinde oldukları için hiçbir ordunun onlara ulaşamadığını, nihayet yakalanıp kesilen başlarının Isfahan'da dolaştırıldığını ve bu olaydan son-

---

[530] Yakubî, II, 430.
[531] Karakuş, 278.
[532] İbn Kesîr, X, 314.
[533] Laoust, 113.
[534] Taberî, V, 299.
[535] Elçibey, 48.
[536] Taberî, V, 313.

ra Müslümanların çok sevindiklerini, şenlikler yaptıklarını, zafernameler yazdıklarını anlatmaktadır.[537] Babek'ten 78 yıl sonra bile Babek taraftarları kendilerini bu şekilde göstermişlerdi.

Babek taraftarlarının Babek'ten yaklaşık yüz yıl sonra 321/933 yılında Azerbaycan bölgesindeki Kerece kalesine hakim oldukları belirtilir.[538] Yine yaklaşık 138 yıl sonra 359/971'de Güney İran'da ortaya çıktılar, üzerlerine ordular gönderildi ve tasfiye edildiler.[539]

Sonraki yıllarda Babek taraftarlarından arta kalanlar devamlı bir mehdi anlayışı içinde Babek'in ruhunun bir gün dönüp onları kurtarması hayali ile yaşamışlardır. Asırlar sonra bile İran'ın kırsal kesimlerinde ümitlerini Babek'e bağlayan küçük gruplar bulunmaktaydı[540] Bu bölgeleri gezen bazı yazarlara[541] göre Bezz dağlarında X.asrın ortalarında 318-329(930-940) Babek taraftarlarından "Muhammire" denilen grup, bayraklarını Bezz dağlarına dikiyorlardı.[542] Aynı şekilde Kirman bölgesinde belli yerlerde varlıklarını sürdürüyorlardı.[543] 562/1166 'da vefat eden Sem'ânî'de kendi döneminde Babek taraftarlarından büyük bir grubun Azerbaycan'da yaşadıklarını ve senede bir gün kadın-erkek karışık vaziyette eğlendiklerini anlatmaktadır. Buna göre Babek'ten 350 sene sonra bile bir Babek taraftarları değişik yerlerde yaşıyorlardı.[544]

Hicri IV. yy da Fars, Ahvaz, Isfahan, Burç, Saymere, Dinever, Kum, Rey, Kaşan, Taberistan dağları, Erminiyye, Cürcan, Horasan'da muhtelif Hurremî gruplarının yaşadıkları anlatılır. İbnü'l-Esir, kendi zamanında VII.(XIII.) yüzyılda bile

---

537 Nizamülmülk, 322.
538 Elçibey, 53.
539 Nefisî, s. 158.
540 Hodgson, I, 269.
541 Şevki Dayf, *el-Asru'l-Abbasiyyi's-Sani*, Kahire, 1975, s.407.
542 Hüseyin Kasım, 20.
543 Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, 110.
544 Sem'ânî, I, 243.

hala Bezz dağlarında Babek taraftarlarının yaşadıklarını anlatmaktadır.[545]

Babek'ten sonraki yıllarda Farisî-Batını geleneğe mensup isyanlara kaynaklık eden bölgeler yine buralardır ve genelde Şii elementlerle iç içedirler.[546] Bunların özellikle Isfahan bölgesinde hakimiyetleri bulunmaktadır. Bölgeye Selçuklular döneminde Türk toplulukları yerleştirilerek Babek meselesi zayıflatılmaya çalışıldı.[547] Sonraki yüz yıllarda Hurremîlerin bir kısmı yavaş yavaş Müslüman olurken, bir kısmı ise Karmatî ve Batınîlere karıştılar.[548] Hatta yirmi dokuzuncu Abbasi halifesi Müstarşid'i bu düşünce yanlısı kişilerin öldürdüğü belirtilmektedir.[549]

VI.(XII.) yüzyılda Hemedan'ın kuzey batısında Ensabaz, Derkezin ve Azerbaycan da meydana gelen Babekiyye taraftarlarının en son ortaya çıkışları olarak değerlendirilir.[550] Sonraları Uzun Hasan'ın torunu ve Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar bu bölgelerden ve Karadağ'dan müritler toplarken Babek'in fikirlerini burada gündeme getiriyordu.[551] Çünkü burası Babek'ten bu yana merkezi idareye muhalifler için mümbit bir bölge olmuştur. Şah İsmail döneminde bölge Şii düşünce için iyi bir çalışma alanı olmuştu.[552]

Bütün bunlar gösteriyor ki, Babekiyye hareketi hiçbir zaman tamamen yok olmamıştır. Bu hareketin mensupları günümüze kadar İran-Azerbaycan bölgesinde yaşaya gelmiştir.[553]

---

[545] İbnü'l-Esir, *el-Lubab*, I, 101.
[546] Hodgson, I, 482.
[547] Bedirhan, 197.
[548] Turan, "Babek", II, 170.
[549] İbn Kesîr, XII, 204.
[550] Aliev, XVIII, 501.
[551] Elçibey, 55.
[552] Bkz. İsmail Yörük, *Erdebil Tekkesinin Kuruluşu Gelişmesi ve Anadolu'daki Dini Siyasi Faaliyetleri* (Basılmamış Doktora Tezi) Harran Ün. Sosyal Bilimler Ens. Şanlıurfa 1996.
[553] Nitekim 12 Şubat 1993 günü İran cumhurbaşkanı Rafsancani ye suikast girişiminde bulunan sekiz kişinin Babek Hürremdin adlı bir örgüte bağlı oldukları, daha önce de bazı konvoylara saldırdıkları ve İslam'ın İran'a girmesi-

İran'ın birçok yörelerinde yaşayan Babek taraftarlarının 30 yıl öncesine kadar varlıklarını sürdürdükleri, fakat sonra zorla Şiileştirildikleri belirtilmektedir.[554]

Günümüzde halen binlerce insan "*ulu atamız Babek*" sloganları ile Babek'in doğum haftasını Karadağ'ın Keleber mahallinde kutlamaktadırlar. Hala Babek'e sempati duyanlar Temmuz ayında Babek'in doğum gününü kutlamak adına bu bölgede ki Bezz kalesinde toplanmaktadırlar.[555] Burada büyük şenlikler düzenlenmekte ve Babek'i anmaktadırlar, onun anısını canlandırmak istemektedirler. (Resim-4)

ne karşı çıkan bir örgüt olduğu açıklandı. Bkz 14 Şubat 1993 tarihli Hürriyet, Milliyet, Sabah, Cumhuriyet gazeteleri.

[554] Nefisî, 160.

[555] 17 Haziran 2003 tarihli Akşam gazetesi.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İSYANIN ETKİLERİ

Bu bölümü Babek'in ayaklanmasının değerlendirilmesine ayırdık. Burada bu isyanın o günkü İslam dünyasında meydana getirdiği siyasal, sosyal, ekonomik ve dini etkilerini incelemek istiyoruz.

ABBASİ SİYASETİ ÜZERİNDE ETKİSİ

Babek isyanı ortaçağ İslam dünyasında gerçekleşen en büyük isyanlardan biri olarak tarihe geçmiştir. Öyle ki bu isyan kendi döneminin en güçlü devleti olan Abbasi hilafetinin yıkılışına sebep olan süreci başlatacaktı. Üstelik bu yıllarda Abbasiler şüphe bırakmayacak bir şekilde dünyanın en güçlü ve en geniş sınırları olan devletiydi. Sınırları Atlas okyanusundan Çin'e, Kuzey Kafkasya'dan Afrika içlerine kadar uzanıyordu.

Bu isyan, ortaçağ İslam dünyası üzerinde bıraktığı derin etkilerin yanı sıra, dünya tarihini etkilemesi açısından da önemlidir. Babek'in önderliğinde gerçekleştirilen bu isyan hareketinin, dünya coğrafyasının en önemli bir parçası olan Asya, Afrika hatta ileriki yıllar için medeniyetler beşiği sayılan Anadolu tarihinde de önemli bir rolü olmuştur.

Babek'in isyanı olmasaydı, Dört Halife ve Emeviler'den sonra üçüncü fetih dalgası dönemi diyebileceğimiz Abbasilerin başlatmış olduğu fütuhat, dünyanın önemli bir bölümünde etkili olacaktı. Zaten o günkü bilinen dünyanın nerdeyse yarısı ve üstelik de Asya ve Afrika gibi stratejik açıdan da en önemli bölgeleri İslam dünyasının elinde bulunuyordu. Müslümanlar, Endülüs ve Sicilya üzerinden Avrupa'yı da sıkıştırmaya devam ediyorlardı.

Abbasiler, Emevilerin geniş toprakları üzerinde devletlerini kurduktan sonra ilk yıllar devletin kurumlarını yerine oturtma ve topraklara hakim olmakla uğraşmışlardır. Harun Reşit dönemiyle birlikte yavaş yavaş tekrar fütuhatın başladığını görüyoruz. İşte bu dönemde Müslümanların elinde bulunan diğer topraklara göre devletin merkezine nispeten daha yakın diyebileceğimiz bir bölgedeki bu dehşet verici isyan, Abbasilerin bütün planları bozdu. Bu isyan Abbasilerin Bizans üzerine yaptıkları seferlerine sekte vurdu. Sonuçta bu isyandan en fazla Bizans kar sağladı. Çünkü Abbasi tehlikesi kalkmıştı ve sınırları bir anda güvence altına girmişti. Babek isyanı olmasaydı, belki de Anadolu kapıları Malazgirt'ten yaklaşık dört asır önce Müslümanlara açılabilirdi. Böylece bir anlamda Bizans'ın altı asır daha yaşaması bu isyan sayesinde sağlanmış oldu denilebilir.

Babek isyanı, hilafet ordularının Orta Asya ve Çin'i fethetmelerini de engelledi.[556] Doğu bölgesi ile merkezi hilafet arasındaki ilişkiyi koparması üzerine Abbasiler Çin bölgesine gereken fütuhatı gerçekleştiremediler. Bütün bunlar düşünüldüğünde Babek isyanının dünya tarihi üzerinde yaptığı etkinin ne derece büyük olduğu anlaşılabilecektir.

İKTİSADİ VE TİCARÎ HAYATA ETKİSİ

Babek isyanının başladığı bölge İslam öncesinden beri ticari yolların kavşak noktasıydı. Başta meşhur ipek yolu olmak üzere doğudan gelip Hazar denizi üzerinden Kafkasya yoluyla doğu Avrupa'ya taşınan malların yolu bu güzergâhtı. Yine güneyden gelip Rusya'ya bağlanan ticaret yolları buradan geçiyordu.

Bu ticaret yollarıyla Doğu Avrupa'ya, Asya'nın Kırgız malları, neft, tabak,[557] her türlü meyve, tuz, balık çeşitleri, zağferan ve koku çeşitleri,[558] yağ, ceviz, bal, tilki ve samur deri-

---

556 Elçibey, 67.

557 *Azerbaycan Tarihi,* 271.

558 İbn Havkal, II, 338.

si,[559] ipek, pamuk, gümüş, zeytinyağı, kumaş, tarak ticareti yapılıyordu. Ayrıca boya, at, dibac, kumaş, kokular Tiflis, Cibal, Erdebil[560] ipek yolu üzerindeki[561]önemli ticari yollarla taşınıyordu.[562] Babek isyanı işte bu işlek, kuzey ticaret yollarına ve Don, Volga Kafkas ticaretine darbe vurdu.[563]

Bu isyanın patlak vermesiyle bölge ile irtibatlı ticari yollar kapandı.[564] Tüccarlar bu bölgedeki stratejik transit yolları kullanamaz oldular.[565] Artık buradaki ticaretten gelen gelirden hilafet merkezi faydalanamadığı gibi, doğu ve kuzey açısından hilafetin birçok ülkelerle ticareti için kavşak noktası olan Azerbaycan, hilafet için artık çok tehlikeli bir bölge idi.

Babek'in isyan ettiği bölge eskiden beri orta Asya ve Anadolu arasında ticaretin kilit noktası idi. Hazar denizi ile kuzey doğu Avrupa ve Volga havzasında yapılan ticaret, ayrıca uzak doğu ile Abbasilerin İran üzerinden yaptığı ticaret de fiilen bitti. Çünkü Babek taraftarları bütün kervanları basıyorlardı. Onların gelir kaynakları buydu. Hilafet bu isyandan dolayı büyük ekonomik zarara uğradı. Kervanlardan aldığı Rüsûm (Gümrük) vergilerini alamaz olmuştu. Ülkeye mal gelmez olunca bu durum, ülke ekonomisi için büyük darbe oldu. Dünya ticaretinin önemli düğüm noktalarından biri konumundaki Azerbaycan'dan Abbasiler artık faydalanamıyordu.

Bu isyanın hilafetin ekonomisine verdiği zarar dev boyutlarda olmuştur. Hilafet, bu bölgeden gelen ticari geliri kaybettiği gibi, Azerbaycan, Muğan, Arran ve Hemedan ve kuzey İran bölgesinde daha önce topladığı Haraç vergilerini de toplayamamıştır.[566] (Harita-1) Öte yandan bu isyanla birlikte oluşan

---

559 Hüseyin Kasım, 88.
560 *Azerbaycan Tarihi,* 133.
561 Hüseyin Kasım, 87.
562 Aliyev Kemal-Aliyeve Feride, 94.
563 Lewis, 138.
564 Bünyadov, 141.
565 Velihanli, 55.
566 O dönem de Abbasiler de toplanan bölgelerden toplanan vergilerin miktarını kıyaslamak için bkz. Mehmet Aykaç, *Abbasi Devleti'nin İlk dönemi İdari Teşkilatında Divanlar,* Ankara, 1997, 133.

karışık ortamdan faydalanan Azerbaycan, İran, Ermeniyye ve Gürcistan bölgesindeki yerel emirliklerin de vergi vermekten kaçınmaları Abbasiler için ağır ekonomik darbe vurmuştur. [567]

Ayrıca Mutasım, isyanı bastırması için gönderdiği Afşin'e iki yıl boyunca savaştığı her gün için on bin, savaşmadığı her gün için beş bin dirhem ödeme yapıyordu.[568] İki yıl yedi ay süren bu dönemde sadece Afşin'e ödenen para 6,5 milyon dirheme ulaşıyordu. Mutasım bir seferinde ordu maaşları için otuz milyon dirhem göndermişti.[569] Mutasım'ın öldüğü günlerdeki hazinede sadece sekiz milyon dirhem olduğu düşünürsek, masrafın ağırlığının ne kadar büyük boyutlarda olduğu görülür.[570] Yine Babek'in isyanı ettiği yirmi yıl boyunca bölgeye gönderilen askeri beslemek, tahkimatlar yapmak, kaleleri onarmak vs. gibi masraflar hilafet merkezindeki hazineyi tüketmişti.

Bu isyanın bastırılması için iki milyon dinar harcandı ki bu bütün imparatorluğun iki yıllık bütçe gelirine denkti.[571] Bu süreçte bol harcamaya alışan ordunun, sistem içindeki etkinliği artıyor, her istediğini halifeden koparıyordu. Bu da hilafetin hazinesinin boşalmasına sebep oluyordu. Bütçenin bu şekilde harcanmaya alışılması sonucu sonraki yıllarda bir seferinde halife Mutezz ordu erzakı için 50 bin dinarı bulamamıştı ve görevinden alınarak işkence ile öldürülmüştü.[572] Bunların dışında bölgede on yıllar süren yıkıcı savaşlar, şehirlerin yağmalanması, tarıma darbe vurulması sonucu sonraki yıllarda da bu bölgeden alınan vergiler neredeyse on kat düşmüştü.[573]

Sonuç olarak bu isyan Ortaçağ dünya ticaretine olumsuz darbeler vurduğu gibi, bu ticaretten en büyük payı toplayan Abbasilere de ekonomik olarak hayati ve kalıcı zararlar vermiştir.

---

[567] Elçibey, 37.
[568] İbnü'l-Esir, VI, 478.
[569] İbnü'l-Esir, VI, 461.
[570] Yazıcı, 20.
[571] Demirci, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, 262
[572] İbnü'l-Esir, VII, 195.
[573] Elçibey, 38.

YARI-BAĞIMSIZ DEVLETLERİN ORTAYA ÇIKMASI

Abbasilerin Babek isyanıyla ilgilenmeleri ve devletin bütün imkânlarını bu isyanın bastırılması için kullanmaları sonucu, merkeze uzak eyaletlere gereken ilgi gösterilemedi. Bu bölgelerin üzerlerinden merkezin baskısı ve desteği kalktı. Buraların valileri de bölgelerinde bir anlamda serbest kaldılar. Bunun sonucunda bu dönemden itibaren ilk önce, uç noktalardaki merkeze uzak coğrafyalarda bulunan eyaletlerde olmak üzere, yarı bağımsız devletler oluşmaya başladı. Bunu zaman içerisinde tam bağımsız devletler takip etti. [574]

Hilafet merkezinin, Babek ile uğraşması sebebiyle eyaletlere ve uçtaki hilafet topraklarına yeteri kadar ilgi göstermemesinden dolayı sınır bölgelere yakın eyaletlerde valilerin kurdukları devletler oluşmaya başlaması biraz da zarurettendi. Abbasiler, gönüllü olarak feodal toprak mülkiyetinin gelişmesine razı olmuşlardı. Memun belli bir dönem Babek hareketinin etkisini kırmak için büyük toprak sahiplerine imtiyazlar tanımaya çalışmıştı. Bu uygulamalar da ailelerin yönettiği eyaletlerin, merkez hilafetten bağlarını koparmalarına sebep olmuştur. Netice de güçlendirilmiş yerel kuvvetler bağımsızlık kazanmış, kendi başlarına güçlenen bu eyalet valileri hilafetten bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Tahirilerin oluşum süreci buna misal olarak verilebilir. Eğer Babek meselesi olmasaydı, Tahiriler devleti aynı oluşum sürecini gösteremeyebilecekti.

Hilafetteki zaaf sebebiyle, Horasan da valilik yapan Fars kökenli Abdullah b. Tahir, Babek isyanıyla birlikte yarı bağımsız hale geldi ve 206-260(821-873) yıllarında yaşayan Tahiriler devletini kurdu.[575] Bağımsızlık alameti olarak kendi adına hutbe okudu, para bastı.[576] Bunu takiben bölgede 236-298(850-910) yıllarında Zeydiler devleti kuruldu. Babek taraftarlarının önemli bir desteğini arkasına alan[577] Saffariler 253-455(867-1163) ve

---

574 Elçibey, 151.
575 Yazıcı, 20.
576 Kurt, 58.
577 Elçibey, 66.

ayrıca Samaniler de 201-396(819-1005) yıllarında devletleştiler. Yine bu sürecin devamında Karahanlılar ile 226-609(840-1212) başlayan Gazneliler 352-582(963-1186) ve Selçuklular 432-552(1040-1157) gibi Türk devletleri de kuruldu.

Hilafette başlayan zaaf Afrika'da da kendini gösterdi. Harun Reşit döneminde bu bölgedeki ayaklanmaları bastırmak ve hilafetten ayrılan Endülüs ile Fas'ta kurulan İdrisiler 173-375(789-985) ile aralarında bir tampon oluşturmak ve Harici Rüstemileri 161-297(777-909) itaat altına almak üzere gönderilen İbrahim b. Ağleb, Mağrip bölgesinde Ağlebiler 184-297(800-909) da devletini kurdu. İlk başta hilafete bağlılığını belirtirken, daha sonra Babek isyanının getirdiği hilafetteki zaafla birlikte yarı bağımsız hale geldi.[578]

Afrika'ya gereken ilgiyi gösteremeyerek, görevlendirdiği güçlü komutanlarla bu bölgeyi idare etmeyi düşünen Abbasi hilafetinin, Mısır'a hakim olması için gönderdiği Türk asıllı Ahmet b. Tolun da burada Toluniler 263-293(876-905)devletini kurmuş ve zaman zaman hilafet merkeziyle de çatışmalara girmiştir.[579] Bunun arkasından gönderilen yine bir Türk kökenli komutan olan Muhammet b. Toğuç burada İhşidiler 324-359(935-969) devletini kurmuştur.[580] Bu noktadan sonra zaten hilafet merkezi artık Afrika ile ilgilenemeyecek, buralar bir daha Abbasilere bağlanmayacaktır. Mağrip'te Muvahhidler ve Murabıtlar, Mısır'da, Fatimiler ve Eyyübiler gibi devletler kurulacaktır. Babek isyanıyla birlikte Abbasilerin Afrika'da ki toprakları, tekrar ele geçmemek üzere tamamen kopmuştur diyebiliriz. Ülkenin doğu ve batı uçlarında kurulan devletlerin yanında Azerbaycan'da kurulan Saciler 277-317(890-929) Musul civarında kurulan Hamdaniler de 293-395(905-1004) sayılabilir.

Bütün bu devletlerin adeta mantar gibi ortaya çıkmasının sebebi Abbasilerin bütün dikkatini Babek taraftarlarına yöneltmesinden kaynaklanıyordu. Babek bunu iyi gözlemlemiş ve

---

578 Abdülkerim Özaydın, "Ağlebiler", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 475.

579 Yazıcı, 76.

580 Yazıcı, 100.

Bizans imparatoruna gönderdiği bir mektupta halifenin aşçısını ve terzisini bile kendisiyle savaşmaya bu bölgeye gönderdiğini belirtiyordu.[581]

Babek isyanı başlamazdan önce genel olarak İslam dünyası, Abbasi halifeliğinin yönetiminde tek bir merkezin emri altında siyasi bir birlik ve bütünlük arz ederken, Babek isyanından bir yüzyıl sonra X. yüzyıl da İslam dünyası parçalanmış bir görüntü arz ediyordu. Hilafet, artık ara sıra vergilerin ödenmesi, mahalli hanedanların hutbelerinde halifelerin adının zikredilmesi ve paralarda adlarının geçmesi şeklindeki bir bağlılığa razı olmak zorunda kalıyordu. Sembolikte olsa İslam dünyasının hepsine hakim olan hilafet merkezi fikri adeta aşılmış ve Babek olayının vurduğu darbelerin sonucu, artık İslam dünyasında üç tane hilafet merkezi ortaya çıkaracaktır. Babek olayından yarım yüzyıl sonra, Bağdat'taki Abbasi halifelerinin yanında, Mısır'da Fatımiler 297-567(909-1171), Endülüs'te Emevi emirleri III. Abdurrahman ile birlikte 296/909'da halifeliklerini ilan etmişlerdir.

Sonuç olarak Abbasiler, Babek isyanından önce bir dünya devleti, hatta dünyanın en büyük, en güçlü, en fazla toprak parçasına sahip doğudan batıya uzanmış bir devlet iken, bu isyanın vurduğu darbelerle bir bölgesel devlet konumuna dönüşmüştür.

ABBASİLERİN YIKILIŞ SÜRECİNE GİRMESİ

Babekiyye isyanı Abbasi hilafetine siyasal yönden öyle bir darbe vurmuştur ki hilafet bir daha kendisini toparlayamamış ve dağılma sürecine girmiştir.[582] Daha önce belirttiğimiz üzere, Babek taraftarları hilafetin altı tane nizami ordusunu yenmişlerdir.[583] Bu şekilde Abbasi hilafetinin kendisi karşısında ne kadar güçsüz olduğunu gösteren bu hareket, Abbasi hilafetinin idari yapısında da değişikliklere gidilmesine neden olmuş-

---

581 İbnü'l-Esir, VI, 479.
582 Elçibey, 36.
583 Velihanli, 55.

tur. Babek isyanı karşısında artık askeri başarılar kazanamayan Arap ve Farslardan Kurulu ordular tasfiye edilerek, yerine Babek'in isyanının bastırılmasında büyük rol oynayan, savaşçı özellikleri ön planda olan Türklerden oluşan Hassa ordusu kurulmuştur.

İsyanı bastırmak amacıyla orduda yapılan bu değişiklik sonucu, Abbasilerde Türklerin hakimiyet dönemi başlayacak ve halifenin nüfuzu ve etkisi kaybolacaktır. Hatta bundan sonra İslam dünyasında Türk etkisi hiçbir zaman eksilmeyecektir.[584] İşte bu şekilde Abbasi rejiminin daha bir askeri karakter taşımasına sebep olan şey, Babek isyanıdır.

Babek'in isyanıyla meydana getirilen Hassa ordusunun devlete hakimiyeti ve halifenin yetkilerinin kısılması ile birlikte halife hakim zümre olan Türklerin dediklerini yapmak zorunda kalan bir noter, hatta bir kukla durumuna düşmüştür. Türkler hilafet makamına istedikleri halifeyi geçirecekler, istediklerini de katledeceklerdir. Dönemin tabiriyle emredileni tekrarlayan papağana benzetilen halifeler ortaya çıkacaktır.[585]

Mutasım'ın Samarra'yı başkent yapması ile başlayan dönemde ordudaki hakim güç olan Türk komutanlar halifeye her istediklerini yaptırmışlardır. Böylece birçok toprak sahibi komutanlar ortaya çıkmıştır. Adeta toprak istifçisi bir asker sınıfı oluşmuştur.[586]

Hilafet kurumunda oluşan bu boşluğu ilk zamanlar güçlü komutanlar doldurmuş ve Türklerle başlayan bu gelenek Büveyhiler ile devam etmiş ve sonuçta bu olay da kurumsallaşarak Emirü'l-Ümeralık dediğimiz ve halifenin bütün yetkilerinin devredildiği ve halife adına hükümler veren bir kurum ortaya çıkmıştır. Böylece baskı grupları istedikleri şeyi Emirü'l-Ümera sayesinde yaptırmışlar, bütün bunlar da Abbasi hilafetinin çökmesine neden olmuştur.

---

584 Azimli, "Hassa Ordusu" *Türkler*, IV, 364.

585 Mesûdi, IV, 142

586 Andre Miquel, *İslam ve Medeniyeti*, çev;Heyet, İstanbul, 1991, I, 164.

Bağdat'taki halifenin sadece unvan dağıtıcı bir noter konumunda olması ve Samarra dönemi sonrası Emiru'l-Ümera'lık müessesesinin gelişmesi sonucunda X. yüzyıl da İslam dünyası siyasal açıdan parçalanmış bir görüntü arz ediyor ve bu coğrafyadaki toplulukların birbirleriyle mücadelesine sahne oluyordu.

Ayrıca Babek'in isyan ettiği sıralarda iktidar olan ve gücünün zirvesinde olan Mutezilenin, bu isyanla birlikte iktidardan düşüşü ve tarihsel bir mezhep olarak kalarak sonunun gelmesi de dikkat çekicidir. Babekiyye ile mücadele ederken içerde de görüşlerini halka zorla dayatma çabasına girmesi Mutezilenin sonunu getirmiş ve İslam Medeniyet tarihinin en önemli kurumu sayabileceğimiz Beytü'l-Hikme'nin de ortadan kalkmasına sebep olmuştur diyebiliriz.

Abbasileri yıllarca uğraştıran Babek hareketi o yıllar devlet için büyük sorun olmuş ve yirmi yıllık bir süreçte halledilebilmiştir. Abbasiler belki bu hareketi ortadan kaldırabilmişlerdir, fakat bu isyan da Abbasileri çok yıpratmıştır. Hatta hareketin önderi Babek, bölge halkının önderi haline gelmiş ve bu sayede Babek'in verdiği zarar ve etki, Abbasilerin yıkılış sebebi arasında sayılmaktadır.[587]

Abbasilerin yükseliş döneminin bu isyanla sona erdiği, Abbasilerin yükselen yıldızının söndüğü, devletin duraklama ve gerilemeye yüz tuttuğu, hilafetin bir daha istikrar sağlayamadığı düşünüldüğünde bu iddia doğrudur. Abbasiler bu savaşta uğradıkları maddi kayıplardan başka yarım milyona yakın insan kaybı vermişlerdir. Bu sayı Abbasiler için çok büyük rakamdır. Hilafet tarihi boyunca meydana gelen savaşlardaki insan kayıpları göz önüne alındığında bunun çok büyük bir rakam olduğu ortaya çıkar.

Abbasi hilafetinde üretimde kullanılacak insan gücü bu savaşta yitirilmiş, binlerce kişinin ölümü ülkeyi mali ve sosyal bunalımlara sürüklemiştir. Bu isyan sırasında hilafet ordusundaki asker kaybının çokluğu devleti yeni askerler toplamaya

---

[587] Elçibey, 36.

sevk etmiş, bu da ekonomik hayata olumsuz tesir etmiştir. Çünkü şehirlerdeki sanatkarlar ordu için silah hazırlamaya, mevzi kurmaya, hendek kazmaya, kale duvarları örmeye yönlendirilmiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi bu durumu Babek, Bizans kralına gönderdiği mektubunda; Halifenin her şeyini, hatta terzi ve aşçısını bile bu bölgeye gönderdiğini şeklinde belirtiyordu.[588]

Abbasilerin Babek ile yaptıkları savaşta iki tarafta da insan kaybı çok olmuştur. Abbasilerden öldürülenlerin sayıları bir milyona kadar çıkmaktadır.[589] Belki bir milyon kişinin öldürülmesi mübalağalı görünse de tarihçiler genelde yarım milyon rakamı üzerinde birleşmektedirler.[590] Her iki taraftan toplam sayı olarak yarım milyonun verilmesi makul gözükmektedir. Taberî ve İbnü-Esir'in verdiği 255 bin rakamı, Abbasilerin asker kaybını göstermektedir.[591] Hurremilerden verilen kayıpları da düşündüğümüzde yarım milyon rakamına ulaşabiliriz.[592]

İsyan bastırmaya üç yüz bin askerin katıldığı, sırf Bezz ele geçirildiği gün Babek'in bu kaleyi yüz bin taraftarı ile savunduğu, düşünülürse yirmi yıl boyunca verilen can kayıplarının yarım milyon rakamına ulaşması mümkündür. O yüzyılda Semerkand'da üç yüz bin, Kahire'de beş yüz bin, Bağdat bir buçuk milyon insan nüfusu olduğu düşünülürse, yarım milyon can kaybının ne kadar önemli bir kayıp olduğu anlaşılabilir.[593]

Babek taraftarlarından da öldürülenler konusunda benzer rakamlar bulunmaktadır. Nitekim sadece 219/833 senesinde İshak b. İbrahim komutasında yapılan savaşta yüz bin Babek taraftarının öldürüldüğü belirtilmektedir.[594] Afşin'in de yüz bin Babek taraftarı öldürdüğü aktarılır. [595]

---

588 Taberî, V, 235.
589 Makdisî, IV, 116.
590 Yazıcı, 19;Elçibey, 36.
591 Taberî, V, 234;İbnü'l-Esir, VI, 478.
592 Mesûdi, 305.
593 Miquel, I, 156.
594 İbn Kesîr, X, 282.
595 İbn Kesîr, X, 476.

Bazı araştırmacıların Babek'in isyan süresince yüz bin kişiyi öldürdüğü şeklindeki görüşler bulunmaktadır.[596] Aslında bu sayı isyanın başlangıcından sonuna kadar ki dönem düşünüldüğünde, yüz binin çok üstündedir. Nitekim Babek'in cellatlarından biri sadece kendisinin 36 bin Müslüman öldürdüğünü itiraf etmektedir.[597]

Diğer coğrafyalardaki fetihler ve savaşlardaki asker kaybı rakamlarıyla bu rakamlar karşılaştırıldığında olayın korkunçluğu ortaya çıkacaktır.[598] Babek'in o dönemdeki insan unsuruna karşı verdiği zayiat hakkında şu ilginç rivayeti aktarmak istiyoruz. "*Dört insan Müslümanlardan bir milyondan ziyade insan öldürmüştür.* (Burada ifade edilen sayının, çokluktan kinaye olarak kullanıldığı veya hepsinin toplam öldürdüğü şeklinde düşünülmesi gerektiği kanaatindeyiz); *Haccac b. Yusuf, Ebû Müslim Horasânî, Babek Hurremî, Ali b. Muhammet Berkai (Zenci ayaklanması lideri).*[599]

Sonuç olarak İslam dünyasında Abbasilerin zirvede olduğu yıllarda patlak vermiş olan Babek isyanı, İslam dünyasının hakim gücü Abbasilerin siyasi açıdan gerilemeye başlamasına sebep olmuştur. İslam dünyasındaki bu gerileme Osmanlıların tekrar toparlamasına kadar yaklaşık altı asır sürmüş ve İslam dünyası, önem vermediği, bir isyan ve uzantılarıyla uğraşmak zorunda kalmış ve altı asırlık bir bocalama dönemi geçirmiştir.

SİYASİ VE SOSYAL HAREKETLER ÜZERİNDE ETKİSİ

Babek'in üssü Bezz'in ele geçirilmesinden sonra Azerbaycan'da ve genel olarak İran bölgesinde Hurremiyye karakterli isyanlar durmadı. Babek ile güçlü bir şekilde başlayan gerilla yöntemlerini, diğer fraksiyonlar da kullanarak isyan ettiler. Şurası kesindir ki hilafet merkezi, Babek'ten sonra Azerbaycan

---

[596] Turan, II, 173.
[597] Nizamülmülk, 320.
[598] Yazıcı, 19
[599] Kalkaşendî, I, 507.

ve Kafkaslarda, bir ara bir aile devleti olan Saciler[600] eliyle hakimiyet kurmaya çalışsa da tam bir hakimiyet sağlayamamıştır. Bu da Babekiyye hareketinin gücünü göstermesi açısından önemlidir.

Babek'in idamından sonra komşu ülkelere sığınan[601] Babek taraftarları ileriki yıllarda buralarda kendi fikirlerine benzer hareket ve isyanların oluşmasına ortam hazırlamışlar ve kendilerindeki isyan kültürünü bu bölgelere taşımışlardır. Mazyarî, Batınî, Babaî, İsmailî, Zencî, Karmatî, hatta o dönemdeki Mısır isyanları[602] Babek hareketinin etkisinde kalmış olan isyanlardır.[603] Bunlardan anlaşılıyor ki Babek'in ideolojisi, yoksul köylü ve kölelerin çeşitli zamanlarda hilafete karşı keskin silahı haline gelmiş ve onlara cesaret aşılamıştır. Bu hareketlerin İslam dünyasında estirdikleri terör ve korku düşünüldüğünde Babek'in hareketi adeta İslam dünyasına korku salmıştır denilebilir. Onun etkisi çağlar boyu devam etmiştir.[604] Babek bir anlamda mağlup olduğu Abbasilerden bu isyanlarla intikamını almıştır. Babek'in hilafete vurduğu darbelerden en önemlilerinden birisi, kendinden sonraki isyanlara ilham kaynağı olmasıdır.[605]

IX. asırda İslam dünyası topraklarında gelişen isyanların çoğunda onun etkileri görülmektedir. O yıllarda hilafetin gerek bu bölgesinde gerek değişik bölgelerinde meydana gelen isyanlarda Babek'in söylemleri ve isyan taktiklerinin izlerine rastlanmaktadır. Bu isyanlar da hilafetin nüfuzunun kırılmasına sebep olmuştur. Çünkü Babekiyye isyanı, güçlü hilafet merkezinin de aciz bırakılabileceğini göstererek bu isyanlara örnek olmuş, diğer isyanlar için bir tecrübe oluşturmuştur. Bir misal verecek olursak 219/834'de Zuttların isyanları da tesadüfi değildir. Babek'in ayaklanmasının verdiği güç tecrübesiyle isyanı

---

600 Bu devlet kendi parasını basabilen yarı-bağımsız devletti. Bkz. Yazıcı.93.
601 İbn Kesîr, X, 285.
602 Elçibey, 40.
603 Cuzî, 88.
604 Şakir, II, 257.
605 Velihanli, 57.

düşünebilmişlerdir.[606] Bu dönemlerde meydana gelen Zendeka isyanları ve daha çok kültürel alanda faaliyet gösteren Şuubiyye hareketlerinin yapılarında bu hareketin etkileri rahatlıkla görülebilir. Bu hareketler de Arap egemenliğine son verip Farisî bir geleneği hakim kılmak için çalışıyorlardı. [607]

Babek'in etkisi sırf kendi döneminde kalan bir etki değildir. Onun ayaklanması kendinden sonraki ayaklanmalara değişik şekillerde ilham kaynağı olmuştur.[608] Bundan sonraki yıllarda ortaya çıkan birçok isyana kaynaklık eden Babek'in isyanı, kendisinden yüzyıllar sonra İran'da ortaya çıkan isyanlara da ilham kaynağı olmuştur. Sonraki yıllarda bölge de ortaya çıkan Babiler de Babek'in usullerini kullandılar.[609] Bu bağlamda Rafizi mezheplerinin de şiarı haline gelen Babek'in fikirlerini, bazı müellifler Alevi unsurlar içinde değerlendirirler.[610]

Babek'in etkisinin kendinden sonraki dönemde değişik isimlerle ortaya çıktığını biliyoruz. Mısır ve Halep'de İsmailî, Bağdat'ın güneyinde, Maverau'n-Nehir'de ve Gazveyn'de Karmatî, Basra'da Ravendî, Cürcan'da Muhammire, Şam'da Nusayrî ve Dürzî,[611] Lahsa ve Bahreyn'de Cennabî, Isfehan'da Batınî,[612]Anadolu'da Babaî, Bektaşî, İran'da Safevî, değişik bölgelerde Hurufilik şeklinde[613] ortaya çıkabilmektedir.[614] Ona hayranlık duyanlar onu şiirlerinde asırlarca yaşatmışlardır.

Bu isyanlar sebebiyle VIII. yüzyılın sonlarında Çin sınırlarından Atlas okyanusuna kadar ki coğrafya da ordular gönderebilen Abbasiler, Babek isyanı ile gelişen bu isyanlar süreciyle, neredeyse sadece Bağdat'a hükmeden küçük bir emirlik haline gelmiş, Bağdad'ı bile zor koruyabilmiştir.

---

606 Elçibey, 43.

607 Duri, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 91.

608 Bkz. İrene, Melikoff, *Babek le Hurremî et Seyyid, Battal,* Paris, 1962.

609 Gerlof, 61.

610 Geniş bilgi için Bkz. Ocak, 156.

611 Nusayrilerde de benzer inançlar bulunmaktadır. Bkz.Laoust, 162; Ayrıca bkz. Muhammed Hammadi, *Batıniler ve Karmatîlerin İçyüzü*, çev;İsmail Hatip Erzen,Ankara, 1948, 102.

612 Nizamülmülk, 315

613 Melikoff, 191.

614 Elçi bey, 55.

Bu noktada Babek sonrası Müslüman coğrafya üzerindeki Babek'in etkilerini, etkilediği grupları, onun hareketinin etkisi altında kalan önemli hareketlerden bazılarını ana başlıklar altında kısaca değerlendirmek istiyoruz.

Mazyariyye İsyanı

Babek'in ayaklanmasının bastırılmasından bir yıl sonra 224/838'de Mutasım Bizans seferinde iken, Mazyar b. Karin Taberistan'da ayaklandı.[615] Ayaklanma sebebi Horasan valisi Abdullah b. Tahir ile arasının bozulmasıydı. Mazyar, Mutasım'a haraçları Abdullah b. Tahir'e vermeyeceğini bildirmişti. Nihayet isyan ederek Taberistan bölgesini ele geçirdi.[616] Onunla birlikte isyan edenlere de liderleri Mazyar b. Karn b. Bender'den dolayı Mazyariyye denmektedir. Bunlar İran'ın Cürcan bölgesinde ve Kafkasya'nın güneydoğu ucunda ortaya çıkarak isyan ettiler. [617]

Mazyar, isyan önce hazırlık yapıyor, Babek ile mektuplaşıyordu.[618] Nitekim bazı tarihçiler onun Hurremî ve Babek'in devamı olduğunu belirtirler.[619] Mazyar, Babek'e benzer bir şekilde zenginlerden malın alınıp fakirlere verilmesini savunmuştur.[620] Mazyar, bölgedeki halktan zorla kendisine biat aldı. Mal sahiplerinin mallarını köylü ve çiftçilere yağmalattı. Amül ve Sariye halkının çoğunu Hürmüzabad denilen yere hapsetti. Mazyar, birçok hazırlıklara girişti, hendekler kazdırdı, elinde bulunan o bölgedeki Tamis şehrine surlar yaptırdı. Bazı kaleleri yıktırdı.

Mutasım, Mazyar meselesini Horasan valisi Abdullah b. Tahire havale etti. Abdullah b. Tahir korkuya kapılan Cürcan halkının yardımına amcası Hasan Hüseyin komutasında bir ordu gönderdi. Ayrıca Hayan b. Cebele'yi Kumis'e gönderdi.

---

615 Belazuri, 334.
616 Bünyadov, 258.
617 Bağdadî, 239.
618 Laoust, 112.
619 Taberî V, 250.
620 Bünyadov, 259.

Mutasım ayrıca Muhammet b. İbrahim'i yardımcı kuvvet olarak gönderdi ve Dünbavend hakimini de harekete geçirdi.[621]

Mazyar'ın en önemli adamı Sürhastan, bu ordular tarafından yakalanıp öldürüldü. Bu arada Mazyar'ın kardeşi Karin'e Cibal bölgesi vad edilerek Mazyar'ın yanından ayrılması sağlandı. Nihayet diğer kardeşinin de Abbasilerle antlaşması sonucu Mazyar Abbasilere teslim edildi. Mazyar Samarraya getirildi[622] ve Samarra'da [623] işkence altında dört yüz elli sopa vuruldu ve su verilmeyerek öldürüldü.[624] Cesedi Babek'in cesedinin karşısına asıldı.[625]

Mazyar taraftarları, Babekiyye'nin fikirlerine benzer fikirleri savundukları, fikirlerini gizledikleri, kendilerini İslam toplumu içinde gizlemek için çocuklarına Kur'an okuttukları belirtilmektedir. Mazyar'ın taraftarlarına Muhammire de denilmiştir. Daha önce Harun Reşit döneminde ortaya çıkan Muhammire'nin Hurremiyye ile aralarında itikat farkları bulunmamaktadır. Bunlar da Babek gibi İslam öncesi sistemlerini ikame etmek istiyorlardı.[626] Bağdadî, kendi döneminde bunların hala takipçilerinin olduğunu aktarır. [627]

Mengüçür İsyanı

Afşin'in akrabası Mengücür, 224/839'da Afşin tarafından Azerbaycan'da görevlendirilmişti. Burada Babek'e ait bulduğu bir hazineyi devlete teslim etmeyince Sahibu'l-Berid tarafından ihbar edildi. Bunun üzerine Mengücür isyan etti. Babek'in tahrip ettiği Azerbaycan kalelerinden birine sığınıp hilafete karşı çıktı.[628] Etrafına da servetin zenginlerin elinde toplanmasına karşı çıkan Babek düşüncesinde olan kimseler toplanmıştı. Fa-

---

621 İbnü'l-Esir, VI, 495.
622 Makdisî, VI, 117.
623 Minorski "Mazyar" *İA*, İstanbul, 1986, VII, 431.
624 Belazuri, 334.
625 Mesûdi, 65.
626 Bkz.Faik Bulut, *Hasan Sabbah Gerçeği*, İstanbul, 2002, 262.
627 Bağdadî, 269.
628 İbnü'l-Esir, VI, 505.

kat burada bir ay kalabildi, Mutasım'ın görevlendirdiği ordu tarafından[629] ele geçirildi.[630]

Zenc İsyanı

Zenc isyanı, 255/868 'da Basra taraflarında meydana gelen Abbasilerin başını ağrıtan en büyük isyanlardan biri idi.[631] Bu yıllarda Basra civarındaki bataklık arazilerde Sudan'dan getirilen zenciler çok kötü şartlarda çalıştırılıyorlar, aç bırakılıyorlar, emeklerinin karşılığı verilmiyordu. Tarım, tuz ve şeker kamışı alanlarında binlerce zenci toplu halde çalıştırılıyordu. Bataklıkları kurutuyorlardı. Fakat simsarlar paralarını vermiyorlardı.[632] Ayrıca tam bir şekilde beslenemiyorlardı. Yiyecekleri sadece ekmek, irmik ve hurmaydı.

İşte bütün bu olumsuz şartları iyi kullanan Ali b. Muhammet isimli birisi, zenci köleleri isyana teşvik etti. İslam tarihçileri genelde bu şahsın sıfatı olarak "*Habis*" lafzını kullanırlar.[633] Konuşmalarında taraftarlarını zengin edeceğini, mal, mülk sahibi yapacağını vaat ediyordu.[634] Netice de Ali b. Muhammet'in etrafında toplanan köleler, etrafı yağmalamaya başladılar. Ali b. Muhammet, çevresine toplanmış olan bu kölelere zengin köle sahiplerini dövdürerek, zenci kölelerin daha çok etrafında toplanmalarını sağladı. Zenginlere saldırıyorlar, mallarını yağmalıyor, kadınlarına sahip oluyorlardı.[635] Ali b. Muhammet kölelerin zengin efendilerini yakalatıp 500'er kırbaç vurdurtuyor, her girdikleri şehri yağmalatıyor, binlerce kişi öldürtüyordu. İsyana binlerce kişi katılmış ve baş edilmez bir hal almıştı. Ali b. Muhammet'in etrafında aktarılanlara göre yaklaşık üç yüz bin kişi toplanmıştı.[636]

---

629 Yakubî, II, 439.
630 Taberî, V, 260.
631 Ebü'l-Fida, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Beyrut, trz, II, 46.
632 Mantran, 138.
633 Bulut, *Hasan Sabbah Gerçeği*, 266.
634 İbnü'l-Esir, VII, 205.
635 Nizamülmülk, 310.
636 İbnü'l-Esir, VII, 343.

Zenciler bir süre sonra Abbasilerin Şattülarap'daki donanmasını, Übülle gibi önemli bir limanı ele geçirdiler. Ahvaz ve Abadan'ı aldılar. Bulundukları bölgenin bataklık olması işlerini kolaylaştırmıştı. Bu bataklıklar arasında *el-Muhtara* isimli bir şehri de merkez edinerek etrafa yayıldılar.[637] Bağdat'ın yolları kesildiği için insanlar açlıkla karşı karşıya kaldılar.[638]

Zenciler kendilerine karşı gönderilen Ebû Hilal komutasındaki dört bin kişilik orduyu yendiler. Basralılarla yaptıkları savaşta öldürdükleri kimselerin başları Ali'nin önüne yığılıyordu. Üzerlerine gönderilen bütün ordular aciz kalmıştı. Böylece Güney İran ve Irak ellerine geçmişti. Basra ve Vasıt şehri de ellerindeydi.[639]

Zenci kuvvetleri 257/870 senesinde mağlup edildiyse de tekrar Basra'yı ele geçirdiler. Üzerlerin gönderilen el-Müvellid ve ordusunu yendiler.[640] Artık bu baş edilmez ayaklanmanın bastırılması gerekiyordu. İşi ele alan halifenin kardeşi el-Muvaffak iki sene boyunca büyük uğraşlar verdi. Ahvaz'dan onları söküp attı. Bir kısmını vaatlerle yanına çekti. 270/883 senesinde ise Zencilerin merkezi olan el-Muhtara'yı ele geçirip Ali b. Muhammet'i öldürdü. Başını halifeye gönderdi ve nihayet bu zorlu ayaklanma bitmiş oldu.[641] Neticede on dört yıl kadar süren Zenci isyanlarında binlerce kişi ölmüştü.[642]

Zenci isyanı sosyal karakterli bir isyandır. Yapılan haksızlıklar sonucunda ortaya çıkan sosyal bir patlamadır. Bu ayaklanma, Basra mıntıkasında iktanın genişlemesinin ve Afrika'dan getirilen binlerce kölenin istihdam edilmesinin bir sonucuydu. Bölgedeki siyah kölelerin hürleştirilmesinden başka hedefi olmayan, ama taraftarlarının fırsat bulunca beyaz efendileri köleleştirmekte de tereddüt göstermediği sınıfsal bir ayaklanmadır.

---

637 Taberî, V, 520.
638 Mesûdi, IV, 208.
639 İbnü'l-Esir, VII, 344.
640 Taberî, V, 521.
641 Ebü'l-Fida, I, 359.
642 Taberî, V, 522.

Zencilerin ayaklanmaları kötü hayat şartlarının ve maruz kaldıkları sömürünün bir sonucuydu. Onları kinle coşmaya iten ve tüyler ürpertici gaddarlıklar yapmaya iten aslında buydu.

Zencilerin, bataklıklarda kurdukları yapılanma tam olarak bilinemediği için fikirleri konusunda çok az bilgilere sahibiz. Ayaklanmaya katılanlar tam olarak neyi savunduklarını bilmeseler de bunları örgütleyenlerin Hurremiyye ve Babekiyye'nin eylemlerine benzer eylem türlerin gerçekleştirmeleri dikkat çekicidir. Nizamülmülk bunların mezheplerini Mazdek, Babek, Hürremdin ve Karmatîlere benzetir.[643] Zaten ayaklanma sırasındaki kullandıkları metotların Babekiyye'nin metotlarına benzemesi dikkat çekicidir. Onları ayaklanmaya iten amiller ve mal sahiplerine düşmanlıkları ve zenginlerin mallarını yağmalamaları isyanın Hurremiyye ve Babekiyye'den etkilendiği hissini vermektedir.[644] Zenc isyanına katılan insanların da Babekiyye'nin esaslarından etkilendikleri ve aralarında Babek'in fikirleri yoğun bir şekilde yayıldığı aktarılır.[645] Yani Babek'in ideolojisi bu isyan için önemli bir silah olmuştur.[646]

Karmatî İsyanı

Babekiyye ortadan kaldırıldı, fakat Babekiyye bir anlamda kendini Karmatî isyanlarıyla yeniden gösterdi.[647] Babek'ten yaklaşık yüzyıl sonra ortaya çıkıp Babekiyye'ye benzer düşünceleri savunan ve bunu kurumsallaştırıp örneklerini uygulayan Karmatîler, Babek'in düşüncelerinin değişik bir versiyonu idiler.[648] Karmatîler, bu anlamda fikir ve uygulama olarak Babek taraftarlarına çok yakındılar.

---

643 Nizamülmülk, 310.

644 Elçibey, 141.

645 Enver Behnan Şapolyo, *Mezhepler Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1964, 392.

646 Elçibey, 52.

647 İsmail Kaygusuz, *Mazdekizm Ve Aynı Kaynaktan Beslenmiş Müslimiyye Ve Babek Hurremî Toplumsal Başkaldırı Hareketleri, Yol Dergisi*, Ankara, 2000. sayı.8 s.42.

648 Faik Bulut, *İslam Komüncüleri*, Ankara, 1997, 52.

Karmatîler Mazdek ve Babek'in fikirlerinden beslendiler.[649] Özellikle militan yönlerini Babek'in isyanından ilham alarak geliştirdiler. Karmatîler fakir ve topraksız zenginlerin topraklarında boğaz tokluğuna çalışan işçilerden oluşuyorlardı. Bunlar hem Irak ve Şam'da hem de Bahreyn Ahsa bölgesinde çıkmış ve daha çok köylüler arasında şüyu bulmuştur. Mevcut düzeni tanımıyor ve mal mülk sahibi olmak istiyorlardı. Bu düşüncelerle çevreye korkunç saldırılarda bulundular. Tarih kitapları onların yaptıkları tahribatı, katliamları, Hicaz'daki taşkınlıklarını anlatır.

Karmatîlerin Babek'in devamı olduğunu tarihçiler aktarmaktadırlar. İbn Kesir, Karmatîlerin Mazdek ve Zerdüşt fikirleri taşıdıklarını ve Babek'e mensup olduklarından dolayı kendilerine Hurremî veya Babekî de denildiğini ve komünal hayat yaşadıklarını, Babekiyye gibi mal ve kadın ortaklığı fikrini savunduklarını söyler.[650] Bir ibahiyye düşüncesinin olduğu aktarılmaktadır.[651] Karmatîler ideolojik olarak Babek'in fikirlerine paralel olan fikirler içerisine girdiler. Mesela, eski Sasanî bayramlarını oruç günleri ilan ederek bir anlamda Farisî bir geleneğin devamı olduklarını ortaya koydular.[652] Hürremilerde mevcut bulunan kız kardeş evliliği ve Farisî gelenekten bazı motifler uygulamalarında bulunuyordu.[653]

Karmatîler Babek'in hedeflerini uygulamaya koyma imkanı bulmuşlardır. Çünkü onların döneminde hilafet artık zayıflamıştı. Bağdat dışında hükmedebildiği merkez çok azdı. Karmatîler ideoloji olarak Babek'ten etkilenmenin yanında, savaş taktikleri açısından da Babek'i takip etmişlerdir. Abbasilerin düzenli ordularına karşı küçük, fakat vurucu güçlerle mücadele etmişler ve bunda da başarılı olmuşlardır.

Karmatîlerin ilk hareketleri Kufe de Sevad köylüleri arasında[654] yayıldıysa da bedevilerden tam bir destek görmemiştir.

---

649 Massignon, "Karmatîler" *İA*, İstanbul, 1986, V, 355.
650 İbn Kesîr, XI, 101.
651 Cuzî, 122.
652 Elçibey, 141.
653 Cuzî,122.
654 Taberî, V, 533.

Bu hareket İslam tarihinde ilk defa olarak gelirden % 20 vergi alınışına karşı yapılan bir tepki ile başlamış ve Karmatî liderleri bu tepkiyi iyi kullanmışlardır.

Bu hareketin Suriye kolu Zikreveyh b. Mihreveyh liderliğinde[655] Şam'da ayaklanıp birçok yerleri ele geçirmiş,[656] Hac kafilelerine saldırıp hacıları soymuş, bütün çevreyi korku içinde bırakmışlardı.[657] Üzerlerine gelen İbn Tolun'un ordusuna mağlup oldular. Zikreveyh 290/902'de öldürüldü.[658]

Karmatî isyanlarının en meşhur lideri, Bahreyn bölgesindeki Ahsa'da 286/899'da ortaya çıkan, Hamdan Karmat'ın müridi kod adı Ebû Said Cennabi olan Hasan b. Behramdır. Ebû Said Cennabi Şam'daki Karmatîlerin mümessili olarak Ahsa'ya gönderilmişti. Oradaki Abdülkays kabilesinin yardımıyla bir devlet kurdu. Burayı Karmatiliğin kalesi haline getirdi.[659] Ebû Said'in kurduğu bu devlet altılı bir komite tarafından oligarşik[660] bir yapıda yürütülüyordu.[661] Karmatîler kurmuş oldukları yeraltı örgütleriyle halkı kendi yanlarına çektiler. Çöllerdeki Karmatî kamplarında gençleri yetiştirdiler. Mutlak eşitliği savunup sınıfların olmadığına inandılar. Kurdukları devletin halka karşı mali yönden yaptırımcı bir özelliği yoktu.[662] Fakat devletin temel felsefesi etrafa saldırıp yağmalamaya dayanıyordu. Etrafa saldırıp ya haraç alıyorlardı veya öldürüyorlardı.[663]

Abbasi orduları tarafından sıkıştırılınca kumlu çöllere dalarak kurtuluyorlardı.[664] Merkezi idare bunlar üzerine Abbas Amr Ganevî'yi gönderse de Ebû Said bu ordunun tamamını kılıçtan geçirtti ve hatta yaktırttı.[665] Artık hilafet için korkunç

---

655 Tabeni, V, 601.
656 Mesûdi, IV, 280.
657 Taberî, V, 602.
658 İbn Kesîr, XI, 101
659 Taberî, V, 603, X, 75; Massignon, V, 359.
660 Cuzî, 147.
661 Mantran, 144.
662 Hodgson, I, 469.
663 İbnü'l-Esir, VIII, 181.
664 Hayrullah Hamidî, *İslam Tarihinde Sünnilik-Şiilik Mücadelesi*, Ankara, 1976, s. 179.
665 İbnü'l-Esir, VII, 512

bir tehlike halini almışlardı. Yirmi bin kişilik hareketli bir ordüsu olan[666] Ebû Said Cennabî bir hizmetkar tarafından öldürülünce yerine oğlu Ebû Tahir Süleyman geçti. Aşağı Mezopotamya'yı işgal ve tahrip etti.[667] Hac yolunu kesip bütün kuyuları kapatarak, hacıları çöllerde susuz bıraktı, baskınlar yapıp öldürdü, hacıların kadınlarını gasp etti.[668]

Karmatîler, 311/923 senesinde Basra'ya çok kanlı bir baskın düzenlediler. Katliam yaptılar ve birçok mal ve eşya ile döndüler. Bağdat halifeliği şaşkına dönmüştü. Artık Bağdat bile düşebilirdi. Bağdat yönetimi bu saldırılarından çekindiğin için bunlarla aralarındaki köprüleri yıkmak zorunda kalıyordu.[669]

313/925 de Kufe'ye saldırarak, şehri tamamen yağmaladılar ve o yıl kimse hacca gidemedi. 314 /926'dan itibaren ise Hicaz'a giderek[670] hacılara geçiş vergisi koydular. İhşidiler hac kervanlarına dokunmama karşılığında Karmatîlere yılda 300 bin dinar ödüyorlardı.[671] Ebû Tahir 315/927'de üzerine gönderilen 40 bin kişilik hilafet kuvvetlerini 1500 kişilik kuvveti ile yendi ve hepsini katletti.[672] Ebû Tahir bu saldırılarla Arap yarımadasının birçok yerini ele geçirdi. Her tarafa dehşet saldı.

Ebû Tahir 318/930 da kimseye hissettirmeden adamlarıyla gizlice Mekke'ye gitti, Terviye günü ortaya çıkarak[673] Kabe'nin etrafındaki herkesi katletti, mallarını gasbetti, bu katliamdan Kabe'nin örtüsüne sığınanlar bile kurtulamadı. Kabe'nin örtüsünü çıkararak parçalattı, Haceru'l-Esved'i yerinden söktürttü. Adamları "*Nerede ebabil kuşları, Nerede çamurdan kuşlar, hani Kabe emin olacaktı*" diye bağırdılar. "*Tanrınız göktedir. Yeryüzüne ev yapmaz. Hadi onun evini yağma edin ve yıkın*" diyorlardı. Sonra Mekke'li kadın ve çocukları esir ve köle yaptılar.[674]

---

[666] Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler" *DİA*, İstanbul, 1991, I, 31.
[667] Ebü'l-Fida, II, 73.
[668] Cuzî, 139.
[669] İbnü'l-Esir, VII 169.
[670] Nizamülmülk, 310.
[671] M.A. Shaban, *İslamic History A New İnterpretation*, Newyork, 1976, s. 168.
[672] Ebü'l-Fida, II, 73.
[673] Ebü'l-Fida, II, 55.
[674] İbn Kesîr, XI, 160.

Ebû Tahir daha da ileri giderek Ahsa'ya gelince Tevrat, İncil ve Kuran'ı sokağa fırlatarak ve üstlerini kirleterek, "*İnsanları üç kişi serseme çevirmiştir. Çoban (Musa), Tabip (İsa), ve Deveci (Muhammet). Kinim diğerlerinden daha hilekar daha üç kağıtçı ve daha göz bağcı olan deveciyedir*" demişti.[675]

Haceru'l-Esved yirmi iki yıl kadar Karmatîlerin elinde kaldı.[676] Daha sonra Fatimîlerin girişimiyle 339/950'de yerine götürüldü. Diğer gasp ettikleri şeyler yanlarında kaldı.[677] Otuz yıl Karmatîlere hükmeden Ebû Tahir öldükten sonra yerine geçen oğlunu amcaları öldürerek tahta geçtiler.[678]

Bunlardan Hasan 361/971'de Şam'ı ele geçirdi. O, Karmatî davetini daha geniş alanlara taşımak istiyordu. Bundan dolayı Fatımilere ait Mısır'a saldırmaktan çekinmedi. Karmatîler, ilk anda Fatımilere karşı zafer kazansalar da[679] sonuçta Fatımilerin bir hilesiyle yenildiler. Mısır önlerinde bozguna uğrayıp geri çekildiler. Yine, bir Şii devleti olan Buveyhîler ile 376/986 kavgaya giriştilerse de iki sefer Şerefu'd-Devle tarafından mağlup edildiler. Aslında Buveyhîler onlara kendi gelenekleri içinde yaşamlarına izin vermişlerdi. Karmatîler önce Buveyhîler ile problem çıkarmamayı düşünüyorlardı. Sonra da Umman zencileriyle birleşip Buveyhîler'i saf dışı etmeyi düşündülerse de Buveyhîler daha atak davranarak onlara nefes aldırmadılar.[680]

Karmatîlerin başına daha sonra Cafer ve İshak isimli iki kişi geçti, ise de bunlar kendi aralarında anlaşamadılar ve ikiye bölündüler. Bu sıralarda Asker Tağlibi Karmatileri tasfiye edip, Bahreyn ve Ahsa'yı ele geçirerek devleti çökertti. X.-XI. Yüzyıllarda Karmatîlerin yolunda yürüyenler, Selemye'deki karargahlarından yaptıkları çıkışlarla Suriye ve Irak'ta çok kan dökmüşlerdir.[681]

---

675 Nizamülmülk, 312.
676 Shaban, 167.
677 İbn Kesîr, XI, 161.
678 İbnü'i-Esir, VIII, 611.
679 İbnü'l-Esir, VIII, 626.
680 Shaban, 166.
681 Philip K.Hitti, *İslam Tarihi*, çev;Salih Tuğ, İstanbul, 1989, I, 687.

Karmatîler görünüşte Şii-İsmaili motifler taşırlar. Gerçekte Mazdekizmi çağrıştıran mücadeleci gizli bir örgüt yapıları vardır. Bunu Kabe baskınında sarf ettikleri sözlerden anlıyoruz. Bunlar Bahreyn'de Daru'l-Hicre'yi kurarak laik, sosyalist bir cumhuriyet kurmuşlardı. Altı kişi yönetici, altı kişi vezir idi. Komünal bir yaşam kurmuşlardı. Sosyal güvenlik vardı, vergi yoktu.[682] Karmatîler devletlerine para kazanmak için vergi değil de daha kolay bir yol seçtiler. İlk olarak hac kervanlarına saldırdılar. Basra körfezi ticareti Karmatîler döneminde kesintiye uğradı. Artık Hindistan, Çin, Güneydoğu Asya'dan gelen mallar Yemen üzerinden Mısır'a gider oldu.[683]

Halkın buğdayı devlet tarafından parasız öğütülüyordu. Fakirlerin evleri devlet tarafından tamir ediliyordu. Fakirler derhal yardımla kurtuluyordu. Esnaf ve sanatkarlara mali kolaylık sağlıyorlar, yabancı sanatçılara kredi veriyorlardı.[684] Toplumda fakir kalmayıncaya kadar mallar dağıtılıyordu. Mallar ortaklaşa kullanılıyordu. Yemekler müşterek yeniliyordu. Böylece ilk sosyalist[685]devlet yapılanması örneğini veriyorlardı.[686]

Karmatîler iktisadi olarak oranlı vergilerle ferdi mülkiyeti kaldırma yoluna gittiler. Üretilen alınıyor ihtiyaca göre veriliyordu. Servetin dışarıya çıkışını önlemek için paralarını kurşundan bastırarak takviye ettiler.[687] Dış ticarete el koyarak kendi kendine yeterlilik esasına göre hareket ettiler. İkta rejimini kaldırıp toprak köleliğini kaldırdılar. Toprak kullanımı için teşvik kredisi verdiler. Karmatilerde görülen düzenli ticaret ve esnaf loncaları hareketi batı ülkelerine de tesir etmiş ve Avrupa lonca teşkilatları ile "Masonluk düzeni"nin oluşmasında etkili olmuştur.[688]

---

[682] Shaban, 168
[683] Montgomery Watt, *İslam Avrupa'da* Çev;Hulusi Yavuz, İstanbul, 1989, 42.
[684] Mantran, 144.
[685] Lewis, 131.
[686] Ahmed Emin, II, 132.
[687] Duri, 102-105.
[688] Hitti, I, 686; Duri, 103.

Onlarda Mazdek ve Babek'in düşüncelerinin örneklerini görüyoruz. Nizamülmülk'ün verdiği bilgilere göre; onlarda kimsenin hanımını başkasından kıskanmaması gerekiyordu. Anne, kız kardeş ve kızın mubah olduğunu, mal ve bütün kadınların mubah olduğunu açıklıyorlardı. İnsanları anne ve kız kardeşleriyle ilişkiye zorladıkları oluyordu.[689] Fakat bu tür ilişkilerin toplumun bütününe yayıldığına dair net bir iddia da bulunmak mümkün gözükmemektedir.

Karmatîler, İslam toplumunun gördüğü en geniş tabanlı sosyal hareketlerden biridir ve Arap, acem, yerleşik, göçebe insanlar arasında taraftar bulmuştur. İnançlarını işçi, bedevi ve çiftçiler arasında yaydılar.[690] Karmatîlerin gücü çokluklarından değil bilakis akidelerine bağlılıklarından ve sebatlarından geliyordu.[691] Karmatî davetinin başarısı ve sürekliliği bir memleketten diğerine farklıydı. Köylü devletle bütünleştirilemediği için yine köylü yardımıyla yıkıldılar.[692] İhvan es-Safa eserlerinde Karmatîlerin görüşlerini açıklamışlardır.[693]

Sonuç olarak Babekiyye ile yakın fikirsel motifler barındıran Karmatîler, Babek'in etkisinde kalmış ve onun metot ve fikirlerini benimseyip icraya koyan bir yapılanma olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Hasan Sabbah Hareketi

Bir dönem etkin bir şekilde hem fikirleriyle hem de kan dökücü eylemleriyle İslam dünyasını tehdit eden İsmailî-Batınîliğin oluşumunda Hurremîlerin etkisi bulunmaktadır.[694] Hurremîlerin birçok fikrini tevarüs eden Batınîlerin[695] yapılanmalarına Babek sonrası dağılan yüz binlerce Babek taraftarının

---

689 Nizamülmülk, 312.
690 Bkz.Bulut, *Hasan Sabbah Gerçeği*, 268.
691 Ahmed Emin, II, 133.
692 Hodgson, I, 470
693 Mantran, 144; Massignon, V, 355.
694 Cuzi, II, 62.
695 Karakuş, 287.

kendilerini değişik örgütler içinde ortaya çıkarmalarının tesiri büyük olmuştur.[696]

Babek isyanının dağlık bir bölgeden etrafa saldırıp korku saldığı gibi, birkaç yüz yıl sonra Bezz gibi ele geçirilmesi zor bir kale olan İran'da ki Alamut kalesinde[697] Babekiyye'ye benzer bir şekilde bölgesel milliyetçilik bilinci ile hareket eden ve bütün İslam dünyasına korku ve dehşet salan Hasan Sabbah ile 483/1090'da ortaya çıkacaktır.[698]

Hasan Sabbah önce Mısır, Şam, Bağdat, Diyarbakır'da davetini yaymak için uğraşsa da taraftar bulamamış ve Babekiyye'nin hakim olduğu ve bu fikirler için mümbit bir yer olan kuzey İran ve Güney Azerbaycan bölgesinde Babek'in savunduğu sosyal talepleri, bu bölgelerde ortaya atarak hareketine taraftar bulabilmiştir.[699] O, bu bölgedeki tepkileri iyi kullanmıştır.[700]

Hasan Sabbah'ın fedai hareketi Babek'in fedaileri gibi baskınlar düzenleyip yağmalamalar, erkeklerin öldürülüp kadınların kaçırılması ve dahası Farisî bir geleneği savunmaları ve peygamberlerden silsile yoluyla imamlara vesayetin geçmesine inanmaları gibi konularda, Babekiyye'nin bazı motiflerinin etkisinde kaldıklarının bir göstergesi olarak sayılabilir. Farisî karakter taşıyan Hasan Sabbah'ın hareketinde Babekiyye'nin izlerini görmek mümkündür.[701] İsmailîlere ise öncülüğü Babekiyye'den kuvvetle etkilenen Karmatîler yaptılar.[702] Aslında Zenc isyanları, Karmatîler ve İsmaililer arasında ilginç ilişkiler mevcuttu.[703]

Onlara göre; Hurremiyye de olduğu gibi yüce ruh, Adem'den başlayarak, peygamberler yoluyla devam eder ve son

[696] Nizamülmülk, 316.
[697] Bkz.Bulut, *Hasan Sabbah Gerçeği*,s. 104 vd.
[698] Şapolyo, 394.
[699] Şakir Mustafa, *Mevsuatü Düvelü'l-Alemi'l-İslamiyyi ve Ricaliha*, Beyrut, 1993, II, 793.
[700] Elçibey, 53.
[701] Şapolyo, 392.
[702] Hodgson, I, 469.
[703] Bkz. Daftary, 148.

olarak kendi liderlerine hulul eder.[704] Bazı tarihçilerin de tespit ettiği gibi bizzat Babek taraftarları da İsmaili hareketlerine katılmışlardır.[705] Özellikle de Kuhistan bölgesindeki[706] Batıni hareketlere çok destek olmuşlardır.[707]

Anadolu Aleviliği

Her inanç ve kültürün yapılanmasında bölgesel faktörlerin etkisi büyük olmuştur. Zaten etkilenmemesi mümkün değildir. Bundan tabi bir şey de düşünülemez. Anadolu'da bir inanç kültü olarak bulunan, Bektaşilik-Aleviliğin değişik fraksiyonlarının genelde sözlü bir gelenek halinde nesilden nesile aktara geldikleri fikir, inanç ve dini yorumlarının da etkilendiği bazı akımlar muhakkak ki bulunmaktadır. Bunlardan biri de Babekiyyedir ve Anadolu Aleviliği üzerindeki tesiri oldukça önemlidir diyebiliriz.[708]

Babekiyye'nin Anadolu Aleviliğine etkisinin iki yolla gerçekleştiğini düşünüyoruz;

Birincisi doğudan gelen göç dalgası ile olmuştur. Tarihi süreç iyi takip edilirse Türklerin göç hareketleri genelde doğudan batıya şeklinde olmuştur. Yüzyıllar süren bu göç dalgaları Kavimler Kapısı dediğimiz Hazarın güneyini takip ederek Anadolu'da son bulmuştur. Bu kitleler yüzyıllar boyunca göç ederken mecburi uğrak yerleri olan İran bölgesine yerleşmişler veya buralarda uzun süreli mola vermek zorunda kalmışlardır. İşte Türkler bu esnada bu bölgenin din, gelenek ve inançların dan da etkilenip, bu fikirleri devam eden göçleriyle birlikte yanlarında Anadolu'ya getirmişlerdir. Orta Asya'dan getirdikleri birçok örf ve inançla bu İran bölgesinden edindikleri kültürler Anadolu'da birbirleriyle mezc olmuştur.[709]

---

[704] Mustafa Öz, Mustafa Muhammed eş-Şeka, *İsmailiyye, DİA*, XXIII, 129.
[705] Turan, II, 172.
[706] Bünyadov, 257.
[707] Cuzî, 89.
[708] İsmail Kaygusuz, "Babailer ve Babai Ayaklanması", *Yol Dergisi*, Ankara, 2000, sayı, 7, s.11.
[709] Ahmed Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul, 2000, 175.

İkincisi ise Babek taraftarları eliyle olmuştur. Ortaçağ İslam dünyasının en büyük isyanlarından sayılan Babekiyye isyanı devlet bazında en büyük desteği Bizans'tan görmüşlerdir. Çünkü Abbasilerin Babek ile uğraşması Bizans'a yapılan fetihleri durdurmuştu. Babek sayesinde Bizans karşı saldırıya geçerek toprak kazanıyordu.

Abbasi ordusu, Hurremîleri sıkıştırdığı veya Afşin'in ordularının Bezz'i ele geçirmeye çalıştığı sırada Babek üzerindeki yükü hafifletmek, rahat bir nefes almak için daha önce isyan etmesi için kendisini teşvik eden Bizans imparatoruyla irtibat kurmak amacıyla mektup yazarak Abbasi ordularının İran'da olduğunu, halife'nin terzisini, aşçısını bile Hurremîlerin üzerine gönderdiğini, Abbasilerin Bizans'a komşu sınırlarının savunmasız olduğunu, Bizans sınırlarını koruyacak askerlerinin kalmadığını, bütün orduyu bu bölgeye yığdığını, bu fırsatın değerlendirilerek Bezz ele geçirilmeden önce saldırıya geçmesinin uygun olacağını anlatmıştı.[710]

Bunun üzerine 223/837'de yüz bin kişi ile İslam topraklarına hücum eden Bizans imparatoru Tarsus'a kadar ilerlemiş, ayrıca Zibatra (Doğanşehir) kalesini ele geçirmiş[711] kaleleri yıkmış, erkekleri öldürüp[712] kadınları esir almıştı.[713] Bu savaşta Hurremîler Bizans ordusuna katılarak Bizans'lılara yardım etmişlerdi.[714]

İşte bu noktada Babek'in ideolojisi olan Hurremiyye'nin Anadolu'ya etkisi başlamıştır. Babek'in yoğun bir savaş sonucu Abbasi ordularınca mağlup edilmesi ve Bezz şehrinin düşmesi sonucu kaçan Hurremilerin Abbasilerce sıkı bir şekilde takip edilmesi üzerine, birçok Hurremî savaş sırasında yardımlaştıkları, hatta bizzat ordusu içinde savaştıkları[715] Bizans'a sığınmak

---

710 Mesûdi, IV, 63.
711 Rekaye , 5.
712 Rekaye, 56.
713 İbnü'l-Esir, *Kamil*, VI, 479.
714 İbn Kesîr, X, 285.
715 İbn Kesîr X, 285.

zorunda kaldılar.[716] Babek de adamlarıyla birlikte Bizans'a kaçmaya çalışmıştır.[717] Fakat yolda yakalanıp Samarra'da idam edilmiştir. Babek taraftarları ise Abbasilere karşısında mücadeleyi kaybetmelerinden sonra da kendilerine yakın hissettikleri Bizans'a sığınmaya devam ettiler.[718] Bu mağlubiyet sonunda Babek taraftarlarından (yaklaşık 7 ila 14 bin arası kişi)[719] Anadolu'ya yoğun bir göç yaşandı.[720] Ve bu göçün tesiriyledir ki bu gün Anadolu'nun bazı yörelerindeki Alevi gelenekte Babek'in temsil ettiği Hurremî gelenekten motifler bulunabilmektedir.[721]

Böylece bu tarihten itibaren Anadolu'ya yerleşen Babek taraftarlarının Anadolu'daki etkileri başlamış ve birçok Hurremî örf, inanç ve adetlerini bu bölgeye aktarmışlardır.[722] Böylece Anadolu'ya yerleşen Hurremîlerin fikirleri, sonraki yıllarda değişik şekillerde bu topraklarda ortaya çıkmıştır.[723] Sonraki yıllarda bazı müellifler Anadolu'da yaşayan bazı zümreleri Babek taraftarları ve Mazdekîlere benzetmektedirler.[724] Anadolu'da bulunan Kalenderîlik gibi birçok akımlar üzerinde yine Hurremiyye'nin etkisinin bulunduğu belirtilmektedir.[725] Çünkü Babek taraftarları gittikleri yörelerde gizlice ideolojilerini yayıyorlardı.[726]

Bu noktada Hurremiyye'nin fikirlerinden bazısının bu göç sırasında Anadolu'ya aktarılan birçok düşünce ve motiften Hurremiyye etkisini hatırlatan iki motifi noktasal bir olay olarak izah etmek istiyoruz. Bunlar Kızılbaşlık, Tenasüh inancıdır. Ayrıca Babek taraftarlarına karşı dillendirilen bir iftiranın (Çerağ(Mum) söndürme) aynı şekilde Anadolu'da da dillendirildiğini de belirteceğiz.

---

716 Abu'l-Farac, I, 221.
717 İbn A'sem, VIII, 470.
718 İbn Kesîr, X, 281.
719 Elçibey, 51.
720 Bünyadov, 242.
721 Babek'in o dönemde Anadolu ile bazı ilişkileri için bkz. Şakir, II,257.
722 İsmail Kaygusuz, *Görmediğim Tanrıya İnanmam*, İstanbul, 1996, 158.
723 Cuzî, 174.
724 Ocak, *Babailer*, 68.
725 Ahmed Yaşar Ocak, *Kalenderiler*, Ankara, 1992, 152.
726 Elçibey, 51.

Kızıl Başlık

Hurremiyye'nin Anadolu Aleviliği üzerinde etkisini gösteren motiflerden biri kızıl başlıktır. Bilindiği gibi Anadolu'da özellikle kızıl sarık saran Alevi-Bektaşilere Kızılbaş denilmektedir.[727]

Aslında daha Sasanîler döneminde ortaya çıkan Mazdek taraftarlarının kıyafeti de bu renkte idi ve bu kıyafetten ötürü Hurremiyye'nin bir versiyonuna da bu kızıllık veya kırmızılık anlamında *Muhammire* denilmiştir.[728] Bölge de üretilen giyim ve ev eşyalarında kırmızı rengin hakimiyeti bunun göstergelerindendir.[729] Bu renk Farsça'da başa giyilen başlık için *kızıl başlık* anlamında *Sürhalem* kullanılmaktadır.[730] Babek taraftarları bu kızıl başlığı kullanıyorlardı ve kendilerine Farsça Kızılbaşlar anlamına gelen *Sürhseran* şeklinde bir unvanla hitap ediliyordu.[731]

Daha sonraları Babek'in isyan ettiği bölgelerdeki Şii- Farisî bir gelenekle ortaya çıkarak, Babekiyye'nin etkisinin devam ettiği Tebriz-Isfahan gibi Babek'in merkezi olan Bezz'e yakın bölgelerde bir imparatorluk kuran Şah İsmail, bu tarihi köklerin tevarüs ettiği motiflerden faydalanmıştır. Onun merkez edindiği ve Babek'in merkezi Bezz kalesine 145 km uzaklıkta bulunan (Harita-1) Erdebil'deki tarikat mensupları da bundan dolayı Babek taraftarları gibi kızıl başlık giyiyorlardı. Anadolu'da Şah İsmail'in etkisi altındaki Bektaşi ve Alevilere bu kırmızı başlığı kullanmalarından dolayı Kızılbaş[732]diye hitap ediliyordu.[733] Bu ismin buradan geldiği belirtilir.[734] Dolayısıyla bu durum bizim

---

727 Bkz. İlyas Üzüm, *Batılıların Alevilikle İlgili Çalişmalarda İslam Dışı Ögeleri Önplana Çıkarmaları* Marife Yıl; 2 sayı;3, Konya, 2002.

728 Ahmed Turan, *İslam Mezhepler Tarihi*, Samsun, 2000, 187.

729 İbn Havkal, 342.

730 *Azerbeycan tarihi*, 239, 259.

731İsmail Kaygusuz, *Aleviliğin Kızılbaş Siyasi Hareketi ve Şah İsmail, Yol Dergisi*, Ankara, trz, sayı, 19, s.23.

732 Hammadi, 32.

733 Walter Hınz, *Uzun Hasan Ve Şeyh Cüneyt* Çev;Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1992;Ayrıca Bkz. Ahmed Taşgın, *Ereğli Ve Çevresindeki Alevilerde Sosyal Ve Dini Hayat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi-Kızılbaşlık bölümü) Konya 1997

734 Abdülbaki Gölpınarlı, *Kızılbaş, İA*, İstanbul, 1979,VI, 791.

kızıl başlık motifinin Anadolu'ya buradan geçtiği ve Hurremiyye etkisiyle olduğu kanaatimizi güçlendirmektedir.

Tenasüh

Babek'in başını çektiği Babekiyye fırkasının Tenasüh inancını daha önce uzunca izah etmiştik. Bu inanışa göre peygamberlik ruhu insandan insana geçip[735] ulu kişilerde[736] kendini gösteriyordu.[737] Babek'e de bu şekilde geçtiğini belirtiyorlardı.[738]

Onlara göre tenasüh düşüncesinde isim ve ceset değişse de ruhun değişmediğini belirtirler.[739] Öldükten sonra insan ruhunun başka bir bedene geçmesi anlamında kullanılan Tenasüh inancı Anadolu Aleviliğinde geniş şekilde yer alır. Birçok Alevi menkıbe-namesinde bu inanca kolaylıkla rastlanabilir.[740]Aynı şekilde Safevi hükümdarlarına Ali'nin ruhunun geçtiğine inanılmaktadır.[741]

Anadolu'daki Bektaşi ve Alevilerde görülen Tenasüh inancı Bizans topraklarına göçen Babek taraftarlarından gelse gerektir.[742] İki düşünce arasındaki bu benzerlikler büyük ihtimalle Babekiyye'nin Abbasiler döneminde dağıtılmasından sonra Anadolu'ya göçen Babek taraftarlarından gelmiş olmalıdır.

Sonuç olarak incelemeye çalıştığımız Babekiyye'nin Anadolu Aleviliği üzerindeki etkisi yukarıda saydığımız bazı benzerlikler ile görülebilmektedir. Bunların dışında buna benzer düşünsel yapılar, Mazdekizm'in inanç unsurlarıyla benzerlikler taşımaktadır. Bu benzerlik ancak Hurremîler yoluyla aktarılmış

---

735 Makdisî, III, 77.
736 Bağdadî, 270.
737 Makdisî, VI, 97.
738 Gerlof, 60.
739 Makdisî, IV, 30.
740 Geniş bilgi için Bkz.Ocak, age, 184.
741 İrene, Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, Çev;Turan Alptekin İstanbul, 1993, 54.
742 Nevzat Odyakmaz, *Bektaşilik Mevlevilik* İstanbul, 1985, 37; Kemal Samancıgil *Bektaşilik Tarihi*, İstanbul, 1945, 126.

olabilir.[743] Sonraki yıllarda Anadolu'da ortaya çıkan Alevi-Türkmen isyanlarında Babek'in Abbasi saltanatına karşı isyanı ilham kaynağı olmuştur. Onun fikirleri ve savaş yöntemleri, tarih boyunca ortaya çıkan bu tip hareketlerin ilham kaynağı olmuştur. Nesilden nesile süzülen tarihsel bir muhalefet mirası olarak etkisini devam ettirmiştir.[744]

Yıllar sonra bile Anadolu'daki Alevi Türkmenler aynı ırktan, aynı dili konuşan Sünni bir yapıya tam adapte olamamış ve nitekim Osmanlı'ya bayrak açan Şahkulu arkasında sürüklediği kitlesiyle Hurremiyye'nin ortaya çıktığı Tebriz-Erdebil bölgesine sığınarak kendisini Azeri-Fars bölgesinde ifade etmeye çalışmıştır.[745]

Kısacası Osmanlı döneminde ortaya çıkan Celali, Bektaşi, Şahkulu, Babai[746] gibi isyanlarda ve isyan edenlerde Hurremiyye'nin etkisini bulunmaktadır. Bu durum Hurremiyye hareketinin dağılmasından sonra yoğun bir şekilde daha güvenli buldukları Anadolu topraklarına sığınmalarından kaynaklansa gerektir. Bu hareket Yavuz dönemine kadarki süreçte Anadolu'da mayalanmıştır denilebilir. Kendini bulduktan sonra ise değişik adlar altında Sünni dünyanın lideri olan Osmanlıya karşı isyanlara başlamıştır.[747]

Sonuç olarak Babekiyye isyanı Anadolu Türkmenleri arasında derin etki bırakmıştır.[748] Babekiyye'nin günümüzde bile Anadolu'daki hareketler üzerindeki etkisi devam ettiği söylenebilir. Günümüzde Anadolu'daki Alevi tandaslı kimi sol yapılanmaların,[749] Babek ayaklanmasını örnek alması, ondan övgüyle bahsetmeleri bunu gösterir.[750] Babekiyye'yi aynı şekilde sol

---

[743] Kaygusuz, s.39.

[744] Ocak, 154.

[745] İsmet Miroğlu, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Osmanlılar,* İstanbul, trz.,X 292.

[746] Cuzî, 175.

[747] Mücteba İlgürel, "Celali İsyanları", *DİA,* İstanbul, 2003,VII, 253.

[748] Ocak, 155.

[749] Kaygusuz, 42.

[750] Bkz.Faik Bulut, *Hasan Sabah Gerçeği,* 262; Halil Derviş, *Alevi Halkların Toplumsal Mücadele Tarihinden:Mazdekizm Kaynaklı Babek-Hurremî Alevi Hareketi,* www. tkp. org. işçinin sesi.

tandaslı Kürtçü hareketler de söylemlerinde kullanmaktadırlar.[751]

Bir İftiranın Tekrarı(Çerağ-Mum Söndürme)

Klasik İslam tarihçilerinin aktardıklarına göre Hurremiyye'nin en çok söz konusu edilen davranışlarından birisi kadınlar hakkındaki görüşleridir ki onlara göre Babekiyye taraftarları bu düşünceyi Mazdekizm'den almışlardır ve kadınların rızası olduktan sonra[752] kimseye zarar vermediği sürece, her türlü zevki yapmak mubah addedilmiştir. Bunun dışında senede bir gün bir gece toplanıp kadın erkek birlikte ışıkları söndürüp[753](mum söndü) karanlıkta topluca gayri meşru cinsel ilişkiye girdikleri belirtilmektedir.[754] Gerlof'a göre onların temel felsefesi sınır tanımaz bir zevktir.[755]

Bizim bu konudaki kanaatimiz, Mazdekizm'de böyle bir olay belli bir oranda olsa da Hurremiyye'deki bu uygulamalar abartılmıştır. Belki Mazdek takipçilerinin arasında bireysel uygulamalar olabilir. Fakat insan fıtratında bulunan kıskançlığın bu uygulamanın yaygınlaştırılmasına imkan vereceği şüphelidir. Mazdekizm'de dahi yaygınlaştırılamayan bu uygulamanın, Hurremiyye'de yaygın olduğu şeklinde bir düşünce ihtiyatla kabul edilmelidir. Bu mum söndü olayı da bu anlamda Hurremiler arasında yaygın değildir, abartılmıştır.[756] Belki bu algı biraz da onlardaki kadının statüsünün sünni dünyadaki kadın algısına göre daha özgür olduğundan kaynaklanmaktadır. Kanaatimize göre Hurremiyye'deki kadınların daha özgür olmaları, erkeklerin toplantılarına ve eğlencelerine katılmaları Sünni dünyada böyle bir algıya sebep olmuş olmalıdır.[757] Bu abartmada etken amil, yarım milyon insana mal olan savaş sonrası yıllarda yazılan klasik İslam tarihçilerinin Babek düşmanlığıdır.

---

751 www.serxEbun.com; Ayrıca Burkay, s.132.
752Makdisî, IV, 31.
753 Bağdadî, 269.
754 Sem'ânî I, 243;İbnü'l-Esir, *el-Lubab*, I, 101.
755 Gerlof, 61
756 Hüseyin Kasım, 140.
757 Nizamülmülk 316.

Mum söndü konusunda Hurremîler için bahsedilen iftiranın benzeri Anadolu'da Aleviler için de kullanılmaktadır.[758] Bunlar hakkındaki aktarımların da genelde Sünniler tarafından yapıldığını düşünerek mübalağa ve iftiranın katıldığını hesaba katmak gerekir. Aleviler'deki "*eline diline beline sahip ol*" deyimi bile bu iftirayı yalanlamaya yeterdir. Ayrıca yine onlardaki "*Musahiplik*" anlayışı buna manidir ki evliliğin dinen caiz olduğu şahısları (hatta çocukları bile birbirleriyle) kardeş addederek beraberliğe karşı çıkmaktadırlar. Alevilikteki zina cezası ve "*düşkünlük*" ise ayrıca burada dikkatle not edilmelidir.[759] .

Sonuç olarak Hurremîler hakkındaki aktarılan bu "*mum söndü*" iftirasının[760] Anadolu'da da[761] bazı uygulamalarından bahsedilmesi,[762] bu söylemin Anadolu'ya göçen Babek taraftarları için söylenegeldiği üzere devam ettirilmesi olmalıdır.[763] En azından Babek taraftarları hakkındaki söylentilerin Aleviler için de çıkarılması, benzer olaylara benzer tepkilerin verilmesi dikkat çekicidir.[764] Babekiyye'de kadınların da katıldığı toplantılara bu gözle bakan sünni algı, Alevilikte kadınların da katıldığı Cem ayinlerini de böyle algılamış olmalıdır.[765] Doğrusu bu durum, bir iftiranın coğrafya değiştirmesinden başka bir şey değildir.

---

[758] Şapolyo, 283.

[759] Bu cezalar konusunda bkz. Yusuf Ziya Yörükhan, Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar, Ankara, 1998, 80 vd.

[760] İbn Kesîr, XI, 101.

[761] Bkz Ahmed Refik, *XVI. Asırda Rafizilik ve Bektaşilik* (54 adet ferman içeriyor), İstanbul, 1994, 84, 112

[762] Yörükhan, 99.

[763] Bkz. Ocak, Babailer İsyanı, 46; Ayrıca Anadolu Aleviliğinde bu tip hareketler hakkında (Turgut Akpınar, *Türklerin Din ve Hukuk Tarihi,* İstanbul, 1999.) adlı eserin *cinsel konukseverlik* s. 112-122 bölümüne bakılabilir.

[764] İlginç bir anlatım da Sabetayistler için nakledilmektedir. Senede bir gün kadınlı-erkekli, yalnız evlilerin katıldığı ve adını "*Büyük mumların sönmesi*" olarak isimlendirdikleri bir toplantı yaptıkları, burada evlilerin eş değişiminde bulundukları ve bu toplantıdaki olayları sır gibi sakladıkları belirtilir. Bkz. Soner Yalçın, *Efendi,* İstanbul, 2003, 313.

[765] Ayhan Yalçınkaya, *Alevilikte Toplumsal Kurumlar ve İktidar,* Ankara, 1996, 21; Şapolyo, 267.

SONUÇ

Babek isyanı, ortaçağ İslam dünyası üzerinde bıraktığı derin etkilerin yanı sıra, dünya tarihini etkilemesi açısından da önemlidir. Babek'in önderliğinde gerçekleştirilen bu isyan hareketinin, dünya coğrafyasının en önemli bir parçası olan Asya, Afrika hatta ileriki yıllar için medeniyetler beşiği sayılan Anadolu tarihinde de önemli rolü olmuştur.

Orta çağ İslam Dünyasında merkezi hilafet olan Abbasi hilafetini çöküşe uğratan ve onun küçük devletlere parçalanmasını sebep olan güç Azerbaycan da Babek önderliğindeki yürütülen savaş olmuştur. Bu isyan sadece İran ve Azerbaycan bölgesinde cereyan etmekle birlikte Abbasi hilafetinin bütün coğrafyasında etkisi uzun süre devam etmiştir. İsyanın süresinin uzunluğu, verdiği zararlar ve etkileri gösteriyor ki eğer bu isyan bu tarih diliminden bir yüzyıl önce veya sonra gerçekleşseydi, belki de Abbasi hilafeti yıkılabilirdi. İsyanın Abbasi hilafetini bu kadar sarsması, belki de gerek Mazdekî, gerek Farisî, gerek Azeri unsurların ortak motiflerini bünyesinde birleştirme becerisindendi.

Babek'in isyanı tesadüflerle ortaya çıkmış bir isyan değildir. Tersine bölge halkındaki Araplara eşit olma arzusu bu isyanın gelişmesine destek olmuştur. Arap ırkçılığının baskıları karşısında, Müslümanlar tarafından hızlı bir şekilde fethedilen topraklarının kurtarılması düşüncesi ile eski Sasanî ihtişamına özlem duyarak o güne kadarki hilafetin heybetini yerle bir etmiştir. Bu isyanın çıkmasında aynı zamanda kültürel tepkiler, Arapların iskan siyaseti ve ağır vergilerin de etkisi olmuştur. İslam sonrası kurulan Emeviler devletini bu düşüncelerle gerçekleştirilen isyan dalgası yıktığı gibi, ikinci Arap İmparatorluğu olan Abbasileri de bu bölgeden gelen isyan dalgası yıkılışa götürmüştür.

Babek isyanı kendisinden önce meydana gelen ve başarısız olan bir dizi Hurremiyye isyanının devamı niteliğinde bir

isyan olmuş ve bu isyanlara kaynaklık eden unsurların desteği üzerinde hareketini geliştirmiştir. Fikir ve inanç açısından da bu isyanların devamı niteliğindedir.

Babek isyanının önemi sadece uzun süreli oluşundan veya geniş bir coğrafya da etkili olmasından ileri gelmemektedir. Asıl önemi yaptığı sarsıcı etkiden, hilafetin azametini bitirişinden ve merkeziyetçi yapıyı son vermesinden ileri gelmektedir. Bu isyanla birlikte İslam Dünyasındaki tek elden yönetim olayı tarihe karışmış ve hilafetin otoritesi önce orduya alınan yeni kuvvetlerin eline sonra da başka güçlerin eline geçmiş ve hilafet artık etkisiz, yetkisiz, bürokratların elinde oyuncak olan bir kurum durumuna düşmüştür. Babek isyanı sebebiyle orduya Türkler alınmaya başlanmış, ancak bu işlem İslam dünyasında Türk döneminin de başlamasına sebep olmuştur. Artık bu tarihten sonra İslam dünyasında hakim güç Türkler olacaktır.

Abbasilerin Babek isyanını bir türlü bastıramamaları ve yaklaşık yirmi yıllık bir süreçte bu işi halletmeleri ve nihayet birçok masrafla kurdukları özel hassa ordusu ile bu isyanı bastırmaya yoğunlaşmaları neticesinde eyaletlere gereken ilgiyi gösterememişlerdir. Bunun sonucu da bu dönemden itibaren yarı bağımsız devletler diyebileceğimiz Tahiriler, Toluniler, İhşidiler, Samaniler, Saffariler gibi hilafet topraklarından kopan devletler haraç gelirlerini vermeyerek hilafetin ekonomik olarak çökmesine vesile olacaklardır.

Babek isyanının sonucu yarı bağımsız devletlerin oluşması, fikir hürriyeti açısından bir genişlik sağlamıştır. Muhalif görüşler merkezin uzağındaki coğrafyalarda kendilerini göstermeye başlamıştır. Bu da bir anlamda Babek isyanı sırasında iktidardaki Mutezili yapılanmanın sonunun gelmesine sebep olan faktörlerden biridir.

İslam mezhepler tarihi açısından Heretik(sapkın) gruplardan olduğu belirtilen Babekiyye kendinden önceki birçok bölgesel mezhep ve ayaklanmalardan etkilendiği gibi kendisi de daha sonraki birçok mezhep ve ayaklanmalar için ilham kaynağı olmuş ve fikirsel etkiler bırakmıştır.

Bu isyanla başlayan İslam Dünyasındaki gerileme yaklaşık altı asır sürmüş ve İslam dünyası belki hissetmediği önem vermediği, fakat onu şekilde vuran bu isyanla altı asırlık bir bocalamaya girmiştir. Belki de bocalamanın fitilini bu isyan ateşlemiştir.

Bu anlamda Babekiyye hareketi hilafete en büyük darbeyi ideolojik yayılım ile vurmuştur. Babek yirmi yıllık bir isyan sonunda ortadan kaldırılsa da devlet üzerindeki ideolojik baskısı yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Abbasi döneminin korkunç isyanları arasında sayılabilecek Zenc, Karmatîler gibi isyanlar bunlardandır.

Abbasiler, Babek isyanından önce bir dünya devleti, hatta dünyanın en büyük, en güçlü, en fazla toprak parçasına sahip, doğudan batıya alabildiğine toprakları uzanmış bir devlet iken, bu isyanın vurduğu darbelerle bölgesel, hatta sadece Bağdat'a hükmedebilen bir devlet konumuna dönüşmüştür

BİBLİYOĞRAFYA

- Adalet Gazetesi, Azerbaycan, 3-4 Temmuz 2003.
- Ahmet, Çelebi, *Örnek Halifeler Dönemi,* çev; H. Fehmi Ulus, İstanbul, 1997.
- Ahmet, Emin, *Duha'l-İslam*, Beyrut, 1935.
- ----------, *Zuhru'l-İslam*, Kahire, 1962.
- Ahmet, Refik, *XVI. Asırda Rafizilik ve Bektaşilik* (54 adet ferman), İstanbul, 1994.
- Akpınar, Turgut, *Türklerin Din ve Hukuk Tarihi,* İstanbul, 1999.
- Akşam gazetesi, 17 Haziran 2003.
- Ali İbrahim Hasan, *Tarihü'l-İslami'l-Âmm,* Mısır, trz .
- Ali Sami En-Neşşar, *Neşeti Fikri'l-Felsefi Fi'l-İslam*, byy, 1977.
- Aliev Saleh Muhammetoğlu, "Hurremiyye", *DİA*, İstanbul, 1999.
- Aliyev, Kemal-Aliyeve, Feride, *Azerbaycan Antik Dövürde,* Bakı, 1997.
- Arnold, Thomas W., *The Caliphate* , London, 1965.
- Aşirbek, Kurbanoğlu Müminov, "Yeseviye Tarikatının Doğuşu", *Yedi İklim*, sayı, 42, İstanbul, 2003.
- Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik,* Ankara, 2001.
- Aykaç, Mehmet, *Abbasi Devleti'nin İlk dönemi İdari Teşkilatında Divanlar*, Ankara, 1997.
- *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, Babek*, Bakü, 1976.
- *Azerbaycan Tarihi, En Kadim Zamanlardan XX. Asra dek,* (Red; Bünyadov) Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994.
- Azimli Mehmet, Ali Neslinin İsyanları, Konya 2013.
- ----------, "Hassa Ordusu", *Türkler,* Ankara, 2002.
- ----------, *Halifelik Tarihine Giriş,* Konya, 2012.
- ----------, "Mesleme b. Abdülmelik ve Fütühatı", *Dicle Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı. 2. Diyarbakır, 2000.
- Bağdadi, Abdülkahir, *el-Fark beyne'l-Fırak*, Beyrut, 1990.
- Bedirhan, Yaşar, *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya, 2000.
- Belazüri, Ahmed b. Yahya, *Fütühü'l-Buldan,* Beyrut, 1991.
- Bendeli Cûzi, *Min Tarihi'l-Hareketi'l-Fikriyyeti fi'l-İslam*, Kudüs, 1928.

- Buhl, Fr. "Muta" *İA,* İstanbul, 1979.
- Bulut, Faik, *Hasan Sabbah Gerçeği,* İstanbul, 2002.
- ----------, *İslam Komüncüleri,* Ankara, 1997.
- Burkay, Kemal, *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan,* İstanbul, 1997.
- Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda,* Bakü, 1989.
- Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu,* çev; İbrahim Akbaba, İstanbul, 2000.
- -------, *Felsefi Mirasımız ve Biz,* çev; Said Aykut İstanbul, 2000.
- Cahen, Claude, *İslamiyet, Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar,* Ankara, 1990.
- Cahız, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri,* çev; Ramazan Şeşen, Ankara, 1988.
- Cihangir, Zeyneloğlu, *Azerbaycan Tarihi,* İstanbul, 1924.
- Cumhuriyet gazetesi, 14 Şubat 1993.
- Çağatay, Neşet - İbrahim Çubukçu, *İslam Mezhepler Tarihi,* Ankara, 1976.
- Daftary, Ferhat, *İsmaililer,* çev; Ercüment Özkaya, Ankara, 2001.
- Demirci, Mustafa, *Beytü'l-Hikme,* İstanbul, 1996.
- ----------, *İslam'ın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi,* İstanbul, 2003.
- Derviş, Halil, *Alevi Halkların Toplumsal Mücadele Tarihinden: Mazdekizm Kaynaklı Babek-Hurremî Alevi Hareketi,* www. tkp. org. işçinin sesi.
- Dineveri, Ahmet b. Davut, *el-Ahbaru't-Tıval,* Beyrut, trz .
- Dûrî, Abdülaziz, *en-Nuzumü'l-İslamiyye,* Bağdat, 1950.
- ----------, *İlk Dönem İslam Tarihi,* çev; Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991.
- ----------, *İslam İktisat Tarihine Giriş,* çev; Sabri Orman, İstanbul, 1991.
- Ebû'l-Fez, Elçibey, *Tolunoğulları Devleti,* çev; Selçuk Aklın, İstanbul, 1997.
- Ebu Bekir, Tihrani, *Kitab-u Diyarbekriyye,* çev; Mehmet Demirdağ, İstanbul, 1999.
- Ebü'l-Fida İsmail b. Ali, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer,* Beyrut, trz.
- Fayda, Mustafa, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid,* İstanbul, 1992.

- Frye R.N, "Babek", *Eİ*, London, 1989.
- Gazali, Ebû Hamit Muhammet, *Fezaihu'l-Batınıyye*, Kuveyt, trz.
- George, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev; Fikret Işıltan, Ankara, 1991.
- Gerlof, Van Vloten, *Araştırmalar,* çev; M. Said Hatipoğlu, Ankara, 1986.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, "Kızılbaş", *İA*, İstanbul, 1979.
- Gregory, Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi,* çev; Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1987.
- Guıdı, Mıchelangelo, "Mezdek" *İA*, İstanbul, 1979.
- Günaltay, M.Şemsettin, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Belleten*, sayı.23-24, Ankara, 1942.
- Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, çev; Abdülhalik Bakır, Ankara, 2001.
- Hasan Bâşâ, *Dirasetü'n fi-Tarihi'd-Devleti'l-Abbasî*, Kahire, 1990.
- Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi,* trc. Heyet, İstanbul, 1985.
- Hasan İbrahim Hasan; Ali İbrahim Hasan, *en-Nuzumü'l-İslamiyye,* Kahire, 1970.
- Hatipoğlu, M. Said, *Hilafetin Kureyşliliği,* A. Ü. İ. F. Der. C. XXVII, Ankara, 1978.
- Hayrullah, Hamidi, *İslam Tarihinde Sünnilik-Şiilik Mücadelesi*, Ankara, 1976.
- Hınz, Walter, *Uzun Hasan Ve Şeyh Cüneyt,* çev; Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1992.
- Hitti, Philip K., *İslam Tarihi*, çev;Salih Tuğ, İstanbul, 1989.
- Hizmetli, Sabri, *İslam Tarihi*, Ankara, 1999.
- Hodgson, Marshall G. S., *İslam'ın Serüveni*, çev; Heyet, İstanbul, 1993.
- Hürriyet gazetesi, 14 Şubat 1993.
- Hüseyin Kasım el-Aziz, *el-Babekiyye,* Dımeşk, 2000.
- İbn Abdirrabbih, Ahmet b. Muhammet, *İkdü'l-Ferid*, Beyrut, 1990.
- İbn A'sem, el-Kûfi, Ebû Muhammet Ahmet, *el-Fütuh*, Beyrut, 1986.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammet, *Mukaddime*, çev; Z. Kadiri Ugan, İstanbul, 1989.

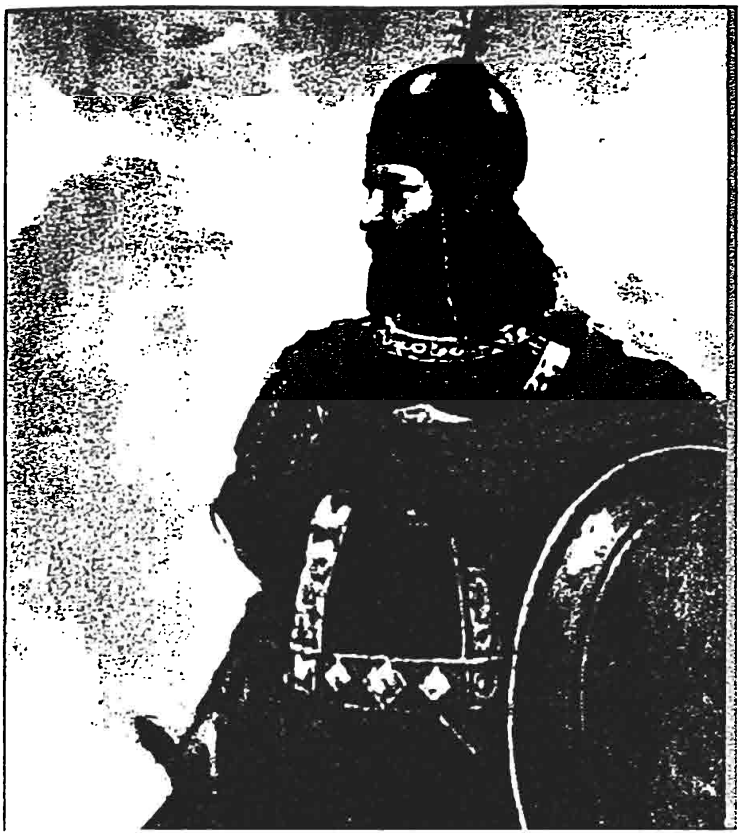
- İbn Havkal, Ebû'l- Kasım Muhammet, *Suretü'l-Arz*, Leiden, 1938.
- İbn Hurdazbih, Ebû'l-Kasım Ubeydullah, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Beyrut, 1988.
- İbn Kesir, İsmail b. Ömer, *el-Bidaye ve'n-Nihaye,* Beyrut, 1974.
- İbn Kuteybe Ebû Muhammet Abdullah, *el-Mearif,* Beyrut, 1970
- İbn Nedîm, Muhammet b. İshak, *el-Fihrist*, Beyrut, 1997.
- İbn Sad, *et-Tabakatu'l-Kübra*, Beyrut, 1985.
- İbn Tağriberdi, Cemaleddin Ebû'l-Mehasin, *en-Nucûmu'z-Zahire,* Beyrut, 1992.
- İbn Hazm, Ebû Muhammet Ali, *el-Fasl*, Kahire, trz.
- İbnü'l-Esir, İzzettin Ali, *el-Lubab*, Beyrut, trz.
- ----------, *el-Kâmil*, Beyrut, 1995.
- İlgürel, Mücteba, "Celali İsyanları", *DİA,* İstanbul, 2003.
- İnan, Yusuf Ziya, *Babek İsyanı*, İstanbul, 1976.
- Melikoff, İrene, *Babek le Hurremî et Seyyid Battal,* Paris, 1962.
- ----------, *Uyur İdik Uyardılar*, çev; Turan Alptekin, İstanbul, 1993.
- İstahri, Ebû İshak İbrahim, *Mesalikü'l-Memalik*, Beyrut, 1997.
- Kalkaşendi, Ahmet b. Abdullah, *Subhu'l-Âşa*, Beyrut, 1987.
- Kallek, Cengiz, "Haraç", *DİA,* İstanbul, 1994.
- Karakuş, Nadir, *Ebû Müslim Horasânî Kişiliği ve Faaliyetleri,* Konya, 1996, (Basılmamış Doktora Tezi).
- Kayaoğlu, İsmet, *İslam Kurumlar Tarihi*, Ankara, 1985.
- Kaygusuz, İsmail, "Aleviliğin Kızılbaş Siyasi Hareketi ve Şah İsmail", *Yol Dergisi*, sayı, 19, Ankara, trz.
- ----------, "Babailer ve Babai Ayaklanması", *Yol Dergisi*, sayı, 7, Ankara, 2000.
- ----------, *Görmediğim Tanrıya İnanmam*, İstanbul, 1996.
- ----------, "Mazdekizm Ve Aynı Kaynaktan Beslenmiş Müslimiyye Ve Babek Hurremî Toplumsal Başkaldırı Hareketleri", *Yol Dergisi*, sayı. 8, Ankara, 2000.
- Keleş, Ahmet, *" . . . savaşmakla emr olundum. " Hadisi Örneğinde Hadislerin Tasnifi Problemi.* (Yayınlanmamış Makale)
- Kılıçlı, Mustafa, *Arap Edebiyatında Şuubiyye*, İstanbul, 1992.
- Koestler, Arthur, *On üçüncü Kabile,* İstanbul, 1993.

- Köprülü, Fuat, "Baba", *İA*, İstanbul, 1986.
- Kurt, Hasan, *Türk-İslam Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara, 2002.
- Laoust, Henry, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev;Ethem Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli, İstanbul, 1999.
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev;Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2000.
- Macdonald D. B., "Şuubiyye", *İA*. İstanbul, 1979.
- Madelung, W., "Khurramiyya", *First Encyclopedia of İslam*, Leiden, 1987.
- Mahmut el-Mikdat, *el-Mevlâ ve Nizamü'l-Velâ*, Dimeşk, 1988.
- Mahmut, Şakir, *Tarihu'l-İslam*, Beyrut, 1991.
- Mahmut, Şit Hattab, *Komutan Peygamber*, çev; Ahmet Ağırakça, İstanbul, 1988.
- Makdisi, Mutahhar b. Tahir, *Kitabu'l-Bed ve't-Tarîh*, Beyrut, 1899.
- Mantran, Robert, *İslam'ın Yayılış Tarihi* trc : İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981.
- Margaliout, D. S. "Hurremiyye", *İA*, İstanbul, 1979.
- Massignon, L. "Karmatîler", *İA*, İstanbul, 1986.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, 1991.
- Mesudi, Ebû'l-Hasan Ali, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Beyrut, 1981.
- ----------, *Mürûcü'z-Zeheb*, Beyrut, 1997.
- Milliyet gazetesi, 14 Şubat 1993.
- Minorski, "Mazyar", *İA*, İstanbul, 1986.
- Miquel, Andre, *İslam ve Medeniyeti*, çev;Heyet, İstanbul, 1991.
- Miroğlu, İsmet, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi, Osmanlılar*, İstanbul, trz.
- Moshe, Sharon, *Black Banners From The East*, Leiden, 1983.
- Muhammet Hammadi, *Batıniler ve Karmatîlerin İçyüzü*, çev;İsmail Hatip Erzen, Ankara, 1948.
- Muhammet, Esed, *Mekke'ye Giden Yol*, çev; Cahit Koytak, İstanbul, 1998.
- Muhammet, Hamidullah, *el-Vesaiku's-Siyasiyye*, çev; Vecdi Akyüz, byy. trz.
- ----------, *Hz. Peygamberin Savaşları*, çev; Salih Tuğ, İstanbul, 1981.

- ----------, *İslam Peygamberi*, çev; Salih Tuğ, İstanbul, 1989.
- Muhammet, Hudaribek, *Muhadaratu't-Tarihi'l-Ümemi'l-İslamiyye*, Beyrut, 1986.
- Müslim b. Haccac, *Sahih,* byy, trz.
- Nicholson, Reynold, "Mazdak", *Encyclopadeia Of Religion And Ethics,* Edinburg, 1915.
- Nizamülmülk, *Siyasetname,* çev; Nurettin Bayburtlugil, İstanbul, 1987.
- Nuveyrî, Şihabuddin Ahmet, *Nihayetu'l-Ereb fi Fununi'l-Edeb*, Beyrut, 1984.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul, 2000.
- ----------, *Babailer İsyanı*, İstanbul, 2000.
- ----------, *Kalenderiler*, Ankara, 1992.
- Odyakmaz, Nevzat, *Bektaşilik Mevlevilik,* İstanbul, 1985.
- Ömer, Faruk, *The Abbasid Caliphate*, Bağdat, 1969.
- Öz, Mustafa, Mustafa Muhammet eş-Şeka, "İsmailiyye", *DİA*, İstanbul, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim, "Ağlebiler", *DİA*, İstanbul, 1988.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya Afrika Devletleri*, Ankara, 1996.
- Rekaya, Mohamed, "Le Hurrem-Din" *Studıa İslamica*, Paris, 1984.
- Rifaî, Enver, *en-Nuzumü'l-İslamiyye*, Dımeşk, 1973.
- Sabah gazetesi, 14 Şubat 1993.
- Said, Nefisî, *Babek,* çev; Mahmut Ayaz, İstanbul, 1998.
- Samancıgil Kemal, *Bektaşilik Tarihi*, İstanbul, 1945.
- Sem'ânî, Ebû Sad Abdülkerim, *el-Ensab*, Beyrut, 1988.
- Shaban, M.A., *İslamic History A New İnterpretation*, Newyork, 1976.
- Söylemez, Mahfuz, *Kûfe*, Ankara, 2001.
- ----------, *Bilimin Yitik Şehri Cündişapur*, Ankara, 2003.
- Suyuti, Celalüddin Abdurrahman, *Tarihu'l-Hulefa*, Mısır, 1952.
- Sümer, Faruk, "Abbasiler Devrinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin" *Belleten,* C.LI, sayı; 200, Ankara, 1987.
- Şakir Mustafa, *Devletü Beni'l-Abbas,* byy., trz.

- ----------, *Mevsuatü Düvelü'l-Alemi'l-İslamiyyi ve Ricaliha,* Beyrut, 1993.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Mezhepler Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1964.
- Şehristani, Ebû'l-Feth Muhammet, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1992.
- Şemsettin, Sami, *Kamusu'l-A'lâm,* Ankara, 1996.
- Şevki, Dayf, *el-Asru'l-Abbasiyyi's-Sani*, Kahire, 1975.
- Şükri, Adut, *ez-Zındıka ve'z-Zanadık*, Amman, trz.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammet, *Tarihü'l-Ümemi ve'l-Mülük,* Beyrut, 1995.
- Taşgın, Ahmet, *Ereğli Ve Çevresindeki Alevilerde Sosyal Ve Dini Hayat,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi-Kızılbaşlık bölümü) Konya, 1997.
- Terzi, Mustafa Zeki, *Abbasi Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları*, Samsun, 1986.
- Togan, Zeki Velidi, *Azerbaycan Tarihi Coğrafyası,* byy. trz.
- Turan, Ahmet, *İslam Mezhepler Tarihi*, Samsun, 2000.
- Turan, Osman, "Babek", *İ A.* İstanbul, 1979.
- Uludağ, Süleyman, "Baba", *İA.* İstanbul, 1991.
- Üçok, Bahriye, *İslam'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, İstanbul, 1996.
- Üzüm, İlyas, "Batılıların Alevilikle İlgili Çalışmalarda İslam Dışı Ögeleri Ön Plana Çıkarmaları", *Marife*, Yıl; 2 sayı;3, Konya, 2002.
- Velihanli, Naile, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakü, 1993.
- Watt, Montgomery, *İslam Avrupa'da,* çev; Hulusi Yavuz, İstanbul, 1989.
- www. tkp. org. işçinin sesi.
- www.serxEbun.com.
- Xeber gazetesi, Azerbaycan, 3-4 temmuz 2003.
- Yakubi, Ahmet b. Ebû Yakub, *Tarihu'l-Yakubi*, Beyrut, 1993.
- Yakut el-Hamevi, Şihabuddin Ebû Abdullah, *Mucemu'l-Buldân*, Beyrut, 1990.
- Yalçın, Soner, *Efendi,* İstanbul, 2003.
- Yalçınkaya, Ayhan, *Alevilikte Toplumsal Kurumlar ve İktidar,* Ankara, 1996.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, Ankara, 2002.

- Yeni Müsavat gazetesi, Azerbaycan, 3-4 temmuz 2003.
- Yıldırım, Kadri, "Cahiliye Dönemi Arap Edebiyatında Süluk Şairler Hareketi", *Dicle Ün. İlahiyat Fak.Derg.* C. III, Sayı.3.Diyarbakır, 2001.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Babek", *D İ A.*, İstanbul, 1994.
- ----------, "Abbasiler", *DİA.*, İstanbul, 1991.
- ----------, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, 2000.
- Yörük, İsmail, *Erdebil Tekkesinin Kuruluşu Gelişmesi ve Anadolu'daki Dini Siyasi Faaliyetleri* (Basılmamış Doktora Tezi) Harran Ün. Sosyal Bilimler Ens. Şanlıurfa, 1996.
- Yörükhan, Yusuf Ziya, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar,* Ankara, 1998.
- Zahiye, Kaddure, *eş-Şuubiyye,* Beyrut, 1988.
- Zehebi, Muhammet b. Ahmet, *el-İber fi Ahbari men Gaber,* Beyrut, 1985.
- Zorlu, Cem, *Abbasilere Yönelik Dini Ve Siyasi İsyanlar*, Ankara, 2001.

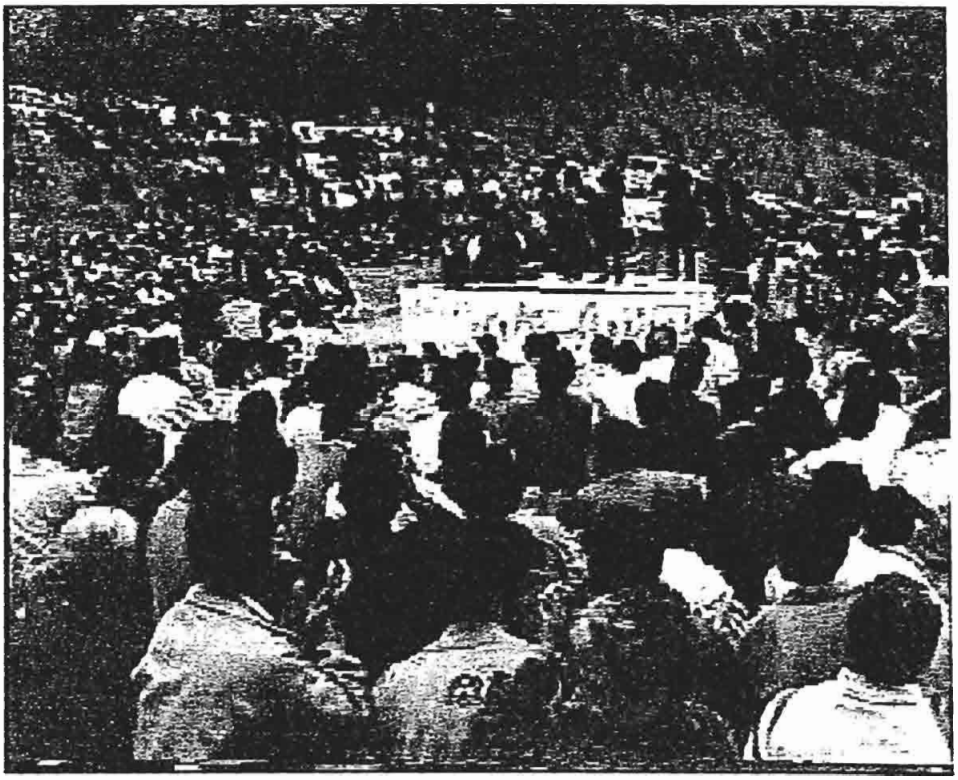

Resim 1

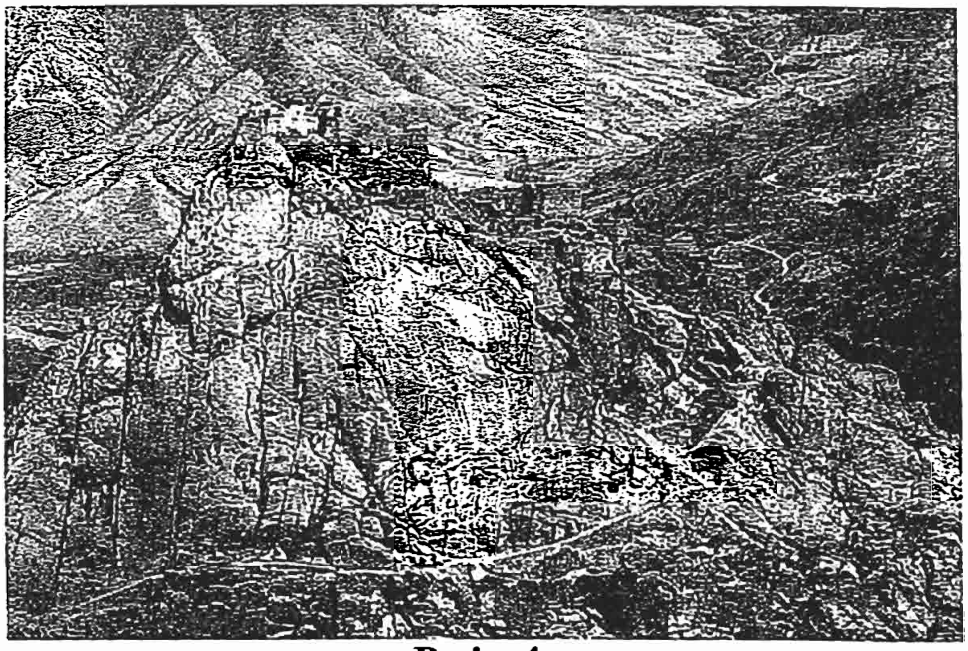
Babek'in bu resmi Azerbaycan Sovyet Aksiklopedisi'nden alınmıştır.

Resim 2

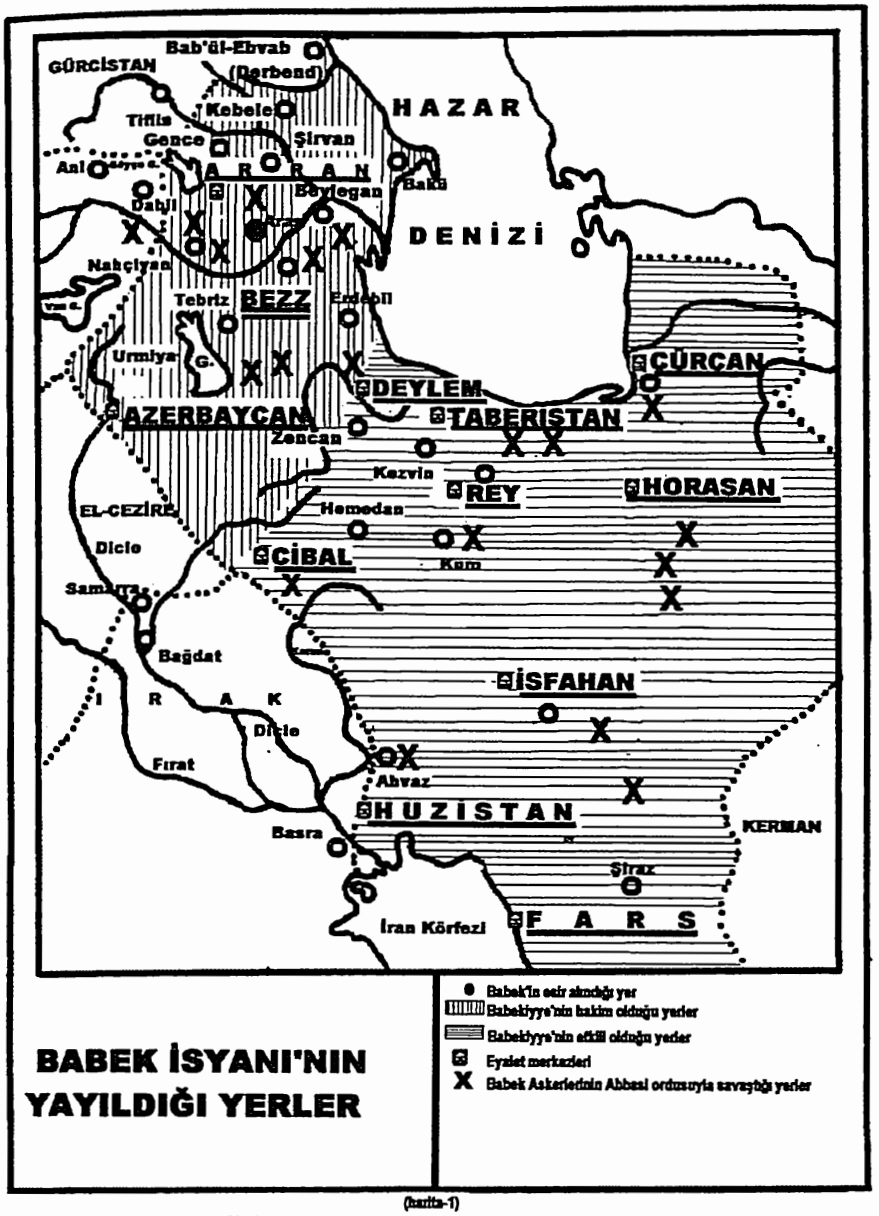

Resim 3

Resim 4

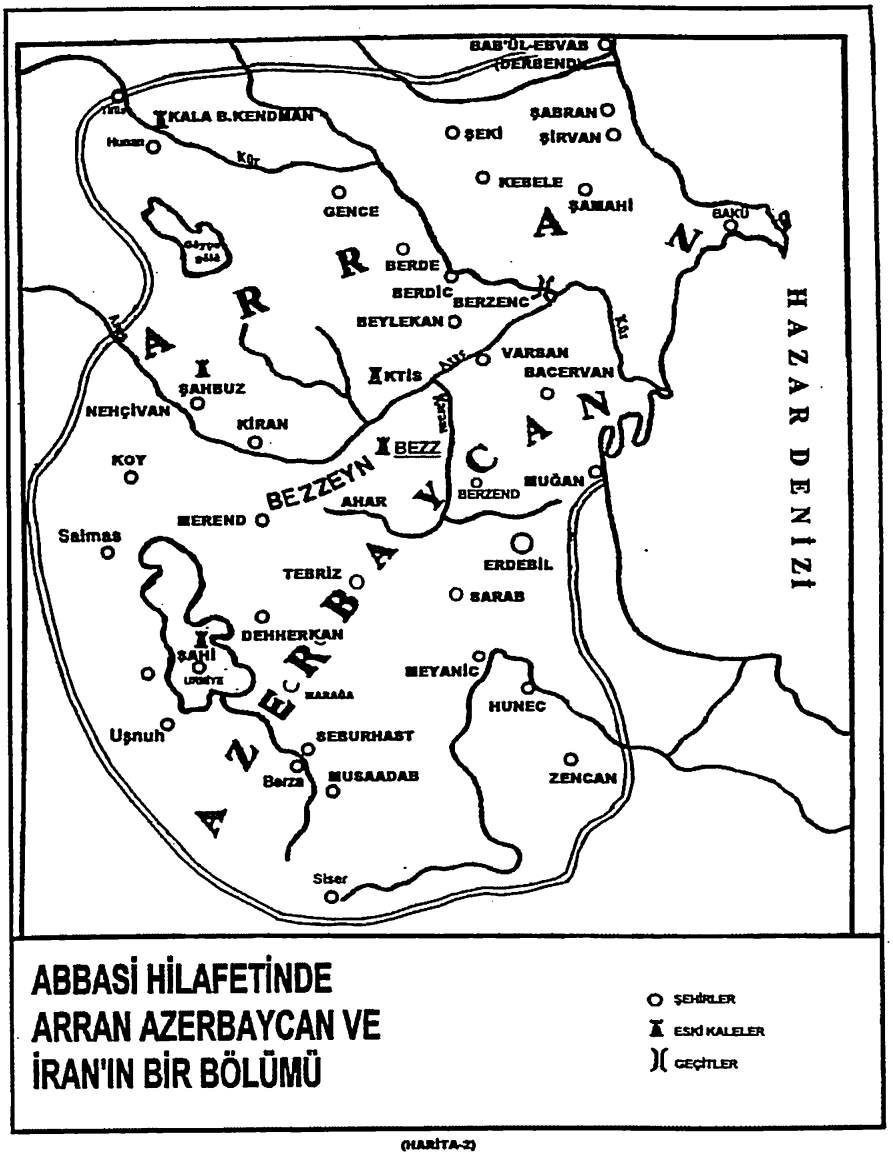
Babek Kalesi

(harita-1)

-Haritaların çiziminde Ziya Bünyadov'un "Azerbaycan Tarihi Haritaları" adlı eserinden faydalanılmıştır.

Harita 1

BAB'ÜL-ABVAB
(DERBEND)
KALA B.KENDMAN
ŞABRAN
ŞEKİ
ŞİRVAN
KEBELE
ŞAMAHİ
BAKÜ
GENCE
BERDE
BERDİC
BERZENC
BEYLEKAN
VARSAN
BACERVAN
ŞAHBUZ
NEHÇİVAN
KİRAN
AKTİS
BEZZ
KOY
BEZZEYN
AHAR
BERZEND
MUĞAN
MEREND
Salmas
TEBRİZ
ERDEBİL
SARAB
DEHHERKAN
ŞAHİ
MEYANİC
HUNEC
Uşnuh
SEBURHAST
Berza
MUSAADAB
ZENCAN
Siser
ARRAN
AZERBAYCAN
HAZAR DENİZİ
ABBASİ HİLAFETİNDE
ARRAN AZERBAYCAN VE
İRAN'IN BİR BÖLÜMÜ
ŞEHİRLER
ESKİ KALELER
GEÇİTLER
(HARİTA-2)

Harita 2